

ALTERNATIVY

časopis Centra strategických a teoretických studií

číslo 3., rok 2018

Obsah čísla

NEKROLOG

- František Neužil – Vzpomínka na Pepu Hellera 2

DISKUZE A POLEMIKA

- Josef Heller – Socialismus a Pražské jaro 6
Hana Kráčmarová – Československá cesta k socialismu 72
Jan Zeman – K Marxově pracovní teorii hodnoty 88

RUSKO A EVROPA

- Veronika Sušová-Salminen – Inkluzivní evropská bezpečnost? Rusko a Evropská unie v postzápadním světě 96

XIX. SJEZD KOMUNISTICKÉ STRANY ČÍNY

- Václav Exner – Výtah z myšlenek Si Ťin-pchinga ze sjezdu Komunistické strany Číny 112

EKONOMIE

- Ladislav Šafránek – Behaviorální ekonomie a příklady jejího uplatnění v ekonomice 129

EKONOMICKÉ OSOBNOSTI

- Pavel Sirůček – Neznámý a nedoceněný N. D. Kondratěv 147

RECENZE

- Marie Hrošová – recenze knihy „Česká cikánská rapsodie“ 192

František Neužil

Vzpomínka na Pepu Hellera

S Pepou Hellerem jsem se poznal ještě před rokem 1990, když jsem někdy na počátku druhé poloviny osmdesátých let začal navštěvovat v rámci přípravy na kandidátskou dizertaci přednášky a diskusní semináře z marxistické filosoficko-ekonomické teorie, které organizoval Institut pro výchovu vědeckých kádrů ČSAV. Pepa pracoval na filosofickém oddělení institutu, kde byl vedoucím docent Miloslav Formánek. Tehdy jsem se také seznámil se dvěma Pepovými články (z let 1983 a 1985), v nichž ukázal, že v důsledku sociálně ekonomických důsledků pozůstatků staré klasické výrobně silové (výrobně technické) dělby práce, spočívajících v tom, že všichni členové společnosti se nemohou reálně a konkrétně podílet na vlastnickém řízení a spolurozhodování, se společenské vlastnictví v reálně existujícím socialismu realizuje ve formě horizontálně i vertikálně velmi složitě uspořádané soustavy dílčích a částečných vlastnických funkcí a rolí, že je rozdrobeno a rozkouskováno do dílčích a částečných vlastnických aktivit jednotlivých štábů politicko-ideologického, státně administrativního a ekonomicko-finančního řídicího aparátu, jejichž činnost není optimálním způsobem vzájemně propojena a provázána, v důsledku čehož charakterizuje každodenní sociálně ekonomickou praktickou aktivitu pracovníků řídicího aparátu tak zvaná „lokálnost“ neboli připoutanost k sociálně ekonomickému časoprostoru neustálého manévrování mezi celospolečenskou a dílčí vlastnickou funkcí, neustálého kolísání mezi celospolečenským a zveličeně lokálním vlastnickým zájmem, což činí z pracovníků řídicího aparátu svéráznou nevykořisťovatelskou (!!!) třídu vlastnický velmi nesuverénních správců společenského bohatství. V těchto statích tak Pepa formuloval základní, objektivní, systémovou vadu reálně existujícího, předlistopadového typu

socialismu a dokázal tak objevit podmínky, které byly živnou půdou příčin kontrarevolučního vlastnického a mocenského převratu v listopadu 1989, a to několik roků před listopadem: reálný předlistopadový socialismus vývojově ustrnul kdesi uprostřed mezi třídní strukturací a úplnou beztřídností, protože výrobním vztahům sovětského (stalinského) modelu socialismu scházela sjednocující vlastnická struktura, v níž by každodenní sociálně ekonomická praktická aktivita pracovníků řídicího aparátu byla reálně, skutečně, nikoli pouze ústavně právně (čili formálně a deklarativně) dílčí a podřízenou součástí celospolečensky integrující a dominující vlastnické subjektivity dělnické třídy, což vytvářelo možnost, že v určité sociálně ekonomické „lokalitě“, která se může rozrůstat do velikosti národního státu, se takovou dominující a celospolečensky integrující vlastnickou subjektivitou mohou stát vlastnické struktury, fungující v souladu s logikou kapitalistického soukromého vlastnictví.

Kdyby existovalo něco takového jako Nobelova cena za marxistickou filosofii a vědecký socialismus, zasloužil by si ji už jenom za tohle právě on. Díky těmto statím jsem se stal po listopadu z hegeljánce marxistou. Je příznačné, že v rámci KSČM stále působí celá řada „teoretiků“, kteří by strašně rádi poučovali ostatní o „věrnosti hodnotám a ideálům marxismu-leninismu“, a přitom vidí základní příčinu zhroucení vlastnické a mocenské struktury reálného socialismu ve „zradě Gorbačova“, jsouce přesvědčeni a hlásající, že příčinu kontrarevolučního převratu v listopadu 1989 se dosud nepodařilo objevit, protože se zatím nenalezl doklad od tom, že Gorbačov byl agentem CIA, čímž „marxismus-leninismus“ v jejich podání není ničím jiným než nejhoupější a nejvulgárnější verzí dějinně filosofického subjektivního idealismu, spočívající v konspirativních teoriích, podle nichž je historický vývoj lidské společnosti ovládán a manipulován činností všemocných tajných služeb či tajných společností jako ilumináti nebo židozедnáři. O filosofii se říká, že je „láskou k moudrosti“. Jenomže ona je také „láskou k hlouposti“. Když si někdo vezme do hlavy filosofickou ideologii reakční společenské třídy, onemocní „láskou k hlouposti, jež se dotýká hvězd“. A to platí nejenom pro aktivní nositele rozličných variant buržoazní filosofické ideologie, leč i pro ideology, aktivní hlasatele sociálně mytologické ideologie třídy řídicího aparátu, třídy, která byla kdysi pokroková a revoluční a v určitém stádiu epochy soupeření dvou světových systémů byla dokonce předvojem pokrokových a revolučních sil, v současnosti je však už pouze silou politicky reakční.

Pepa po roce 1990 rozpracovával vizi socialismu založenou na celospolečensky dominující a integrující samosprávné vlastnické subjektivitě, která začíná na místní úrovni a úrovni jednotlivých podnikových pracovních kolektivů a vrcholí na úrovni nadnárodních a nadstátních samosprávných vlastnických a podnikatelských komplexů. Tato vize – zahrnující i nezbytnost fungování revolučně demokratické státní moci, jež bude v útrobach kapitalistických výrobních vztahů vytvářet politické a právní předpoklady pro vznik zárodečných buněk třídy samosprávných vlastníků – se v rámci nestalinského pojetí marxismu ideově a teoreticky opírá mimo jiné o víceliniové pojetí dějin, z něhož plyne, že předlistopadový socialismus byl, jak Pepa uvádí, „protosocialismem“ neboli prototypem socialismu, prvním, relativně úspěšným historickým pokusem o socialismus. Pokládám za veliké osobní štěstí, že mi osud umožnil se spolu s Pepou na tomto díle alespoň nepatrným příspěvkem podílet a jako spoluautor našich dvou vydaných knížek jsem se tak mohl pokusit o aplikaci marxistické pracovní teorie hodnoty na ekologickou problematiku, oblast informační ekonomiky a zkoumání hodnotové struktury kapitalistického zaměstnávání kognitariátního proletariátu.

Říká se, že když řecký filosof Pythagoras objevil a formuloval svou geometrickou poučku, podle níž se obsah čtverce nad přeponou pravoúhlého trojúhelníka rovná součtu obsahů čtverců nad oběma odvěsnami, nechal z radosti nad svým objevem obětovat padesát volů. Od té doby se prý všichni volové třesou, je-li objevena nová pravda. I Pepovi Hellerovi bylo, jest se v rámci KSČM potýkati s celými stády těchto mručících či hýkajících čtvernožců v lidské podobě, z nichž někteří se v politice řídí bezduchým účelovým pragmatismem, programově odmítajícím jakoukoli teoretickou vizi budoucnosti, druzí pak svůj politický oportunismus halí do rádoby revolučně znějících, pateticky žvanivých a bezobsažných novinářských frází. Právě tito aktivní nositelé vpravdě „soudružského“, pevného spojení bezduchého účelového pragmatismu s rozmanitými variantami stalinsko-neostalinské ideologie v, jak se Pepa s oblibou vyjadřoval, rámci „ideologického komplexu“, dominujícího a vládnoucího ve vedení KSČM, přivedli stranu českomoravských a slezských komunistů ke krachu v říjnových parlamentních volbách roku 2017. Marx kdysi napsal, že komunistické hnutí může porazit jedině lidská hloupost. V komunistické straně a komunistickém hnutí je vskutku nejsměšnější – ale i nejnebezpečnější – jak hloupost, která mává revolučním praporem, tak i ta, jež třímá vlajku „strany mírného pokroku v mezích zákona“.

Ruští bolševici v čele s Leninem zvítězili v říjnové revoluci roku 1917, protože jejich třídně sociální základnou byly nej kvalifikovanější a nejvzdělanější sociálně ekonomické vrstvy klasického industriálního proletariátu ve velkých městech. Komunistické hnutí se může obrodit jedině v tom případě, získá-li třídně sociální základnu a živnou půdu v kognitářním proletariátu, jenž se v průběhu jednotlivých etap vědeckotechnické revoluce stává ve stále větší míře rozhodující společenskou výrobní silou. Vize samosprávné socialistické společnosti poskytuje racionální, humánní a demokratické řešení sociálně ekonomických problémů, které bude přinášet „čtvrtá průmyslová revoluce“, jež bude robotizací výrobních procesů plodit jakožto sociálně ekonomický důsledek trvalou, masovou a stále rostoucí nezaměstnanost. Rozvíjením podílu pracujících, zaměstnanců na vlastnickém řízení a spolurozhodování – což bude právě jediné zaměstnání, jediná profese, která na lidi bude ve světě „umělé inteligence“ zbývat! –, z něhož mohou vznikat zárodečné buňky třídy samosprávných vlastníků v lůně kapitalismu i jádro třídně sociální struktury postkapitalistické společnosti, se samosprávný socialismus bude stávat historickou alternativou jak kapitalismu, tak i „protosocialismu“. A právě proto jsem přesvědčen, že myšlenky, které prosazoval Pepa Heller, náleží budoucnosti, že budoucnost ocení jeho ideový přínos pro komunistické hnutí více než přítomnost. Neboť samosprávné pojetí socialismu je jediná idea, která coby, řečeno s Janem Husem, poznaná pravda, komunistickému hnutí ještě zbyla.

Zpracoval PhDr. František NEUŽIL ve dnech 14. – 19. února 2018.

O autorovi:

PhDr. František Neužil

*1952. Studoval na Státní univerzitě v Kyjevě. Pracoval jako vědecký pracovník Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV. Dlouhodobě se věnuje práci v Klubu společenských věd. Je členem CSTS. Spolupracoval a publikoval s PhDr. Josefem Hellerem, CSc. zejména na alternativních studiích k hodnocení minulosti a projektu samosprávného socialismu.

Josef Heller

Socialismus

a Pražské jaro

I. Pražské jaro – krize socialismu?

Krize prvního pokusu o socialismus v ČSSR v letech 1968-69 a její odkaz pro současnost.

Zamýšlíme-li se nad výrazným, ale ve svých cílech neúspěšným společenským pohybem v ČSSR v letech 1968-69, který je označován jako Pražské jaro, musíme začít takříkajíc „od lesa“ – a to otázkou, v rámci jakého společenského systému tento pohyb probíhal, jaký systém vládl tehdy nejen v ČSSR, ale s jistými modifikacemi na podstatné části planety, a vážně konkuroval kapitalismu. Velmi neuměle tento problém vyjádřili mnozí rétoři vítězná „sametová“ revoluce, včetně v podstatě čestných a erudovaných myslitelů levice (prof. Šamálík), když podmiňovali spolupráci s komunisty po listopadu tím, že budou „plyšáka“ chápat jako revoluci, své vlastní osvobození.

I/a – Linie dějinného procesu

Prvním krokem k pochopení podstaty společenské krize systému, který byl prvním historickým, trvaleji udržitelným pokusem o nekapitalistický vývoj společnosti, krize, která nebyla jen krizí jedné národní formy, ale systému jako takového, s širokými mezinárodními dopady a souvislostmi, je pochopení místa tohoto systému v kontextu dějinného vývoje. Přitom nehodláme obsáhle rekapitulovat různá pojetí dějin a jejich logiky známá z dějin filosofie či z historické či jiné společenskovědní teorie. Soustředíme se na to pojetí dlouhodobé logiky lidských dějin, které bylo v dané době i řadu let později

prezentováno jako oficiální, závazné a i dnes ovlivňuje vědomí řady osobností z těch, kteří nepovažují kapitalismus za věčný a jedině možný systém, jakýsi „konec dějin“. Toto pojetí bylo v minulém systému, v jeho normách a učebnicích předkládáno jako marxistické.

Je to lineární pojetí, které dějiny vidí jako nepřetržitý pokrok, jako vzhůru stoupající přímku kde je jeden nedokonalý systém nezvratně překonáván druhým a ten zas třetím a dalšími, až ke komunismu jako vyšší fázi komunistické společensko-ekonomické formace. Stoupenci systému o této představě příliš nepochybovali a i odpůrci, kteří ji odmítali a zesměšňovali, byli de facto v jejím zajetí. Nečekané zhroucení systému v celosvětovém měřítku a návrat kapitalismu daly odpůrcům dostatečný argument, který zdánlivě jednoznačně potvrzoval jak správnost jejich kritiky systému, tak jejich tvrzení o nesmyslnosti celého marxistického způsobu uvažování.

Stoupenci systému byli tímto rozbitím představy o logice dějin a způsobu jejího prosazování tak dezorientováni, že se mnozí odklonili nejen od marxismu, ale i od perspektivy sociálně spravedlivé společnosti jako takové. Ti nejortodoxnější, nejvíce spojení s minulou oficiální ideologií, si našli vysvětlení v tom, že odmítli určující roli ekonomické základny vůči nadstavbě, zánik považovali a považují stále za jakousi nahodilost, případně výsledek ryze subjektivních procesů - až po zradu M. Gorbačova a jeho skupiny i obdobných skupin v jiných zemích. Někteří dokonce sklouzli až k biologickému determinismu a příčinu zániku vidí ve špatné odvěké lidské přirozenosti, což jim dává odrazový můstek pro volání po obnově autoritářského systému v čele s velkým vůdcem.

Přitom již v oficiální, zejména sovětské odborné literatuře¹ bylo dávno před pádem objeveno a prezentováno skutečné Marxovo pojetí dějin jako proudu, který je sice utvářen cílevědomou aktivitou lidí, která se však vzájemně kříží a proplétá tak, že výsledkem byl a stále ještě je živelný tok, v němž se ovšem prosazují určité tendence jakožto statistické zákony, jakožto hlavní směr toku. Tento valící se tok se v různých podmínkách rozděluje, vytváří řadu paralelních ramen, z nichž některé vysychají a některé se opět vrací k hlavnímu proudu.

K. Marx toto pojetí uplatňuje při zkoumání procesů rozpadu prvobytně pospolné, rodové a kmenové společnosti a vzniku soukromého vlastnictví. Oproti učebnicové

¹ Srv. např. NIKIFOROV, V. N., *Východ a světové dějiny*. Praha: Svoboda 1980, s. 168-169.

představě po sobě následujících předkapitalistických společností ukazuje, že dějiny prověřovaly více méně paralelně několik prototypů soukromého vlastnictví – antické otrokářství, orientální despocie (podle Marxe asijský výrobní způsob), feudalismus, cechovní městskou pospolitost a prostou zbožní výrobu.² Propojením prvků prosté zbožní výroby, městské pospolitosti a zpočátku i evropského feudalismu vznikla ta skutečně efektivní a udržitelná forma soukromého vlastnictví, která pohltila ostatní – kapitalismus. Ten se pak dále vyvíjel, včetně jeho rozporů, které ho dovedly do hluboké aktuální krize. Dvě světové války, boj s extrémní formou kapitalismu – fašismem a hospodářské krize a jako reakce na to nová vyšší kvalita třídního boje neprivilegovaných v čele s dělnickou třídou – to byly faktory, které prolomily kapitalismus v nejslabším článku, což dále pokračovalo vznikem nekapitalistické světové soustavy nacházející spojení v třetím světě.

Je přirozené, že pro toho, kdo nevzal v úvahu víceliniový vývoj ke kapitalismu, se i vzniklý nekapitalistický systém považovaný i považující se za socialismus, jevil jako trvale udržitelná, jediné možná alternativa a její krach jako krach celé marxistické koncepce dějin. Nebudeme v tomto článku ztrácet čas argumentováním proti stalinskému subjektivistickému pojetí roku 1968 jako jakéhosi puče připraveného zrádci a rozvědkami za účelem zvrácení strategické rovnováhy.³ Každému marxistovi by snad mělo být jasné, že systémy fixované i světovými soustavami států nepadají nahodile, z druhořadých příčin, že vždy jde o otázky funkčnosti dané formy vlastnictví a politiky ve vztahu k úrovni výrobních sil a zájmům tříd.

Jestliže však položíme těžiště na materialistické pojetí dějin a připustíme do úvah i víceliniové pojetí, vzniká otázka: Nejde i v případě prvního pokusu o socialismus a systému, který vznikl, pouze o protosocialismus⁴ – o jeden z možných prototypů, v nichž živelný dějinný tok usměrněný statisticky platnými zákony společenského pokroku prověřuje různé možnosti překonání kapitalismu a soukromého vlastnictví vůbec? Z této otázky logicky vyplývá i další otázka směřující blíže k předmětu tohoto textu: Bylo

² MARX, K., *Rukopisy „Grundrisse“ sv. II.* Praha, Svoboda, 1974, s. 85-130.

³ Srv. naprosto vzorovou stalinskou interpretaci roku 1968/69: KOŠTÁL, Z. *O podstatě tzv. Pražského jara a jeho interpretací.* /45.výročí/. K referátu 16. 4. 2013. Praha, SMKČ. /online/. Dostupné: <http://www.komsomol.cz/>. /cit. 2. 1. 2018/.

⁴ Termín „protosocialismus“ – viz např. MENCL, V., *Křižovatky dvacátého století*, Praha, Naše vojsko, 1990, s. 132. Viz též HOLUBEC, S., *Socialismus mezi minulostí a budoucností*. Praha: KSČM, s. 3-6. /online/ Dostupné: http://www.kscm.cz/rubrika_Naše_politika_odborné_zázemí/TAP/Studie_a_vystoupení/. /cit. 6. 6. 2011/

Pražské jaro jako masový pohyb společnosti odrážející hluboké vnitřní, konec konců ekonomicko-vlastnické rozpory a zájmy tříd, snahou o prohloubení socialistické tendence v rámci skutečného socialismu jako první fáze komunistické formace? Nebylo jen vyvřením rozporů pouhého prototypu socialismu – protosocialismu, vedlejší a nereformovatelné větve dějinného vývoje, představující svého druhu svébytnou společensko-ekonomickou formaci – jako kdysi otrokářství nebo asijský výrobní způsob byly svým způsobem prototypy společnosti založené na dokonalém rozvinutí soukromého vlastnictví výrobních prostředků (kapitalismu) a jako takové zanikly bez šance na další vývoj?

I/b – Ztroskotat jediný možný projekt socialismu?

V rozsáhlém díle klasiků není příliš mnoho explicitních vyjádření k projektu budoucnosti. V podstatě jde jen o Marxovu a Engelsovu práci označovanou jako *Kritika gothajského programu* předvídající existenci dvou fází komunistické formace a upozorňující na mateřská znaménka nižší fáze, především starou dělbu práce.⁵ Na tuto práci navázal a projekt komunistické formace prohloubil Lenin ve *Státu a revoluci*⁶ a později k tomu přidal i geniální definici tříd ve *Velké iniciativě*.⁷

Je však řada dalších vyjádření implicitních, významných pro osvojení si metody uvažování klasiků. K takovým patří zejména Marxovo varování před hrubým komunismem, prognózováním odrážejícím nižší stupeň zespolečenštění výroby. Marx přirovnává zespolečenštění vlastnictví v představách hrubých komunistů k tehdy módním úvahám o „zespolečenštění žen“, kdy vlastnictví přechází ze stavu výlučného manželství se soukromým vlastníkem do stavu všeobecné prostituce se společností.⁸ Paradoxně tuto Marxovu formulaci doplnil pamětníkům dobře známý drsný vtip z dob normalizace v ČSSR, podle kterého „dělnická třída žere, chlastá a souloží prostřednictvím svých představitelů.“

V minulých oficiálních učebnicích a čítankách z marxismu nebyla zmiňována tak významná formulace, jako je Marxovo a Engelsovo charakterizování procesu, kdy si budou přivlastňovat proletáři tak, že „vlastnictví bude podřízeno všem a masa výrobních

⁵ MARX, K., *Kritika gothajského programu*. In: MARX-ENGELS, Spisy sv. 19. Praha, NPL 1966, s. 47-57.

⁶ LENIN, V. I., *Stát a revoluce*. In: LENIN, V. I., Spisy sv. 25. Praha, SNPL 1956, s. 476-487.

⁷ LENIN, V. I., *Velká iniciativa*. In: LENIN, V. I., Spisy sv. 29. Praha, SNPL. 1959, s. 415.

⁸ MARX, K., *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, Svoboda, 1978, s. 53-60.

nástrojů každému individu“.⁹ Už známější jsou Engelsovy úvahy kolem „ekonomických odrůd“ - „přidavačů“ a „profesorů“ týkající se překonání staré společenské dělby práce v Anti-Dühringu.¹⁰ Dlouhou dobu byly neznámé Leninovy nepovské výzvy k sovětským odborářům, aby vedli něco jako třídní boj proti svým socialistickým ředitelům,¹¹ případně byly tyto výzvy uváděny pouze v souvislosti s nespolehlivostí buržoasních odborníků převzatých novým státem.

Předlistopadoví političtí ekonomové objevili a docenili Kapitál a přípravné práce k němu, kde Marx rozlišuje formální a reálné zespolečnění výroby.¹² Jak před listopadem (opět paradoxně) v těch nejscholastičtějších diskusích o etapě rozvinuté socialistické společnosti, tak po listopadu, v Ransdorfově novelizaci Hegelových i Marxových úvah o „werdende“ a „gewordene“ Form společensko-ekonomické formace,¹³ se uvažuje o socialismu, který je jen „místním průlomem“, nerozvíjí se na svém vlastním základě, zejména pokud jde o úroveň výrobních sil, ale i výrobních vztahů, který vzhledem k tomu do sebe integruje prvky předchozí formace. Pokud víme, snad jen Ransdorfova představa obou typů překračovala rámec pojetí dvou etap v téže formaci, v témž konkrétním regionálním zakotvení a časové posloupnosti. V osobních rozhovorech jsme se jen u něj setkali s náznakem poznání, že vzniká-li postkapitalistická společnost na nižším stupni vývoje kapitalismu, při jeho průběžné a ještě překonatelné krizi, ale bez naplnění nutných podmínek zespolečnění ve výrobě, jde o jinou kvalitu konkrétní společnosti, než kdyby kapitalismus v zásadě vyčerpал své přizpůsobovací možnosti a odcházel tak jako např. feudalismus v Rakousku či ve Skandinávii. Až do pádu protosocialismu dominovala představa o jediné cestě k socialismu a komunismu, kde je možné pouze rozlišit kvantitativně odlišné vývojové stupně.

V méně sofistikovaných pracích byla Marxem zmíněná mateřská znaménka chápána jako přímé pozůstatky kapitalistického a maloburžoasního vlastnického sektoru a buržoasie a maloburžoasie ve společnosti. Sofistikovanější práce sice uznávaly, že v mateřských znaménkách nejde o směsici prvků, ale o svéráznou slitinu podmíněnou

⁹ MARX, K. ENGELS, B. *Německá ideologie*. In: MARX-ENGELS, Spisy sv. 3. Praha, SNPL, 1958, s. 81.

¹⁰ ENGELS, B., Anti-Dühring. In: Spisy sv. 20. Praha, Svoboda, 1966, s. 184-187, 292.

¹¹ LENIN, V. I., *Usnesení ÚV KSR (b) z 12. 1. 1922: „O úloze a úkolech odborů za nové ekonomické politiky“*. In: LENIN, V. I., SPISY sv. 33. Praha, SNPL, 1955, s. 99-100.

¹² MARX, K., *Kapitál sv. III/1*. Praha, SNPL, 1956, s. 157-222. MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala /Okončenije/*. In: MARKS, K., Sočinenija, t. 48. Moskva, Izd. polit. liter. 1980, s. 5-28. MARKS, K., *Rezultaty neposredstvennogo proizvodstva*. In: Moskva, Sočinenija t. 49, s. 74-90.

¹³ RANSDORF, M., *Nové čtení Marxe I.díl*. Vimperk, Futura, 1996, s. 170-172.

existencí staré společenské dělby práce, ale autoři se omezovali jen na zdůvodnění existence státního a družstevního vlastnictví a existence socialistických tříd - dělnické a družstevního rolnictva a zvláštní skupiny duševních pracovníků.¹⁴ Rozdíly mezi socialistickými neantagonistickými třídami v rámci Leninovy definice tříd byly interpretovány profesně. Dál, k analýze vlastnických odstínů a specifík tzv. reálného socialismu jako základu třídních rozdílů za socialismu, tyto úvahy nešly, trockistické poznatky o nové vládnoucí třídě byly stíhány jako největší kacírství a i objektivně nebyly dost zdůvodněné ekonomicky.¹⁵ Básnilo se o prohlubující se homogenitě společnosti a přesouvání diferenciací z třídní do profesní strukturace. Byla fakticky uznávána existence zbožně peněžních vztahů za socialismu, nikdo však nepokračoval v jejich analýze metodou Marxova Kapitálu. Jen první vlaštovky před listopadem začaly zpochybňovat tezi tzv. politické ekonomie socialismu o bezprostřední společenskosti výroby a práce.¹⁶

Jako pracovní hypotézu jsme proto přijali předpoklad, že krize kapitalismu, která vyústila do prvního pokusu o socialismus, propukla v situaci, kdy kapitalismus ještě zdaleka nevyčerpal své možnosti, pokud jde o míru zespolečenštění práce a výroby (což dokázal v poválečném vývoji). V revolucích ve dvacátých a čtyřicátých letech i později ve vývoji čínské revoluce a na Kubě se projevila spíše síla subjektivního faktoru, zejména politického, který sice dokázal rozvrátit klasické kapitalistické vlastnické vztahy, ale nemohl nahradit další faktory zespolečenštění práce a výroby v oblasti výrobních sil a možností dělnické třídy fungovat jako skutečný vlastnický subjekt. Vzniklá ekonomicko-vlastnická a politická syntéza (nikoli směsice!!!) proto do sebe nutně integrovala řadu

¹⁴ Dominovalo tzv. tříprvkové pojetí třídně sociální struktury, jehož duchovním otcem byl J. V. Stalin. Srv. např.: STALIN, J. V., *Otázky leninismu*. Praha, SNPL, 1954. s. 526-528. STALIN, J. V., *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*. Praha, SNPL, 1955, s. 26-30.

¹⁵ TROCKIJ, L., *Zrazená revoluce*. Brno, Doplněk, 1995. DJILAS, *Nová třída: Kritika soudobého komunismu*. Curych:Demos.1977. DEUTSCHER, I., *The Unfinished Revolution: Russia 1917-1967*. London, G. M. Trevelyan lectures, 1967.

¹⁶ Zřejmě vrchol protosocialistického oficiálního poznání představovala následující teze Z. Háby z vysokoškolské učebnice politické ekonomie vydané v r. 1984, podle které „v současném stadiu vývoj společenských vztahů sice existuje bezprostředně společenský charakter práce jako typ, avšak ještě nedozrál a nerozvinul se o všech podrobností.“ (KOLEKTIV. *UČEBNICE POLITICKÉ EKONOMIE PRO VYSOKÉ ŠKOLY, ZAKLÁNÍ KURS*. Praha, Praha, Svoboda, 1984. s. 85-86). Obdobně uvažovala i Dušana Machová, která se dokázala plodně inspirovat i sovětskými diskusemi o základním a výchozím výrobním vztahu a mimo jiné dokázala rozlišit zbožně peněžní vztahy jako nadformační mechanismus, který se v různých formacích naplňuje jiným obsahem daným reálným vlastnictvím výrobních prostředků. Bohužel i její profesní kariéru a publikační činnost ukončil listopad 1989. Srv. MACHOVÁ, D., *Aktuální problémy zbožně peněžních vztahů a zákona hodnoty za socialismu*. Praha, Nepublikovaná práce – podkladová studie pro potřeby IVVK. ČSAV - Osobní archiv J. Hellera. 1988. Srv. rovněž HELLER, J., NEUŽIL, F. *Kdopak by se Marxe bál?*, Praha, Futura, a. s. 2011, s. 204-212.

prvků kapitalismu, ba dokonce předkapitalistických vztahů. Kolem nich se, za aktivní role politiky, která nebyla diktaturou a mocí proletariátu, vytvořil specifický prototyp nekapitalistické společnosti, který ovšem neodpovídal parametrům prognózy komunistické společenské ekonomické formace, které připomínal pouze jevově. Přesto byl kvalitativně odlišný od kapitalismu a je ho proto možné nazvat „protosocialismem.“¹⁷

II. – Protosocialismus – nedokonalý prototyp zespolečenštění

II. Skutečně marxistické pojetí vlastnictví a zbožně peněžních vztahů – nutná podmínka analýzy minulého systému

Naše koncepce proto právem vidí klíč k pochopení podstaty společenského systému existujícího od r. 1917 a živořícího dnes snad jen na Kubě v analýze kvality zespolečenštění práce a výroby. I zde je možné do jisté míry navázat na obecnou metodologii M. Ransdorfa připomínající význam hegelovské i marxovské kategorie „zprostředkování“ a pokoušející se zkoumat tyto procesy v reálném kontextu vývoje formací i samotného protosocialismu.¹⁸ Skutečnost, že v podmínkách protosocialismu nešlo o bezprostředně, ale pouze zprostředkovaně společenskou práci a výrobu, která byla pouze zprostředkována jinak než v kapitalismu, ostatně již zřejmě před normalizací tušili např. českoslovenští badatelé v oblasti politické ekonomie, jenže si až těsně před listopadem troufli tento názor veřejně prezentovat.

Plnému pochopení těchto zprostředkujících mechanismů konkrétně v protosocialismu bránilo podle našeho názoru další dvojí nepochopení, které nemělo jen gnoseologické, ale i hluboce ontologické příčiny, dané zájmy určitých vlastnických privilegovaných skupin – nepochopení i kategoriálně primitivní postižení procesu vlastnictví výrobních prostředků a skutečně marxovského pojetí hodnoty, potažmo směnné hodnoty, a její odlišnosti od hodnoty užitné.

¹⁷ Srv. HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marx bál?*, Praha, Futura, a. s., 2011, s. 199-307.

¹⁸ RANSDORF, M., *Nové čtení Marxe I. díl*. Vimperk, Futura, 1996. s. 17-40.

Pokud jde o vlastnictví, byl problém v tom, že badatelé příliš podléhali jevové formě vlastnictví jako držby a pohybu věcí a také jeho odrazu v právní formě. V československém prostředí jen nemnozí, jako např. Antonín Flek,¹⁹ M. Formánek²⁰ a Z. Hába²¹ dokázali vidět vlastnictví výrobních prostředků jako činný vztah, ve kterém různé fixované společenské skupiny (a tím i jednotliví příslušníci těchto objektivně určených skupin) vykonávají určité role, tedy jako jisté divadelní představení, ve kterém si herci musí své role odehrát, bez ohledu na své názory a pocity. Už snazší, ale nikoli samozřejmé, bylo přijímání skutečnosti, že vlastnické vztahy jsou vlastně totožné s výrobními vztahy a prostupují všemi fázemi reprodukčního procesu. To znamená, že např. role rozhodujícího vlastníka přímo nebo přes management dirigujícího zacházení s výrobními prostředky i živou prací byla neoddělitelná od určitého způsobu, jakým se tento vlastník (tato skupina lidí) dostávala znovu a znovu jak ke kontrole výrobních prostředků i živé práce, tak k spotřebním předmětům či službám pro sebe. Všichni klasikové, Lenin v definici tříd snad nejkoncentrovaněji, na rozdíl od pozdějších „kádrováků“ dokázali vidět vnitřní strukturovanost vlastnických procesů, odstíny ve vlastnickém vztahu, a nepropadli představě o dvou monolitních třídách, kde jedna prostě okrádá druhou o spotřební předměty. Díky takovému pohledu dokázal Lenin dojít až k pojetí neantagonistických, socialistických tříd, které si ani dnes nedokáže většina stalinistů osvojit a zuřivě se proto brání tezi o existenci třídy řídicího aparátu za protosocialismu. Marx dokonce rozpracoval velmi členité pojetí dělby funkcí v procesu kapitalistického vlastnictví, které umožňuje diferencovat jak mezi kapitalisty, tak mezi jejich zaměstnanci, o maloburžoasii nemluvě,²² což dává straně dělnické třídy určitý prostor jak pro taktizování ve vztahu k některým politickým subjektům a procesům, tak pro volbu dlouhodobé strategické orientace a spojeneckého svazku s některými třídami a skupinami či taktického svazku se složkami a tedy i politickými směry buržoasie.

Pochopil vlastnictví jako vztah, ve kterém musí skupiny hrát své role jako každodenní, opakující se souhrny aktivit, bez kterých celý systém nemůže fungovat, ať už si na své

¹⁹ FLEK, A., *Pracovně profesionální a sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce*. In: Sociologický časopis 1977/2. FLEK, A., *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepublikovaná verze kandidátské práce. Osobní archiv J. Hellera.

²⁰ FORMÁNEK, M., *Socialistická robotnícka trieda*. Bratislava, Pravda, 1985.

²¹ HÁBA, Z., *Socialistické společenské vlastnictví*. Praha, SPN, 1975. HÁBA, Z., KŘÍŽEK, M., *K základním teoretickým otázkám politické ekonomie socialismu*. In: Politická ekonomie 1971/2

²² MARX, K., *Teorie o nadhodnotě sv. I.*, Praha, SNPL, 1958, s. 151-274.

MARX, K., *Kapitál III/ 1*. Praha, SNPL, 1958, s. 310-312.

prapory či do svých ústav napíše cokoli. Socialismus, v němž každý den opakovaně nemůže většina členů společnosti reálně fungovat jako vlastníci, není a nemůže být socialistickým vlastnictvím podle prognózy klasiků a takovýto systém nelze nazvat skutečným socialismem a hovořit o bezprostředně společenské práci a výrobě.

Řada zavilých stoupenců neostalinské ideologie se zuřivě brání argumentu, že přes formálně právně proklamované společenské vlastnictví v tzv. socialistických zemích většina občanů nemohla jako reálně jednající vlastníci jednat a mohla pouze pasivně přihlížet k tomu, jak o věcné i živé stránce výroby, rozdělování a spotřeby rozhoduje někdo jiný, přičemž toto rozhodování, bez ohledu na jejich pracovní výkon, určuje jejich postavení ve společnosti i kvalitu života. Neostalinisté nedokážou pochopit, že vlastnický rozdíl v širším pojetí nemusí mít charakter vykořisťování a nemusí ani být spojen s privilegovanou spotřebou. Tehdejší dělník by asi nebyl schopen pochopit, že v logice vlastnictví za protosocialismu nemá stejné postavení jako jeho mistr či špatně placený inženýr – vedoucí cechu, že mistr i vedoucí vlastně patří k vlastnický privilegované třídě, i když si ze svého platu nemohou dovolit koupit to, co dělník, nemluvě už o možnosti přihrádání ze společného. Přesto běžné vědomí dělníků i dalších něco podobného odráželo a velmi brzy po vyprchání revolučního nadšení začalo instinktivně rozlišovat mezi „My“ a „Oni“, i když třeba jen ve vzájemné negativní solidaritě – toleranci flákačství a přihrádání, melouchaření apod.

Nejen neostalinisté se brání konstatování tohoto vlastnického a rozhodovacího rozdílu poukazem na skutečnost, že s některými věcmi se prostě nedá nic dělat, že jde o jakýsi neměnný a věčný řád, kde většina musí pracovat a jen někteří mohou kvalifikovaně velet, protože jsou odborníci a mají patřičnou inteligenci. Tito lidé jsou i ve svém vědomí otroky staré dělby práce, bez jejíhož prolamování až překonání je ovšem socialismus podle klasiků nemožný. Není snad třeba dodávat, že přitom projevují totální neznalost názorů klasiků, které se před listopadem učily v celkem nezkreslené formě v každé náročnější formě školení či výuky marxismu na vysokých školách. Poučme se však alespoň z hlavní chyby stalinské i technokratické metodologie – z jejich neschopnosti vidět a docenit roli hlavního článku – vlastnictví výrobních prostředků jako členitého a bohatě strukturovaného výrobního vztahu, vymezujícího velkým skupinám i konkrétním jednotlivcům jejich základní sociální funkce a kompetence.

Jako klasikové začneme naši analýzu zbožně peněžními vztahy, i když klasický tržní mechanismus měl v systému výrobních, vlastnických vztahů protosocialismu velmi omezenou roli. Tento klasický tržní mechanismus byl totiž jen jednou a podřadnou stránkou realizace skutečných hodnotových vztahů, vztahů, ve kterých se poměřují různé produkty živé a mrtvé práce vynaložené v množství lokalit. Byl tedy jen dílčím nástrojem mechanismu prověřování společenské nutnosti a potřeby práce vynaložené v daném čase, kvalitě i kvantitě. Daleko větší roli v systému hrály přímé aktivity, direktivy a jednání skutečných, živých vykonavatelů logiky systému. Při neexistenci soukromých vlastníků šlo tedy o subjekty obou forem společenského vlastnictví – státního i družstevního. Potud byla vynaložená práce sice formálně, ale přece jen společenskou prací a vlastnictvím společenským vlastnictvím. Z výše uvedených Hegelových přístupů a Marxova rozlišování formálního a reálného zespolečnění a úvah o vlastním základu příslušné formace logicky vyplývá, že zespolečnění práce i vlastnictví v podmínkách protosocialismu bylo pouze formálním zespolečněním, které se neodehrávalo na vlastní základně výrobních sil, ale i schopností vykonávat vlastnické aktivity touto úrovní výrobních sil podmíněnou.

Hlavním „mateřským znaménkem“, příčinou toho, že v době velké krize kapitalismu kolem dvou světových válek umožňující průlom do kapitalismu nemělo budování socialismu svou vlastní základnu, byla podle klasiků stará společenská dělba práce, a to nejen ve své holé podstatě – oddělení rozdílných druhů práce a fixování každého druhu množstvím životního času velkým množstvím jednotlivců – tedy celých profesních skupin. Tato základní dělba a kombinace prací měla i svou další rovinu – celou síť mikrojednotek, v nichž docházelo (a samozřejmě stále dochází) ke konkrétnímu spojování různých druhů práce s příslušným věcným vybavením, a to za účelem konkrétní produkce materiálních i duchovních hodnot. Nejde přitom jen o jednotky bezprostředně výrobní, ale i o ty, které plní úkoly v rámci té nejširší společenské dělby funkcí. Kolektivy pracovníků v těchto jednotkách jsou pochopitelně profesně diferencovány podle hlavních principů dělby práce a vždy zahrnují pracovníky sféry profesionálního řízení. Marx rozvíjí teorii dvou stránek řídicí práce – funkce dirigenta orchestru i pohůnka - vlastníka,²³ počítá tedy s určitou rolí subjektu vlastnictví, což není nutně role suverénního vlastníka.

²³ MARX, K., *Kapitál sv. I.* Praha, SNPL, 1954, s. 356-357. MARX, K., *Kapitál sv. III.* Praha, SNPL, 1958. s. 404. Heller, J., Neužil, F., *Kdopak by se Marxe bál?*, cit. vyd. s. 333-337.

II/b - Hodnota a užitná hodnota – bída a omyly politické ekonomie

Jak se z hlediska tohoto zadání celkové situace protosocialismu jeví obě základní určení produktu lidské práce, který v kapitalismu má systémově podobu zboží, které má jak užitnou, tak směnnou hodnotu?

A tady narážíme na velký problém. Marxova genialita, která se promítla do jeho rozlišení užitné hodnoty jako produktu práce konkrétní a hodnoty, jakožto produktu práce abstraktní, bezrozdílné, se kterou se seznamovaly celé generace odborníků, ale i dalších zájemců, a o které se učily v nejrůznějších povinných i dobrovolných formách studia dokonce celé generace občanů protosocialistických zemí, daleko přesáhla schopnosti současníků, včetně samotných marxistických teoretiků, této genialitě správně porozumět. To samozřejmě usnadnilo Marxovým protivníkům naplňování jejich snahy dezinterpretovat Marxe a odeslat ho na smetiště dějin pomocí fiktivního, tzv. transformačního problému, který zaslepil i mnohé nadějně a významné marxisty či Marxem významně ovlivněné myslitele. Vznikl dlouhodobě působící směr, který sice Marxe oceňoval a leccos z něj přebíral, zároveň však ho vyklešťoval mylnou revizí jeho teorie pracovní hodnoty.²⁴

Přes výrazná a vžitá upozornění na nutnost rozlišovat užitnou a směnnou hodnotu, resp. hodnotu jako takovou, nebyli ani mnozí významní teoretici považovaní, resp. považující sama sebe, za marxisty takového rozlišení schopni, čemuž bohužel napomohly i některé formulace samotného Marxe, které nebyly správně pochopeny, ale naopak vytrženy z kontextu a překrouceny. U aktivních či pasivních konzumentů marxismu ovládl při definování hodnoty přístup, který v podstatě jen přenášel do sféry abstraktní práce a hodnoty vymezení užitné hodnoty. Nejen užitná hodnota, ale i hodnota byla de facto brána jako jakási substance, fyzikálně postižitelná a měřitelná (např. v jednotkách energie, ať vydané živě či ztajené ve věci). Tím se vytratil hlavní smysl Marxova rozlišení užitné hodnoty jako produktu konkrétní práce a hodnoty jako konkrétně historické podoby, vtělení výrobních vztahů – vlastnických rolí tříd a skupin.

²⁴ Srv. GOČEV, P. *Rehabilitace pracovní teorie hodnoty*. In: Praha, VŠE, /online/ Dostupné: <http://www.nb.vse.cz.Gocев/cit.7.6.2011/>. TEJKL, M., *Historie téměř detektivní aneb Co Marxovi bránilo ve vydání dalších dílů Kapitálu*. In: Britské listy 2008/6/20.

Mnozí teoretici nebyli schopni pochopit, že hodnota není nic daného, postižitelného a srovnatelného fyzikálními jednotkami, pro které platí zákon zachování energie, ale že fakticky jde o výsledek konkrétně historické „dohody“ vlastníků a nevlastníků (vynucené přirozeně třídním bojem) o rozdělování a spotřebě dané produkce materiálních i duchovních užitných hodnot, především výrobních prostředků. Bez ohledu na to, jak se ekonomická reprodukce jeví při povrchním pohledu, pod jakými pojmy jsou součásti zboží oceňovány, co je považováno za hodnotu práce, věcné složky či zisk, je celý systém nastaven tak, aby se neustále reprodukoval rozdíl ve vlastnictví a ekonomická nadvláda vládnoucí třídy na ovládanou. A tuto skutečnost postihl Marx rozlišením hodnoty pracovní síly, jako té části produktu, kterou vládnoucí třída přenechává zaměstnancům, která ovšem neumožňuje masě těchto zaměstnanců se změnit ve vlastníky a plnoprávné majitele produktu s reálnou možností jím disponovat, a hodnoty touto pracovní silou vytvořené. Z tohoto hlediska se hlavní argument stoupenců tzv. transformačního problému a rozporu mezi 1. a 3. dílem Kapitálu jeví jako zcela absurdní. Zisk není vázán na organické složení kapitálu žádnými zákony zachování hmoty či přímého přenosu, je to prostě ta část souhrnného produktu, kterou vládnoucí třída nehodlá poskytovat zaměstnancům a kterou si může podle situace libovolně mezi sebou rozdělovat. Může to být průměrný zisk nebo nerovnoprávný monopolní zisk. Vždy však platí základní schéma rozdělování společenského produktu, které prezentuje Marx v 1. díle Kapitálu – tj. rozdělení na konstantní a variabilní kapitál a zisk. Hranice rozdělení jsou dána konkrétní společenskou situací, včetně třídního boje či boje buržoasních skupin mezi sebou.

Marxovo pojetí rozdílu mezi užitnou hodnotou a hodnotou jako takovou je bližší těm badatelům, kteří při analýze výrobních a zejména hodnotových vztahů současnosti dokázali přihlédnout k dějinnému vývoji těchto vztahů od momentu jejich vzniku. Tito badatelé dokázali pochopit Marxovu metodu konkrétně historické analýzy a rozlišení podstaty a jevu, určité vnitřní hierarchie různých stránek výrobních vztahů. Velmi plodné z tohoto hlediska byly diskuse probíhající v SSSR, ale i u nás, které se týkaly rozlišení základního a výchozího výrobního vztahu.²⁵ Účastníci diskuse pochopili, že i když hodnotové vztahy mají v různých společensko-ekonomických formacích shodné formy,

²⁵ MACHOVÁ, D., cit. vyd. ABALKIN, L. I., *Dialektika socialistickej ekonomiki*. Bratislava, Pravda, 1984. KOSOLAPOV, R. I., *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha, Svoboda, 1982. MEDVEDEV, V. A. *Socialistická výroba*. Praha, Svoboda, 1981.

liší se svými podstatami, které především určují jejich podobu, včetně samotné kategorie „hodnoty“. V pohledu ekonoma-historika má i při sledování pouhé prosté zbožní výroby hodnota jiný charakter a vyjadřuje jiný vztah např. v otrokářství či feudalismu než v kapitalismu a pochopitelně též v protosocialismu nebo v prognózovaném samosprávném socialismu.

V tomto textu se nemůžeme zabývat historickou analýzou zbožně peněžních vztahů od jejich počátku do vzniku kapitalismu, kde se trh a kapitalistická forma zbožní směny jeví jako všeobecně vládnucí a určující vztah, ve kterém dochází k zcela ekvivalentní směně hodnot, ať už jde o hodnoty věcí a služeb nebo pracovní síly. Zvláště se takto jeví směna variabilního kapitálu vlastníka za hodnotu pracovní síly, ve které zdánlivě každý dostává to, co do vztahu vložil. Představa jakési nadhodnoty zázračně vznikající pouze zaměstnanci prodávajícími svou pracovní sílu za hodnotu je s tokem času a převratnými změnami za vědecko technické revoluce stále absurdnější.

Buržoasní ideologové se s marxistickým pojetím hodnoty a nadhodnoty vyrovnávají různými způsoby, především odmítnutím schopnosti pracovní síly tvořit hodnotu a nadhodnotu a chápáním hodnoty (směnné hodnoty) jako ceny, jako ad hoc se vytvářejícího psychologického stavu prodávajícího i prodávaneho. V tomto smyslu tvoří zisk všechny faktory – včetně věcného vybavení a aktivity vlastníka. Tvorbu nadhodnoty však odmítají i ti, kteří uznávají objektivnost hodnoty a opírají se o fakt, že základní Marxovo schéma procesu reprodukce a zhodnocení kapitálu podané v prvním díle Kapitálu se i podle samotného Marxe liší od reality v podmínkách kapitalismu volné soutěže, kde dostává kapitalista průměrný zisk, bez ohledu na to, kolik živé práce používá. Vytvářejí proto krkolomné matematické modely, aby dokázali, že základní vazba mezi pracovní silou a ziskem neexistuje, přičemž se leckdy přibližují k subjektivistickému přístupu a psychologizování.

Máme-li však díky klasikům k dispozici metodologii analýzy zbožně peněžních vztahů, neřeší to náš základní problém – aplikaci této metodologie na realitu protosocialismu, kterou klasické k dispozici neměli a některé její prvky nanejvýše tušili.

III/ Metoda Kapitálu a její aplikace na protosocialismus jakožto nedokonalou formu zespolečenštění

III/a – Protosocialismus – socialismus zprostředkovaný aparátem

Vezměme tedy Marxem charakterizované abstrakce výrobního a hodnototvorného procesu za kapitalismu a sledujme, jak se modifikovaly v momentě, kdy bylo převážně formálně překonáno suverénní vlastnictví výrobních prostředků jednou třídou, tedy jako plnohodnotné a stále se obnovující reálné rozhodování konkrétních vlastníků (není důležité, zda fyzických jednotlivců nebo jejich aparátů) o disponování výrobními prostředky i pracovní silou, včetně rozhodování o hranici mezi hodnotou pracovní síly i vytvořeného produktu a samozřejmě i o formě a míře rozdělování spotřebních předmětů a služeb. Mějme přitom na paměti, že rozhodování kapitalistických vlastníků je systémově dáno nikoli touhou maximalizovat individuální spotřebu, ale hlediskem maximalizace míry zisku. A dále – že zboží za kapitalismu tají v sobě rozpor mezi skrytě společenským, ale zjevně soukromým charakterem práce a výroby fixovaným množinou suverénních kapitalistických podniků spojených trhem. Bezprostřední příčinou tohoto rozporu je rozdělení společenské výroby vlastnickými bariérami a nutnost tyto bariéry překračovat zbožní směnou.

Jak tomu bylo v již konsolidovaném (po přechodném období) protosocialismu, při neexistenci suverénního individuálního vlastnictví výrobních prostředků a třídy těchto vlastníků, které nahradilo jednak státní, jednak družstevní vlastnictví, přičemž zůstalo zachováno nutné ekonomicky zdůvodněné rozdělení společenské výroby do množství podniků a institucí a rozdělení jak celé společnosti, tak podnikových a institucionálních kolektivů starou dělbou práce? Toto rozdělení se bezprostředně promítlo ve víceméně automatickém převzetí profesní struktury odpovídající již výrobním silám za kapitalismu, což bylo nesporně významné mateřské znaménko podvazující možnou společenskost výroby i produktu za protosocialismu.

Mnohem závažnější „mateřské znaménko“ však vzniklo ve sféře třídně sociální, vlastnické. Třída soukromých vlastníků zmizela, ale nezmizely funkce nutné k realizaci vlastnictví a tudíž i chodu ekonomiky. I zde si hlavní subjekt protosocialistické revoluce – dělnická třída – našla svoji cestu – jedinou možnou na dané úrovni výrobních sil i dělby práce. Naplnily se přitom již mladým Marxem proklamované obavy z „hrubého komunismu“, kdy místo stavu, kde každý člen společnosti je reálným „manželem“ výrobních prostředků, nasává do značné míry chaotická všeobecná prostituce výrobních prostředků s celou společností, které se však skutečně mohly účastnit jen určité skupiny spojené s privilegovanými činnostmi umožňujícími se do této prostituce zapojit, především řídicí aparát jako vnitřně diferencovaný a hierarchizovaný celek. Určité okrajové skupiny získaly dokonce postavení, kdy svou roli při vlastnickém, rozhodování mohly naplňovat individuálně, v určitém nekontrolovatelném prostoru, ovšem při podřízení řídicímu aparátu. Mám na mysli pracovníky obchodu, služeb, nadstavbové inteligence apod. Ekonomicky nejdále k své roli formálního spoluvlastníka měla skutečná dělnická třída.

Tyto rozdíly v míře vlastnické subjektivity existovaly nejen obecně celospolečensky, ale konkrétně v každém výrobním kolektivu, ale i ve většině kolektivů nevýrobních, přičemž některé kolektivy byly vlastnický homogenní – řídicí štáby, nemocnice, školy, podniky služeb, obchodní podniky, úřady, mocenské orgány apod. Základním článkem systému byl ovšem výrobní podnik vedený řídicím štábem s fakticky výkonnou funkcí vlastnickou.

Již znalost základní faktografie systému, ať už získané vlastními prožitky nebo druhotně z literatury a pramenů, ukazuje na absurdnost minulé oficiální teze o bezprostředně společenské práci. I bez soukromovlastnických bariér je zřejmá vysoká zprostředkovanost procesu vynakládání živé i mrtvé společenské práce, alokace zdrojů. Paradoxně je tato zprostředkovanost složitější než v kapitalismu a daleko větší roli v ní hraje sám subjekt – řídicí štáb v daném podniku či článku celospolečenského řízení a celospolečenském měřítku řídicí aparát jako vnitřně nehomogenní celek s doplňkem jisté „divoké karty“ v podobě značné volní subjektivity výše zmíněných skupin (služby, obchod, atd.). Kapitalista jedná podle jednoduché motivace, má k tomu všechny potřebné kompetence a jeho rozhodnutí jsou korigována ex post, trhem.

Řídící aparát protosocialismu je složitou mozaikou dílčích štábů, které nemohou fungovat bez vazby k ostatním a musí respektovat jistá pravidla tvořící se živelně i cílevědomě v denní realitě. Především je však formuje jejich dílčí funkce v daném dílčím celku. Na rozdíl od kapitalisty produkujícího pro trh a co nejvyšší míru zisku, může protosocialistický řídicí štáb zajistit provoz dílčího celku a udržení své privilegované, ale neúplné vlastnické subjektivity, jen když se bude stále znovu etablovat v množině zájmů ostatních štábů, se kterými se setkává a naplní i celková kritéria společenské nutnosti stanovená hierarchizovanými strukturami řídicího aparátu při pasivitě ostatních skupin. Základní strukturu těchto norem uznaných jako celospolečensky závazné představoval plán se všemi doplňujícími celostátními i lokálními direktivami, jehož naplnění především ovlivňovalo ekonomické postavení pracovních kolektivů, životní úroveň každého jednotlivce a špičkových řídicích pracovníků zvlášť.

Do míry společenskosti zacházení s výrobními prostředky i živou prací, tedy do míry společenskosti výkonu vlastnické funkce řídicího aparátu, se promítaly dva faktory:

- 1) lokální zájmy pracovních kolektivů a jejich řídicích štábů,
- 2) charakter celospolečensky závazných norem vytvářených složitým sladěním lokálních zájmů v rámci aparátu.

Na rozdíl od jednoduchého a objektivizovaného procesu prosazování zájmu soukromého vlastníka dávajícího i vykořisťovanému pracovníku jasnou motivaci pro jeho výkon, a to nejen kvantitativní, ale i kvalitativní (stimulace inovací, vědy apod., ale hlavně – obava o práci) byla vazba mezi motivací a výkonem pracujícího na jedné straně a lokálně i celospolečensky efektivním vynaložením společenské živé i mrtvé práce daleko více zprostředkovaná a nejistá. Nejbezprostřednější a nejsrozumitelnější byla v základních ekonomických lokalitách – podnicích produkujících výrobní prostředky i spotřební předměty, kde byla dána tím současníkům dobře známým způsobem – splnění plánu - rémie, příp. práce dle norem – mzda. I zde však do hry vstupovaly faktory, které řadový pracovník nemohl ovlivnit a kde měl i lokální řídicí štáb omezené možnosti:

- 1) skutečnost, zda byl plán a normy nastaven optimálně, z hlediska skutečné celospolečenské potřeby a efektivnosti.
- 2) skutečnost, zda celospolečenská alokace zdrojů do jednotlivých lokalit a struktura těchto lokalit byla společensky potřebná a efektivní, zda střety lokálních zájmů

a subjektivismus řídících pracovníků na vrcholové úrovni řízení a plánování se správně složily, odrážejí skutečné společenské potřeby a orientují na efektivní vynaložení zdrojů.

Jakým způsobem však to celospolečenské slad'ování probíhalo? Oficiální trh a oficiálně proklamované hodnotové vztahy a jejich promítnutí do cen objektivní informací neposkytovalo, protože bylo regulováno přímými direktivami. Zejména ceny byly stanoveny značně subjektivně, některé zboží bylo dotováno, docházelo k přerozdělování, podpůrné dotace měly leckdy politický účel a nebyly vázány na výkonnost, efektivnost či společenskou poptávku a potřebu. Často byla používána mimořádná opatření k pokrytí nenosného výpadku určitých užitných hodnot (viz antikomunisty s takovým potěšením uváděný nedostatek toaletního papíru, masa, dámských vložek či banánů), a to bez ohledu na ekonomičnost tohoto pokrytí. Celospolečenské priority promítnuté v ukazatelích plánu i dotacích nebyla často výsledkem ekonomické kalkulace i z jiného důvodu - tlaku jednotlivých významných lokalit či regionálních řídících struktur nebo dokonce zcela subjektivistického rozhodnutí politických vůdců. Nebyly v souladu s reálnými možnostmi ekonomických lokalit a byly tudíž všelijak obcházeny nebo vykazovány jen formálně, „jako“. Toto kouzelné slovíčko vlastně prostupovalo celým systémem a metaforicky vyjadřovalo i stupeň zespolečenštění práce i výroby, které skutečně bylo „zespolečenštěním JAKO“.

Společenskost a užitečnost vynaložení zdrojů i živé práce byla nadto korigována nezákonnými, ale neodstranitelnými mechanismy ovlivňujícími faktickou hodnotu a cenu zboží a služeb, jako byl podpultismus, klientelismus, černý trh – všeobecně šedá a černá ekonomika, což dále komplikovalo získávání objektivních informací pro vlastnické rozhodování aparátu. Teprve proběhnutí všech těchto forem stanovení hodnoty a ceny práce, výrobních prostředků i spotřebních předmětů znamenalo zakončení procesu realizace vlastnického vztahu. Rozpor mezi zjevně soukromým a skrytě společenským charakterem práce i produktu byl daleko členitější a nejasnější, a to nejen pro řízené pracovníky, fakticky pouze potenciální vlastníky, ale i pro faktické vlastníky – aparát, včetně jeho špiček.²⁶

²⁶ CVIKLOVÁ, Lucie. *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Praha, NÚ Josefa Hlávky, studie 6/2008. ISBN 80-86729-41-9 CVIKLOVÁ, Lucie. *Rozklad nomenklaturního vlastnictví a postprivatizační proměny*

Jestliže za kapitalismu se proces stanovení hodnoty uzavírá momentem prodeje a koupě zboží či služeb, v protosocialismu byla oficiální cena jen orientační informací o skutečné hodnotě. Ta skutečná se vyjevila až proběhnutím všech legálních i nelegálních procesů probíhajících mimo trh i mimo stanovování oficiálních norem a direktiv (např. tak, že k oficiální ceně zboží musel spotřebitel přičíst úplatek pro distributora, u nedostatkových služeb mzdu meloucháře pracujícího s odcizeným materiálem – což zase fakticky měnilo hodnotu a cenu výrobního prostředku).

Jestliže tedy budeme chápat hodnotu nikoli jako energetickou substanci, ale jako „dohodu“ vlastníků a nevlastníků, v daných podmínkách ne zcela suverénních vlastníků a pracovníků, ne zcela oddělených od výkonu vlastnických funkcí, mění se nám i definice hodnoty zboží či služby zhruba takto:

Jako objektivně daná hodnota určitého zboží či služby se vyjevuje hodnota takového množství konkrétně vynaložené mrtvé i živé práce, které celospolečenské společenské mechanismy (trh, direktivy i další aktivity probíhající mezi subjekty vlastnictví) prověřily jako společensky užitečné a nutné.

Jak pojmut klíčovou hodnotu – hodnotu živé práce, resp. **hodnotu pracovní síly**? I protosocialistická „dohoda“ mezi subjekty i objekty vlastnictví musí nastavit pravidla tak, aby pracující jakéhokoliv druhu nedostal plnou hodnotu zboží a služby, na jehož vytvoření se podílel. Jinak by nebylo možné společenské přivlastňování a přerozdělování, alokování zdrojů, vymezování míry výrobní i osobní (případně kolektivní) spotřeby a investic nutných pro rozšířenou reprodukci. Jak upozornili v polemice s lasallovci již Marx a Engels, dělník v první fázi komunismu (dle Lenina socialismu) nemůže ještě dostat celý výtěžek své práce a větší či menší část nadhodnoty musí být odložena pro společenskou či osobní (u nepracujících), výrobní i nevýrobní spotřebu a investice v rámci rozšířené reprodukce.²⁷ Proto musí být nastaveny mechanismy, které rozdělují hodnotu (i cenu) zboží (produktu i služby), na níž se společnost „dohodla“, na dvě složky – tu, kterou dostává pracující (z níž část může svěřit k rozhodování a užití celému kolektivu – např. vynaložení části příjmu pracovního kolektivu na podnikovou školku či vzdělávací zařízení, event. rekreaci – takto však může být využita i část nadhodnoty

formálních a neformálních vztahů na podnikové úrovni. In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Praha: NÚ Josefa Hlávky, studie 9/2002, 123 s.

²⁷MARX, K., *Kritika gothajského programu.* In: MARX-ENGELS, Spisy sv. 19. Praha, NPL, 1966, s. 47-57.

dosažené společností či jejími dílčími celky!!!!) a tu, o které rozhodují společenské řídicí (ve vysoké míře samosprávné) orgány jako jacísi společenští správci. Tyto složky můžeme označit pojmy převzatými z politické ekonomie kapitalismu (hodnota pracovní síly v podobě mzdy a nadhodnota v podobě zisku). Je ovšem třeba mít na paměti, že protosocialistická hodnota a nadhodnota, její určení, souvisí s odlišnými mechanismy prověřování a dohadování. V kapitalismu vytvoření základního pravidla nastavování rozdílu hodnota pracovní síly – nadhodnota, mzda – zisk probíhá v konečné instanci jako živelný tržní mechanismus a klíčovým zprostředkujícím článkem je vlastnická sféra konkrétního kapitalistického vlastnického subjektu (podniku, obchodu, banky atd.). V protosocialismu do dohadovacích mechanismů vstupují aktuální řídicí subjekty a pracovní kolektivy. V tomto systému je klíčovým problémem to, nakolik se nejširší a dělbou práce nejvíce handicapované vrstvy mohou na dohadovacích procesech podílet či nikoli, resp. kdo v nich hraje rozhodující roli a je faktickým celospolečenským či celokolektivním správcem společenské hodnoty i nadhodnoty. Soulad zájmů a nikoli vyšší míra zisku je hlavní motivací ekonomicko-vlastnických subjektů, což má dobré, ale i negativní stránky, negativní za podmínek, když velká část společnosti do těchto mechanismů reálně vstupovat nemůže.

V této skutečnosti – v možnosti společensky prospěšně a sociálně nastavovat mechanismus rozdělování společenské hodnoty a nadhodnoty a také určit, co je hodnota pracovní síly a co nadhodnota, je obsažena síla i slabost protosocialismu i klíčová příčina pádu protosocialismu.

Za těchto podmínek je možné definovat tu část hodnoty, která ve mzdě přichází výrobcům, vcelku podobně jako za kapitalismu, kde z podstaty společenské dohody dané převahou vlastníků, jsou pravidla nastavená tak, aby pracovník nedostal společensky uznanou hodnotu své produkce. Hodnotu **pracovní síly vyjádřenou ve mzdě (název vyplacení tohoto příjmu není důležitý) můžeme vyjádřit v hodnotě zboží a služeb nutných pro reprodukci pracovní síly v daných obvyklých historicko-sociálních podmínkách.** Tato definice ovšem neznamená, že tuto částku převedenou na peníze inkasuje pracovník v mzdovém sáčku. Tato částka může být snížena nebo zvýšena společensky zaběhanými formami korupce, naturálními zisky (např. materiálem z podniku či částí úrody v zemědělství, vazbami na černý trh, ale taky třeba takovým či onakým rozhodnutím o společenských prioritách, alokacích zdrojů, dotací apod.)

Na stanovování pravidel alokace apod. přitom pracující nemusí mít vůbec žádný vliv, může být dán dílčími zájmy a tlakem některých řídicích subjektů – např. subjektivismem generálního tajemníka a jeho lobby, subjektivismem podnikových či regionálních lobby, zájmy složek aparátu státní plánovací komise atd. **Poměrně značný prostor pro subjektivismus a voluntarismus se v některých momentech (válka) projevoval pozitivně, v zásadě byl však vážným nedostatkem protosocialismu.**

Jestliže pojmáme hodnotu jako svého druhu zájmovou „dohodu“ vlastníků a nevlastníků, je nesporné, že hodnota pracovní síly není dána nějakými fyzikálními určeními, množstvím kalorií ke spotřebě apod. Samozřejmě je jejím hlubinným jádrem a limitem množství životních prostředků a služeb, které pracující potřebuje k fyzické i základní společenské reprodukci pracovní síly. Daleko větší roli zde ovšem hraje právě určitá shoda obou pólů výrobního vztahu na tom, jaká je společenská forma této reprodukce i jaká minimální kvantita a kvalita i druh práce výrobní způsob požaduje. Je to např. diferenciací podle složitosti, kvalifikovanosti, předběžné přípravy apod., ale především, co je ochotna přenechat třída vlastníků nevlastníkům nebo omezeným vlastníkům. To je pak do značné míry výsledkem třídního boje probíhajícího v daném systému v každodenní realitě.

Na druhé straně však nelze chápat jako společensky nutný a prospěšný každý příjem jednotlivců i skupin „zaměstnanců společnosti“ v protosocialismu. Jen zdánlivě je společenská prospěšnost pracovníka či celé skupiny pracovníků dána v konečné instanci poptávkou po konkrétních, v daném typu společnosti i v dané historické etapě obvyklých, v tržní poptávce se odrážejících, užitných hodnotách. Rozhodně nelze říci, že každý kdo vyrábí bochník chleba, který je k jídlu, oděv, do něhož se lze obléknout, či poskytuje nějakou luxusní službu, po které je poptávka, vynaložil svoji pracovní sílu i svěšené společenské prostředky byl společensky užitečným a zaslouží si obvyklou mzdu.

On není jednoduchý **ani vztah užité hodnoty a hodnoty.** Ani ten není tak idylický, jak to líčily některé stalinské učebnice politické ekonomie, podle kterých hodnota v kapitalismu vlastně určuje užitnou hodnotu produktu (věci či činnosti), zatímco v socialismu je to naopak. I když klasikové neprognozovali protosocialismus, přesto upozorňovali na přechodnost, limitovanost první fáze komunismu, de facto na zprostředkovaně společenský charakter výrobních vztahů.

Ano v kapitalismu je míra zisku tím, co určuje hodnotu a převádí potenciální užitnou hodnotu produktu do užitečnosti skutečné, reálně se naplňující. Víme přece dobře, co se dělo a děje při krizích z nadvýroby a známe song Voskovce a Wericha o světě, v němž je „pro lidi třeba pálit laciné žito v peci aby zdražil chleba“. Jedině při tržní poptávce je užitná hodnota skutečně užitnou hodnotou a sama prospěšnost či užitečnost výrobku či činnosti pro člověka nemusí být jako podmínka užité hodnoty a tedy i hodnoty zboží vůbec naplněna (zbraně, drogy, tabák, alkohol, prostituce atd.)

Ani v rámci společenské „dohody“ sociálních skupin v protosocialismu není okamžitě základním prvkem hodnoty a ceny bezprostředně viditelná užitečnost produktu pro konzumaci, dokonce ani při značné běžné poptávce po tomto produktu. Podobně jako při kapitalistické krizi z nadvýroby nemusí být normálně použitelné produkty či služby reálně zužitkovány a leží ve skladech či na pultech, ale jejich výrobci, zejména některé profese, svou mzdu dostaly, a to větší než jiní, pro spotřebitele únosní výrobci, pokud by se měřilo třeba jen tržní poptávkou. Situace se pak řeší neoficiálními či přímo nelegálními činnostmi, zejména černým trhem, podpultismem a melouchařením, rozkrádáním státního majetku, nevyužitím pracovní doby pro plánované účely apod. I v protosocialismu proto prověřovaly a poměřovaly užitnou hodnotu výrobku mechanismy, které je nutno označit jako vlastnické aktivity, podobně jako tomu je kapitalistických vlastníků obsluhujících základní poměřovadlo – kapitalistický trh z hlediska svých vlastnických zájmů.

V protosocialismu je však situace mnohem komplikovanější, vzhledem k tomu, že formálně jsou vlastníky všichni, všichni do jisté míry vykonávají zprostředkující vlastnické aktivity, jsou si tedy rovni „ale někteří jsou si rovnější“ a výsledek společenského poměřování či plánování ovlivňují podstatně výrazněji, než např. drobný melouchář či rozkradač majetku podniku, o dělníkovi v pásové výrobě nemluvě.

Hodnota pracovní síly zaměstnance státního sektoru tedy není adekvátní nějakému energetickému či výkonovému efektu jeho práce, např. množství a kvalitě jeho produktů za časovou jednotku, Je ve spotřebě a službách i kompetencích vyjádřenou hodnotou, kterou mechanismus zprostředkovaný aktivitami tříd a skupin přiznává jako adekvátní odměnu za výkon těch vlastnických aktivit, které jsou s příslušnou pozicí pracovníka (spíše však celé skupiny) spojeny. Termínem „kompetence“ rozumím ty možnosti spojené s výkonem určité činnosti – např. tvořivou seberealizaci, potěšení z role řídícího atd.).

Společenské ocenění příslušné vlastnické či nevlastnické role za protosocialismu nemůžeme mechanicky spojit s konzumací věcí či osobních služeb – některé části vlastnický privilegovaného řídicího aparátu protosocialismu se z hlediska takovéto zjednodušené konzumace příliš nelišily od dělníka nebo je dělník převyšoval – mistr, vedoucí cechu, řadový pracovník politického aparátu, úředník v Státní plánovací komisi apod.).

Proces spojení pracovní síly s výrobními prostředky tedy ani v protosocialismu neměl jen jednu stránku – vynaložení konkrétní práce spojené s danou profesní pozicí v rámci dané organizačně technické dělby práce. Byl dán především stránkou vlastnickou, výkonem té míry vlastnické aktivity, která by byla spojena s danou profesní funkcí. Je možné také říci, že spojení s výrobními prostředky je dáno hodnototvornou stránkou profesní činnosti, prací jakožto prací abstraktní. Na rozdíl od kapitalismu neexistovala systémově v protosocialismu v legální ekonomice konkrétní práce bez jistého aspektu realizace spoluvlastnické aktivity:

V kapitalismu pracující může při konkrétní práci zažívat uspokojení, rozvoj, kvalifikaci, ale nemění se jeho oddělenost od výrobních prostředků, svou konkrétní práci, výrobou zboží či poskytnutím služby pod velením kapitalisty, v jeho podniku, který nebo kterou kapitalista prodá, reprodukuje svou pozici nerovnoprávného nevlastníka, vykořisťovaného, jemuž je všechno odcizeno.

Protosocialističtí formální vlastníci nic neprodávají – všichni plní určité, navzájem propojené vlastnické funkce. Jen tím potvrzují svoji roli vlastníka, byť i nerovnoprávného a formálního – stále znovu reprodukují svoje formální spojení a formální neodcizenost (práce, produktu, rodové podstaty apod.)

Ale vlastnické funkce jsou nerovnoprávné – dělník sice neprodává svoji pracovní sílu, ale ji i její produkt vkládá do celospolečensky strukturovaného „mlýnku“ – mechanismu realizace vlastnictví, ve kterém má ovšem podřadnou roli ve srovnání s aparátem i jinými. Ti nevykořisťují, ale spravují, jsou omezeni v pravomocích, musí zajistit veškeré dělnické třídy apod. obživu, nemohou ji oddělit od veřejného prostoru, ale mohou v rámci „mlýnku“ zhodnotit svou roli – např. udržení neefektivních lokalit, tolerancí negativ a protispolečenských jevů, vlastním parazitováním na nelegálních mechanismech - povšechně nadřazují lokální a krátkodobý zájem nad celospolečensky efektivní. Přitom

znehodnocují část potenciálně společenské živé i mrtvé práce. Váha lokálních zájmů je taková, že může znehodnotit pracovní sílu ve své lokalitě a zapojit do toho i celý de facto nevlastnický kolektiv a reprodukovat svou i jeho omezenou společenskost, parasitismus, s dopadem na motivaci k práci i schopnost užívat efektivně výrobní prostředky. To se odráží i v chaotičnosti formálně plánované výroby, neustálých disproporcí vytvářejících určitým skupinám pracujících prostor pro nelegální aktivity, šedivou i černou ekonomiku. Efekt je pak velmi podobný efektu kapitalistické živelnosti, ba dokonce ekonomického efektu této živelnosti nedosahuje. K dopadu na vědomí občanů – pracujících musíme přidat i fakt, že přestávají být schopni vidět pozitivní stránky systému a otevírají se buržoasní ideologii a politice, což se aparátu dlouhodobě nedaří pacifikovat dokonce ani násilnými a nedemokratickými prostředky v politice a ideologické regulaci.

Při vši lokální subjektivitě aparátu a dalších skupin jsou však tyto skupiny omezeny tou minimální subjektivitou dělnické třídy i dalších skupin zaměstnanců bez lokální vlastnické subjektivity, která vymezuje prostor pro lokální zacházení s výrobními prostředky i spotřebními předměty a službami. Jestliže je pracovní výkon dělníků v rámci ostatními určených podmínek nízký, limitovaný nedostatečnou motivací, není o čem rozhodovat a z čeho si brát.

Zůstaňme však u analýzy procesu realizace protosocialistického vlastnictví a po Marxově vzoru u analýzy produktu celého procesu. Jakým termínem bychom však měli tento produkt označit? V kapitalismu je to kategorie „zboží“, které má užitnou hodnotu i (směnnou) hodnotu. Pokud bychom měli na paměti výše popsanou odlišnost vlastnických aktivit členů protosocialistické pospolitosti zapojených do procesu výroby i oběhu, mohli bychom se spokojit s analogií, možná ve formě „socialistické zboží“. Tento pojem však značně nesedí, zejména proto, že nejde o socialistické, ale protosocialistické zboží, kterýžto pojem je pro normální komunikaci hodně kuriózní a málo srozumitelný. Krom toho v kapitalismu i v prosté zbožní výrobě zboží vyjevuje systémově (každodenně, většinou) svou skutečnou hodnotu prostřednictvím legálního trhu, kdežto v protosocialismu účinkují takto systémově, každodenně, ještě jiné mechanismy – černý trh, přímé direktivy i téměř naturální směna věcí i služeb, ba dokonce i efektu politicko-správních činností (protektce, podpultismus, melouchářství apod.). Za těchto okolností se mi zatím jako nevýstižnější jeví termín „produkt“, případně s přívlastkem

„protosocialistický“ nebo „postkapitalistický“, ale to jistě ještě bude předmětem diskusí. Pro naši potřebu mi dovolu hovořit o P-produktu.

Předpokládáme-li, že celý proces výroby a oběhu potvrzuje užitnou hodnotu P-produktu, pak si musíme klást otázku – čeho je tento produkt svou fyzikální formou – statickou (věcnou, nehybnou) či kinetickou (služba) – výrazem, ztělesněním, fixací (včetně zvěcnění), jaký vztah vyjadřuje, co tvoří jeho hodnotu. Částečně jsme si na tuto otázku již odpověděli.

P-Produkt:

- 1) Je fixací, výrazem, ztělesněním jisté formy vlastnické subjektivity všech pracujících, členů jejich rodin, těch, kdo se připravují na povolání, a dožívajících seniorů k výrobním prostředkům i spotřebním předmětům a službám. Jen v jejich kooperaci může vzniknout. Tato subjektivita se realizuje jakoukoli činností ve společenské dělbě práce, bez ohledu na konkrétní charakter práce (duševní či fyzická, tvořící věci či poskytující služby, tvořící bezprostřední materiální či duchovní hodnoty apod.) Právně i v politicko-správní realitě se tento vztah projevuje jistou mírou zajištění práce a legální obživy pro všechny, ovšem s plným respektováním zásady „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce i vlastnické aktivity“. Je na svobodném rozhodnutí samosprávných orgánů nakolik tato společnost chce či může poskytovat základní zajištění těm, kdo pracovat odmítají a není to dáno zdravotními či rodinnými důvody. Z tohoto hlediska protosocialismus značně předstihl tento princip, což přispělo rovněž k jeho zániku.
- 2) je fixací i živelného vyladování diferencovaných lokálních vlastnických aktivit řídicího aparátu i dalších méně zespolečňených činností majících charakter obchodu či jiných forem rozdělování výrobních prostředků (i služeb) i spotřebních předmětů a služeb. S těmito aktivitami ovšem nejsou spojeny všechny třídy a skupiny stejně, takže se zde fixuje i určité privilegované postavení části společnosti a naopak velmi silné oddělení dělnické třídy od těchto činností. Tvorba P-produktu vlastně reprodukuje jisté odcizení a nerovnoprávnost vlastnického postavení tříd a skupin v P-společnosti.

Při zkoumání hodnoty v kapitalismu jsme došli k závěru, že zde nejde o nějaký přenos energetických ekvivalentů v rámci zákona zachování energie jako u užité hodnoty, ale o výrobními silami podmíněnou společenskou „dohodu“, podle které vlastnické mechanismy zaručují, že bez ohledu na výkyvy trhu dostane kapitalista větší podíl na výrobním prostředku (zde má monopol) i spotřebních předmětech, takže na pracujícího – zaměstnance zbude v každém případě jen množství spotřebních předmětů a spotřebních služeb nutné k reprodukci jeho schopnosti pracovat (pokud ho ovšem kapitalista potřebuje). Velikost a kvalita této složky má historicky obvyklou úroveň a za kapitalismu není totožná s tím, co je nutné k bezprostřednímu trvalému přežití pracujícího jednotlivce jako za otrokářství.

Z dosud napsaného vyplývá, že v protosocialismu je určitý poměrně slušný základ reprodukce životních podmínek všech občanů, dokonce včetně parazitů. I u privilegovaných vrstev (nepracujeme s výjimkami) nestanovuje společenská dohoda reprodukci jejich privilegovaného postavení jako u kapitalistů – tedy takovou, která neprivilegovaným znemožňuje vlastnit výrobní prostředky a privilegovaným to umožňuje. Privilegovanost vlastnického postavení řídicího aparátu (i podpultistů a melouchářů) nevyplyvá z výlučného vlastnictví výrobních prostředků, tedy ze stálé reprodukce vztahu vykořisťování, ale jen z vyčlenění pro konkrétní rozhodování o společenské mrtvé i živé práci a o distribuci spotřebních předmětů a služeb. A je to pouze charakter výrobních sil a pracovního i případných doprovodných procesů, který stále znovu reprodukuje potřebu, aby existovali ředitelé i přidavači. Ovšem – tatáž, možno říci technologická úroveň výroby a distribuce už nezajišťuje automaticky soulad dílčích funkcí privilegovaných skupin, resp. nezajišťuje ji v protosocialistickém vlastnictví tak, jako v kapitalistickém. To je další zásadní příčina nedostatků a pádu protosocialismu.

IV. Strukturace protosocialistické společnosti

IV./a – Třídy a skupiny státního sektoru protosocialismu

Jaké aktivity v dělbě práce podmíněné úrovní výrobních sil a fixované životem celých tříd a skupin se v protosocialismu promítaly do hodnoty a zajišťovaly svým vykonavatelům specifický (ani u vlastnický privilegovaných skupin to nemusel být

nadprůměrný – viz mistr nebo špatně placený inženýr vedoucí cechu, příp. řadový aparátník KSČ či úředník národního výboru) přístup k spotřebním předmětům a službám?

- 1) Hodnotu přirozeně tvořili všichni pracující, jejichž činnost byla v dané logice systému nutná pro tvorbu společensky uznané užitné hodnoty. Nejde samozřejmě o jakoukoli užitnou hodnotu, v logice systému leckdy vznikaly užitnou hodnotu, které nevstoupily do zhodnocovacího systému (plnění plánu, přidělování a tržního odbytu) a nebyly uznány (např. produkce zastaralých výrobků, které nenašly odbyt, zbytečně vynaložené služby, užitné hodnoty vynaložené formou naturální směny mezi např. různými řemeslníky, služby kamarádům kvůli udržení kontaktu nebo tzv. „papalášům“, ale i lékařům, vedoucím prodejen nedostatkového zboží, úředníkům bytového odboru apod., velitelům útvarů, ekonomickým manažerům apod.). Na druhou stranu je třeba vidět, že prakticky neexistovala skupina, jejíž obživa by byla založena výhradně na takovéto činnosti, i když existovaly skupiny, které pro takovouto produkci věcí a služeb zcizovaly značné množství společensky propláceného času a dokonce i společenských zdrojů (stavební materiál, energie, pohonné hmoty, kancelářský materiál atd.) Tyto skupiny (služby, obchod, společenská správa) se již tímto atributem vymykaly společenským integrujícím mechanismům a byly potenciálními nositeli protispoločenských tendencí. To se pak výrazně ukázalo při krachu systému a obnovování kapitalismu.

U všech těchto pracovníků tvořících daným systémem uznané, trhem i direktivami potvrzené užitných hodnot musíme mít na paměti závažnou skutečnost. Praktický podíl na tvorbě užitných hodnot – ať už jako věci přenosné, oddělené fyzicky od tvůrce a v tomto oddělení použitelné, nebo v podobě „tekuté“, od tvůrce neoddělitelné a nepoužitelné, zanikající okamžikem jejího provedení (tj. služby) nelze podle Marxe postupovat tak „skotsky“ (tj. mechanicky).²⁸

Nelze jej omezit jen na ty, kdo působili až na konci celého výkonu „souhrnného pracovníka“ – dělníka u pásu, soustružníka, seřizovače, horníka, traktoristu či dojičku, opraváře věcných komponent výroby, řidiče vozidel přepravujících náklad atd. Již Marx tento v proces viděl a zkoumal v rámci moderní dělby práce a kooperace aplikované v konkrétní technologii. Bez ohledu na hodnototvorný aspekt, z čistě výrobně silového hlediska, sem musíme počítat i bezprostřední

²⁸ MARX, K., *Teorie o nadhodnotě sv. I. Praha, SNPL, 1958, s. 170.*

dirigenty tohoto procesu – mistr, vedoucí cechu, ale i konstruktér, aplikující vědec – to jest ty, kteří by existovali v jakémkoli ekonomicko-vlastnickém systému slučitelném s velkovýrobou – tedy jak v kapitalismu, tak v protosocialismu nebo event. v samosprávném socialismu.²⁹

Tito pracovníci – protosocialističtí spoluvlastníci – tvořili v protosocialismu jistou obdobu těch, kdo v kapitalismu produkovali zboží (i jako zboží prodávané služby vlastněné kapitalistou) a byli odměňováni z kapitalistova variabilního kapitálu, nikoli osobního důchodu. V protosocialismu, i při nízké míře reálného zespolečnění, byli tito pracovníci (spoluvlastníci, i když formální) odměňováni ze společenského spotřebního fondu vytvářeného i vynakládaného jak v lokálních kolektivech (podnik, instituce), tak celostátně rozdělovaného prostřednictvím aparátu centrálního řízení.

Při nejrozumnějších výpočtech srovnávajících systémy, životní úroveň, mzdy apod., je zejména třeba vzít v úvahu, že část odměny všech pracujících občanů, nejen těch produktivních, byla poskytována přes konstantní a na výkonu jednotlivců i kolektivů nezávislé celostátní bonusy (zdravotnictví zdarma, dotace cen potravin i jiného zboží např. pro děti, levná doprava i bydlení). Dnes už i mnozí nekritičtí obhájci minulého systému chápou, že, přes celkovou humánnost těchto mechanismů odměňování, odebíraly tyto mechanismy neprivilegovaným vrstvám motivaci pro práci i společensky nutné realizování společenské dimenze vlastnictví, zvláště když nebyly spojeny s možností rozhodovat o vlastnictví. Méně už si tito analytici uvědomují význam toho, že i tyto obecně vcelku rovnostářské mechanismy byly ve vztahu k základnímu kádru společenských spoluvlastníků ZPROSTŘEDKOVANÉ rozhodnutími zejména centrálního řídicího aparátu, který nadto nebyl nijak demokraticky volen, ale tvrdě reglementován politikou prováděnou v zájmu především řídicího aparátu, tedy – nadneseně řečeno – v zájmu diktatury aparátu.

Opakovaně zdůrazňujeme, že v našich úvahách o zájmech aparátu i neaparátu není podstatný rozdíl v životní úrovni, v množství dostupných spotřebních předmětů

²⁹ MARX, K., *Kapitál sv. I.* Praha, SNPL, 1954, s. 371. Různými kontexty, v kterých Marx používá pojmu „der Gesamtarbeiter“, který lze do češtiny překládat souhrnný dělník i souhrnný pracovník, se i v době normalizačního temna velmi plodně zabýval prof. PhDr. Ivan Hruza, CSc, a to přesto, že sám patřil k normalizačním teoretikům. Srv. např. HRUZA, I., *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. In: *Dělnická třída a současnost*. Praha, Svoboda, 1973.

či služeb apod.!!!!, i když samozřejmě existoval, výrazněji v SSSR či dalších zaostalých zemích, méně výrazně v ČSSR a NDR a s vývojem systému a jeho poruchami sílil. Důležitá je však ta zprostředkovanost zapojení společenských spoluvlastníků, tedy určité stránky jejich vlastnické aktivity, do hodnototvorného procesu PROSTŘEDNICTVÍM specifické vlastnické funkce jedné třídy – řídicího aparátu a doplňkových funkcí skupin pracovníků obchodu, služeb i nadstavby.

- 2) Ze společenského spotřebního fondu však nebyli odměňováni jen v bodě 1 uvedení tvůrci P-produktu v pojetí tzv. souhrnného pracovníka. Obdobně jako v kapitalismu měli s první skupinou společný znak odměňování ze společenského spotřebního fondu i ne-producenti, kteří ovšem pracovali v protosocialistických podnicích i jiných typech pracovních kolektivů, kteří s produkcí neměli nic společného, ale kteří představovali tzv. faux frais (neproduktivní, ale v daném vlastnickém systému nutné náklady). Marx touto otázkou vysvětloval pomocí podobenství s Robinsonovým ostrovem, kde by pro jakoukoli výrobu byli naprosto nepotřební a parazitní např. obchodní zaměstnanci, bankovní úředníci, právníci, účetní,³⁰ dnes bychom k tomu mohli přidat celou sféru marketingu, různé ochranky apod. Na tomto fiktivním ostrově by v dané výrobě bylo možné jen jediné vlastnictví – a to prvobytně pospolné. Takového společenství by bez produktivní práce nebo při jejím omezení živilo tak maximálně ženy pečující o děti a možná i nějaké staré lidi, případně „uvolněného“ šamana. Rozdělování by probíhalo bez hodnoty, ve formě bezprostředních užitných hodnot.

Klasikové si ovšem uvědomovali, že rozvinutá průmyslová výroba umožňující v zásadě pouze kapitalismus (později se ukázalo, že i protosocialismus) se i z hlediska čistě technologického neobejde bez v podstatě zbytečných neproduktivních činností a značného počtu námezdně zaměstnaných pracovníků tyto činnosti vykonávajících. Jen tak mohl být produktivní kapitalismus jako systém. Byli si vědomi i toho, že námi výše uvedená „společenská dohoda“ apriori omezuje i přiděl produktů výroby (i služeb) pro tyto neproduktivní a nevlastníci zaměstnance prodávající svou pracovní sílu, tedy, že jde o určitým způsobem

³⁰ K pojmu faux, frais viz: MARKS, K., *Rezultaty neposredstvennogo proizvodstva*. In: Moskva. Sočinenija t. 49, s. 553-554. MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala /Okončenie/*. In: MARKS, K., Sočinenija, t. 48. Moskva: Izd. polit. liter. 1980. s. 376, 410-411, 430 aj. MARX, K., *Kapitál sv. II*. Praha, SNPL, 1955, KAP. VI/I A II. Srv. též HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marxe bál?* Praha, Futura, a. s. 2011, s. 204-224. HELLER, J., *Protosocialismus – první historický krok za hranice kapitalismu*. In: Socialismus pro 21. století. Sborník statí, Praha, TAP ÚV KSČM, 2008, s. 33-44.

vykořisťované pracovníky a zájmové spojence proletariátu. Marx ve svých stěžejních pracích to ukazoval na obchodních příručích, účetních a dokonce i na pracovnících v peněžnictví. Jejich vykořisťování však viděl jako zprostředkované vykořisťováním těch produktivních, a proto je do proletariátu jako takového neřadil. Byli to pro něj svého druhu "bratřanci", ale nikoli bratři proletariátu, produktivní jen z toho nejširšího hlediska – směny pracovní síly za peníze jako variabilní kapitál.

Dnes můžeme jen podtrhnout jeho jasnozřivost. Kapitalismus sice silně tlačí na zmíněné vrstvy a nehodlá je nějak preferovat v odměňování víc, než jak je dle kvalifikace zavedeno ve společnosti, ale lze jen těžko popřít jejich existenční závislost na parazitních činnostech odbouratelných za jistých okolností i v kapitalismu či sférách, jako je peněžnictví či obchodní čachry, o zbytečné reklamě a marketingu nemluvě.

Tyto vrstvy však existovaly i v protosocialismu, a to nejen ve formě pracovníků obsluhujících omezené tržní a zbožně peněžní vztahy, ale i ve formě zaměstnanců ve sféře společenského řízení, správy a moci. I tady musíme brát v úvahu technickou dělbu práce uvnitř „souhrnného řídicího pracovníka“ – na podniku i na ministerstvu, státní plánovací komisi, ve stranickém, státním i jiném aparátě nefungoval samotný ředitel, tajemník, ministr, vlastní plánovač ale leckdy zbytečně členitý a málo výkonný řídicí štáb s nevýkonnými sekretářkami, kádrováky apod., v obchodě nebyl jen vedoucí, ale i fyzicky pracující pomocníci apod., v bance ostraha a zaměstnanci provádějící čistě účetnické, evidenční práce apod. V našem pojetí nelze tuto kategorii občanů, tuto dokonce třídu omezit jen na tzv. nomenklaturní kádry, stranický aparát, vidět jen generálního tajemníka, politbyro, vládu, státní plánovací komisi nebo i ty výrobě značně vzdálené ředitele podniků i VHJ. Patřil tam mistr i ministr, sekretářka i poslední úředník národního výboru, ale i ředitel školy či nemocnice, důstojník i policista, ideolog i pracovník společenských věd.

Patřili jsme tam i my sami a řada našich přátel i sympatizantů s naším formujícím se pojetím (pedagogických i vědecko-výzkumných pracovníků v oblasti marxismu v ideologicky kontaminovaných, zejména stranických, pracovištích - ústavech i vysokých školách, kabinetech politické výchovy, armádním i policejním ideologickým aparátu, a také zcela řadových učitelů, jejichž základní pedagogická

funkce nemohla být oddělená od realizace oficiální ideologie). Prosíme jen čtenáře, aby podobně jako protosocialističtí kádrováci nezaměňovali objektivní třídní příslušnost a aktivní prosazování ideologie a politiky dané třídy – řídicího aparátu. I za feudalismu existovali biskupové a preláti na straně jedné a na druhé straně obyčejní faráři typu Jana Husa, nemluvě už o husitských kazatelích, mniších - vůdcích kacířských hnutí, kněžích padlých na barikádách buržoasní i protosocialistické revoluce nebo i skrytých kacířích a osvícencích žijících sice v relativním dostatku v zabezpečených klášterech, ale svým celoživotním dílem rozbíjejících a vyvracejících reakční ideologie a dogmata. Je známý vztah klasiků i mnoha revolucionářů pocházejících z vládnoucí třídy – F. E. Dzeržinskij, L. B. Krasin, v buržoasní revoluci abbé Mirabeau, markýz Lafayette - k jejich třídní příslušnosti a výchozímu prostředí. Z historie i z reality protosocialismu jsou naopak dobře známí ideologové a politikové reakčních tříd – buržoasie či dnes už i řídicího aparátu protosocialismu, pocházející z dělnického prostředí a aktivně prosazujících zájmy vládnoucích reakčních tříd (např. odborářští bossové v USA a Velké Británii, sociálně demokratičtí vůdci v kapitalistických zemích, fašističtí vůdcové, v protosocialismu stalinští politikové a realizátoři procesů, represí vůči nevinným, příslušníci mocenského aparátu jednající proti zájmu své třídy a vůli většiny občanů), o různých pracovnících vyzdvižených z dělnického prostředí do politiky a ideologie a páchajících tam obrovské škody. Stačí si jen připomenout dva tak odlišné krejčovské dělníky – Ladislava Zápotockého a Vasila Bilaka.³¹

Část řídicího aparátu (mistr, vedoucí cechu, aktivně praktikující lékař – člen vedení nemocnice, pedagogicky působící ředitel školy) měla dokonce s dělnickou třídou společný i ten podíl na tvorbě hodnoty a společenské nadhodnoty spojený s realizací užitné hodnoty, který jsme popsali v bodě 1. Větší část řídicího aparátu se ovšem na tvorbě hodnoty podílela právě výše zmíněným **zprostředkováním první formy vlastnické aktivity občanů – zjednodušeně - jejich profesní**

³¹ K dialektice třídní příslušnosti a stavu vědomí především: MARX, K., ENGELS, B., *Manifest komunistické strany*. In: MARX, K., ENGELS, B., Spisy sv. 4, Praha, SNPL, 1958, s. 435-437. LENIN, V. I., *Co dělat?* In: LENIN, V. I., Spisy sv. 5. Praha, SNPL, 1953, s. 387-388, 395-399, 405-406, 412-41, 416- 417, 428-429, 434-435, 439, 450-452 aj. HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marxe bál?* Praha: Futura, a. s., 2011, kap. IX. NEUŽIL, F., *Souvislost mezi marxistickým pojetím všeobecné práce a utvářením třídně socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: Socialismus pro 21. století. Sborník statí. Praha: TAP ÚV KSČM, 2008, s. 168-173.

činností (NE VŠECH³²), rozhodováním o alokaci společenských zdrojů ve všech dimenzích a na všech úrovních (lokální i vyšší - VHJ, kraj, rezort, mezinárodní obchod), o míře vynaložení a způsobu propojení těchto zdrojů (např. potřeby pracovních míst, způsobu oceňování práce, rozhodování o tom, co dostane dělník jako svého druhu hodnotu pracovní síly – vzhledem jak k spoluvlastnictví dělníka tak jeho podílu na PS produktu, ale i na míře připuštění k rozhodování. V tomto smyslu měl řídicí aparát spolu s některými dalšími skupinami větší podíl na tvorbě hodnoty než samotný produktivní pracovník (opakujeme znovu – hodnota není uchopitelný energeticky vymezitelná substance, ale společenská nerovnoprávná dohoda o jejím ocenění a základním rozdělení), a to právě díky této skutečnosti zahrnující i rozhodnutí o hranici mezi tím, co je považováno za podíl pracovníka za jeho profesní činnost. Pokud jde o mzdu – uvědomme si odlišnost od kapitalismu, kde mzda jen stále potvrzuje rozpor mezi vlastníkem a vykořisťovaným pracovníkem, zatímco v protosocialismu jen vyjadřuje nerovnoprávnost ve výkonu vlastnické subjektivity a podílu příslušníků určité skupiny na společenském nadproduktu. Ta se vyjevuje až jako výsledek rozhodování řídicího aparátu a míra společenského sladění rozhodnutí různých článků aparátu pak rozhoduje o míře společenskosti výroby i postavení tříd a skupin.

Na druhou stranu však ani při aplikaci na protosocialismus nesmíme ztratit se zřetele fakt, že i zde existoval jistý sociálně ekonomický, vlastnický rozdíl mezi samotnými zaměstnanci bez lokální subjektivity. Od nesubjektivity dělnické třídy produkující hodnotu a protosocialistickou formu nadhodnoty bezprostředně, spolu s produkcí UH (věcí i služeb), musíme opět s analogií na Marxe a kapitalismus alespoň v teoretické abstrakci, „in potentio“, odlišit pracovníky bez subjektivity, ovšem v rámci útvarů mimo souhrnného pracovníka – producenta UH. Šlo o pracovníky zaměstnané v útvarech zabývajících se zprostředkovaně produktivní činností, zprostředkujících společenský charakter výroby a vlastnickou subjektivitu dělnické třídy. Na první pohled se nabízí jednoduchá

³² Zprostředkováním řídicího aparátu totiž neprocházela lokální vlastnická aktivita skupin pracovníků obchodu a služeb, příp. nadstavbových správních pracovníků apod., při které tito pracovníci svou individuální profesní činností zneužívali společenské věcné prostředky k jisté době živnostenského podnikání (meloucháři s podnikovým materiálem a v společensky placené pracovní době, korupčníci ve správních orgánech či v mimoekonomické sféře – např. lékaři - tedy všichni, kdo se pohybovali na hraně legální či šedé a černé ekonomiky.

analogie – postavení neřídících pracovníků ve službách, obchodě, na úřadech, nadstavbových institucích apod. – tedy prodavačů, bankovních úředníků, řemeslníků v podnicích služeb, např. v dost nechvalně proslulých OPBH – obvodních podnicích bytového hospodářství, osobních šoférů, tzv. „panských kočí“ na úřadech a v politickém aparátě (např. na ÚV KSČ či v ministerstvech), vrátných a uklízeček a dalších profesí, které bychom mohli uvést.

Ne náhodou jsme zdůraznili, že tuto otázku nastolujeme jen v teoretické abstrakci, v rámci určitého abstraktního, ideálního modelu. V realitě totiž šlo o rozdíl nevýznamný, ba leckde se ani v realitě nenaplnující. I zde je totiž třeba aplikovat teorii „souhrnného pracovníka“ a „souhrnného dělníka“.³³ U vykonavatelů řady fyzických profesí ve výrobních či dopravních podnicích by bylo neplodné konstatovat, že uklízečky, vrátní, obchodní „příručí“, skladoví dělníci, prodavačky či slečny u bankovní přepážky, průvodčí ve vlacích a hlídači a ostraha všeho druhu neřídí a neovlivňují společenskost práce a subjektivitu dělnické třídy, že do této třídy patří a z vlastnického hlediska se od ní neodlišují. A že podobní pomocní pracovníci se liší jen co do konkrétní práce, kterýžto rozdíl Marxe nezajímal.

Příliš bychom asi nezaujali ani připomínkou, že tito pracovníci by nebyli na Robinsonově ostrově a že jsou tedy jen „faux frais“, neproduktivní, pouze charakterem civilizačního vývoje a daným vlastnickým systémem potřebné nutné, ale neproduktivní náklady.

Na druhé straně jsme však vícekrát poukazovali na skutečnost, že vlastnický jednotný (souhrnný pracovník) a jen profesně diferencované a tudíž od dělnické třídy vlastnický odlišné jsou kolektivy **zprostředkovaně produktivních pracovníků** - řídicí štáby, včetně sekretářek a písarek, obchodní podniky, kde podpultismus nemusí provozovat jen vedoucí, kolektivy pracovníků služeb, které byly leckdy jen formálním sdružením individuálních podnikatelů – melouchářů, že protekci nemusí zařizovat vedoucí studijního či bytového oddělení, tajemník OV či KV KSČM a že subjektivitu může projevit i vrátný či uklízečka, o zdravotní sestře a učitelce nemluvě. Jinak řečeno – nositeli lokální vlastnické subjektivity byl „souhrnný řídicí štáb, „souhrnný okresní či krajský aparátník“, „souhrnný národní výbor“ či „souhrnný obchodník“, „souhrnný

³³ Viz pozn. 27

opravář“ atd. Nelze říci, že by neřídící zaměstnanci obchodu či podniku služeb byli zbavováni nadhodnoty zásadně jiným způsobem než ředitel továrny a dělníci v této továrně (nemluví o pravidlech diferencovaného odměňování různých kategorií zaměstnanců či různých podniků a regionů stanovených v rámci systému řízení řídicím aparátem, ani o rozdílných objektivních možnostech jejich obcházení, přijímání úplatků a protislužeb apod.).

Není zde tedy analogie ke kapitalistickému vykořisťování obchodních zaměstnanců či účetních podmíněném vykořisťováním bezprostředně produktivních dělníků ve výrobě.³⁴ Je tu však specificky protosocialistický jev – závislost zprostředkovaně produktivních či neproduktivních kolektivů na nastavení pravidel pro míru subjektivity a odměňování dělnické třídy i dalších bezprostředně produktivních tvůrců užité hodnoty i hodnoty a nadhodnoty, neboli, při jisté redukci, odvozenost role zprostředkovaně produktivních kolektivů od role dělnické třídy. Z toho pak vyplývá i závislost neřídících pracovníků zprostředkovaně produktivních útvarů na projevování lokální subjektivity řídicích pracovníků, což je spojuje s řídicím aparátem a i odděluje od dělnické třídy. V podmínkách protosocialismu trpícího nedostatkem pracovních sil a garantujícího zaměstnanost všem občanům (uklízečka nebyla tak dalece závislá na tom, aby její řídicí štáb uhrál zbytečnou existenci byrokratické instituce či pseudovědeckého ústavu) hrají ovšem tyto rozdíly zanedbatelnou roli a lze od nich abstrahovat.

Z uvedeného pak vyplývá pro stalinisty těžko pochopitelná skutečnost. Protože tu jde o rozdíl ve vlastnické subjektivitě mezi dělnickou třídou vybavenou pouze první možností být vlastnickým subjektem, možností po výtce potenciální, a řídicím aparátem (i některými dalšími skupinkami – viz výše – služby, obchod, správa) lze hovořit o aparátu jako o třídě. Je tu - z hlediska Leninovy definice tříd - odlišný vztah k výrobním prostředkům (velmi omezená vlastnická subjektivita oproti prostoru pro lokální subjektivitu řídicího aparátu) i odlišná role ve společenské organizaci práce. Také způsob a velikost nabývání spotřebních prostředků je odlišná – u dělníka i jemu blízkých zaměstnanců je podíl na spotřebě zprostředkovan rolí řídicího aparátu, která se promítá i do produktivnosti výroby

³⁴ MARX, K., *Kapitál sv.III/1*. Praha, SNPL, 1956, s. 310-312.

a tedy i velikosti spotřebního fondu, nemluvě už o tom, že pravidla rozdělování fondu stanovuje jen řídicí aparát. Ten naopak ve spotřebě rozhoduje sám o sobě, i když to neznamená, že si musí automaticky přidělit nespravedlivý podíl.

Stalinisté, ale i jejich mnozí odpůrci uvnitř levice i mimo ni, si ale neuvědomují i druhou stránku postavení aparátu, kterou jsme již popsali v souladu s Leninovou představou o neantagonistických, tedy nevykořisťovatelských třídách. Přes všechny nedokonalosti byl protosocialistický aparát třídou nového typu, odlišnou od buržoasie, nakročením k odumření tříd. Nebyl třídou vykořisťovatelskou v tom smyslu, že by byl systémově a parazitně živ z nadhodnoty vyprodukované jinými třídami a jeho sociální rolí a tedy hlavní motivací by bylo všemožně redukovat a omezovat spotřebu dělnické třídy. Svoji odměnu čerpal na základě výkonu těch funkcí, bez kterých by to v podmínkách protosocialismu nešlo, nemohl nerespektovat potřeby dělnické třídy i jiných skupin a podíl, který jim poskytl na výnosu, nemohl být neomezeně redukován. Jádrem role aparátu bylo ve funkci jistého společenského správce svěřených prostředků i živé síly. Hlavním negativem jeho role však byl až příliš velký manévrovací prostor pro prosazování jeho lokálních zájmů a malá účinnost celospolečenských mechanismů sladujících mnohost řídicích funkcí aparátu. Odtud ty další i nadstavbové souvislosti, o kterých jsme psali výše.

- 3) Z Marxovy metodologie vyplývá ještě jedna otázka podstatná pro charakteristiku vlastnické či nevlastnické subjektivity skupin občanů protosocialistické společnosti. Od Marxe víme, že v kapitalismu vedle šíře i úžeji pojímaných produktivních, přímo či zprostředkovaně vykořisťovaných pracovníků existovala i vedlejší, tzv. služebná třída existující mimo základní vztah kapitalismu zahrnující jednak ty, kdo byli placeni z důchodu kapitalisty (osobní šofér, bodyguard, služka, guvernánka dětí), jednak víceméně státní zaměstnance (dnes i zaměstnance politických stran, odborů, společenských organizací, církví atd.) placené přes daně (dnes i členské příspěvky atd.) přerozdělených zisků kapitalistů a mezd zaměstnanců či příjmů maloburžoů. Existovalo něco analogického i v protosocialismu? Existovala v protosocialismu neproduktivní (ve vlastnickém smyslu), služebná třída?

Z pozic naší metodologie zní odpověď – ano. Šlo ale o vcelku zanedbatelnou složku společenské struktury.

- a) Velmi okrajová byla skupina osobních zaměstnanců (např. pomocnice v domácnosti, dohled nad dětmi, zahradník) placených z mezd jiných zaměstnanců či důchodců, ovšem i u těch byla takováto obživa většinou jen doplňkem ke mzdě či důchodu.

Příjmy získané přímo od konsumentů měly často formu šedé, neoficiální ekonomiky provozované na úkor státních či družstevních podniků a institucí většinou v podobě úzkoprofilových řemesel či stavebních prací, nicméně nelze podcenit rozsah takovéto ekonomiky i ztráty způsobené na společenských zdrojích těmito téměř soukromými podnikateli se společenským majetkem. Ještě citelnější však bylo, že na této bázi de facto existoval styl života i myšlení charakteristický pro maloburžoasii a buržoasii. Ne náhodou se po velkém třesku právě z této skupiny vygenerovala významná část nové buržoasie, ba lumpenburžoasie prorostlé s kriminálním podsvětím.

- b) Daleko větší význam měla skupina neproduktivních pracovníků odpovídající analogicky tzv. „ideologickým stavům“, o nichž se zmiňuje Marx – tj. těm, kdo jsou placeni z přerozdělených příjmů a vnucují společnosti své pochybné služby – tvorbu ideologie, náboženství, umění požadované buržoasií, soudci a advokáti, policisté, vojáci i kněží a pochopitelně i politikové – tedy všichni „služebníci“ kapitalismu jako systému, plnící pro kapitalisty ideologické a politické či mocensko - potlačovatelské funkce.³⁵ Analogii s touto Marxovou charakteristikou příslušné skupiny v kapitalismu však nelze přehnat. Není nijak sporné, že ani v kapitalismu díky existenci státních, na zisk kapitalisticky provozovaných podniků nepatří do neproduktivních, služebných pracovníků zaměstnanci státních výrobních a obchodních podniků, vědeckých institucí podnikajících na zisk, personálu státních nemocnic a škol a podniků služeb, ziskových kulturních a sportovních institucí apod., které můžeme zařadit mezi výše zkoumané skupiny šíře či úžeji produktivních pracovníků, příslušníků i spojenců dělnické třídy.

Od Marxových dob také značně stouply nároky na zabezpečení služeb civilizačně nevyhnutelných, přesahujících rámec jednoho systému, jako je např. boj proti kriminalitě, nutná společenská správa a organizace, práce s informacemi, vzdělávání a osvěta apod.,

³⁵ MARX, K., *Teorie o nadhodnotě sv. I.*, Praha, SNPL, 1958, 174-175, 292, 293-294.

takže u pracovníků v této sféře nemůžeme vidět jen jejich ideologickou, politickou, potažmo mocensko-potlačovací stránku jejich společenské role, ale i stránku obecně nutnou, civilizační. Nezřídka se např. u kriminalistů obě stránky jejich role střetávají a i tyto skupiny se stávají volnějšími spojenci proletariátu. Ještě to zesiluje fakt, že kapitalisté na těchto skupinách výrazně šetří a náklady na ně se snaží přesunout na pracující a maloburžoasii, což mění potenciální spojení v reálné (stávky policistů, státních zaměstnanců apod.).

V protosocialismu, kde měl stát a jeho základna – aparát komunistické státostrany monopol na tyto obecně nutné funkce a kde objektivně existoval vysoký stupeň objektivní jednoty tříd a skupin, pokud jde o základní zájmy daný společenským spoluvlastnictvím a kde existovala také vysoká rovnost v placení daní a dávek, se role „státní“ služebné třídy ještě více relativizovala. Nadto – vládnoucí aparát byl natolik provázaným celkem, kde se v konkrétních štábech, podnicích, institucích, u konkrétních jednotlivců, těsně propojovaly funkce ekonomicko-vlastnické, ideologické i politické, že se v něm dá jen je těžko určit, nakolik jeho složky patřily do bezprostředně (to jen výjimečně) či do zprostředkovaně produktivních skupin produkujících hodnotu a nadhodnotu či zda šlo o skupiny plnící výhradně funkce vyjadřující specifické zájmy vládnoucí třídy a její politické elity, a to na účet státních či stranických (resp. společenských organizací) získaných přerozdělením mezd. Je ovšem fakt, že s vyčerpáváním možností a progresivity systému se i ve vnímání veřejnosti rozdíl mezi výkonem služeb v zájmu aparátu a obecně potřebných funkcí zvýrazňoval a přenášel i na celé typy pracovišť (kacířství jako záležitost ideologického aparátu, naopak tvrdá obrana systému jako záležitost mocensko-otlačovatelských aparátů, zejména tajných služeb). Přes všeobecné prolínání rolí a funkcí lze tento protosocialistický typ, převážně neproduktivní, služebné součásti řídicího aparátu identifikovat. I on byl spojen s ostatními složkami aparátu oním volnějším prostorem pro svou subjektivitu, projevující se třeba i kontraproduktivně vzhledem k účelu existenční ideologické funkce (volné rozhodování ideologickou funkcí vykonávajících pracovníků o náplni své pracovní doby, přesném zaměření svých výstupů, možnost „šidit“ oficiální funkci a bádát v různých kacířstvech, zejména v takových kacířských učeních, jako byly autentické texty K. Marxe, B. Engelse, V. I. Lenina, příp. i L. Trockého či Milovana Djilase, o západních autorech nemluvě).

Při zkoumání procesu zahnívání a pádu protosocialismu nás samozřejmě zajímá převážně negativní stránka lokální vlastnické subjektivity – únik před plněním plánu, práce vykazovaná „jako“, setrvačnost byrokratických mechanismů, zastírání rozkrádání materiálu a zneužívání pracovní doby atd. Tento prostor však nemusel vždy sloužit omezeným zájmům aparátu jako třídy. Tak jako kriminalista na západě při vyšetřování vraždy nemusí nutně zavírat oči před pachatelem spojeným se zájmy notáblů velké korporace, tak také kriminalista v protosocialismu přes všechny tlaky ze stranického sekretariátu nemusel nutně tolerovat výstřelky papalášských dětí. Tak jako mohl na západní universitě učit marxismus pedagog a badatel odmítající a kritizující mainstreamové prokapitalistické teorie, mohli i učitelé marxismu v protosocialismu buď opakovat dogmata, nebo seznamovat posluchače s vlastním kritickým a proti elitě zaměřeným, i když důsledně marxistickým bádáním. Pro vývoj společnosti to ovšem podstatné nebylo.

Paradoxně bylo zejména ve společenských vědách i v politickém aparátu nemálo těch pracovníků placených za realizaci deformované ideologie a politiky aparátu, ale fakticky se ve své činnosti s touto ideologií rozcházejících a působících proti ní – tedy jakési obdoby chudých kněží jako kontraproduktivních, (z hlediska systémového účelu) rozvracečských odnoží prohnilé feudálně potlačovací mašinerie. Roli těchto „kacířů“, k nimž jsme patřili i já a moji kamarádi, nelze ovšem přeceňovat, protože žádná progresivní ideologická činnost nemohla překonat diktát negativních praktických zkušeností rodících se ze systému a forem vlády aparátu, zejména v politice. Většina těchto pracovníků - pokud nepodlehla buržoasní ideologii či vědomě nebo nevědomě nepřešla k prokapitalistickým, zvenčí dirigovaným silám havlovského a bendovského typu, což se dělo v poměrně širokém měřítku (zvláště u obětí normalizace), neměla chuť vystoupit proti systému a spáchat tak i s rodinou společensko-existenční sebevraždu. Bez toho bylo naše kacířství pouhým šepotem, kterému široké vrstvy nemohly rozumět, takže přijímaly buržoasní a dokonce prioritně pravicově liberální ideologii. Na naši obranu lze pouze uvést, že i kdybychom se k té profesní a společenské sebevraždě odhodlali, sotva by se o tom díky péči mocenského aparátu někdo dozvěděl. V tom bylo naše postavení horší než u zvenku řízeného a placeného, spíše pravicového disentu. Jako jediné plus si můžeme připsat snad jen to, že jsme neztratili kontakt se skutečným marxismem a snažili se ho rozvíjet, byť i do šuplíků, a že jsme nepodlehli svůdné

a primitivní logice stalinismu, který se po velkém třesku zrodil v části poražených vrstev aparátu a přisál se na KSČM.

Potom, co jsme s využitím našich životních zkušeností stručně připomněli, že představa o jakémsi automatickém odrazu ekonomicko-vlastnického postavení i do myšlení, zejména ideologické orientace, a volního jednání (zejména v politice), se ještě na závěr této kapitoly vraťme k určitému shrnutí charakteristik, které zakládají třídně sociální role jednotlivých tříd i skupin.

Základním výsledkem našeho zkoumání je poznání skutečnosti, že v rámci nedokonale společenské výroby v této boční větvi nekapitalistického vývoje není žádná třída či sociální skupina zásadně oddělena od výrobních prostředků. U všech je však toto spojení více či méně zprostředkováno. Přitom se však projevují i větší či zásadní nerovnosti v možnosti fungovat při vlastnickém jednání nejen jako součást propojeného celku, ale i jako specifický individuální či skupinový subjekt se specifickým lokálním zájmem. Přitom v celém systému není dostatečně účinný mechanismus sladování těchto lokálních zájmů a aktivit. Trh ve formě směny hodnot podmíněných užitnou hodnotou působí jen jako sice významný, ale nikoli rozhodující faktor. Je neustále modifikován subjektivními, lokálním zájmem orientovanými aktivitami řídicích štábů, zejména v oblasti centrálního řízení a plánování. Hodnotové mechanismy působí i v živelných, právně problematických či přímo nelegálních podobách a omezeně působí i naturální směna produktů i činností.

Lze rozlišit dvě základní skupiny občanů začleněných v protosocialistické ekonomice.

- 1) Vnitřně diferencovaná skupina těch, kdo mají jen takovou subjektivitu, která se naplňuje výkonem profesní činnosti podle směrnic stanovených řídicím aparátem a pod vlivem specifických rolí dalších skupin vybavených vlastnickou subjektivitou, jejíž prospěšnost pro tuto skupinu není v její plné moci. Jádrem této široké skupiny diferencované mírou, ve které je výkon vlastnické funkce spojen s celospolečenským souladem lokálních článků a ve které je vyloučeno prosazování specifické lokální vlastnické funkce proti jiným lokálním funkcím celospolečenského přivlastňování, byl průmyslový proletariát velkých závodů závislých nejvíce na funkci centrálního řídicího a plánovacího aparátu. Z našeho výkladu však vyplývá, že ani u tohoto proletariátu nebyla zájmová vazba

na celospolečenské mechanismy řízení, plánování a rozdělování a tedy i na efektivitu celospolečenské ekonomiky příliš silná.

- 2) Množina skupin, kterým jejich postavení v dělbě práce dávalo určitý prostor pro prosazování svých specifických zájmů a ovlivňování zájmů jiných skupin z této pozice – jinými slovy řečeno, skupin, disponujících určitou lokální vlastnickou subjektivitou, možností aktivně, jako subjekt, ale v omezeném rozsahu, disponovat s tou částí společenských zdrojů, která jim byla svěřena Nejhomogennější z těchto skupin byla masa řídících pracovníků, značný prostor, zejména v rozdělování, měl pracovníci služeb a obchodu i přímé distribuce (např. přidělování bytů, rozhodování o studijních místech, atd.), ale forem této subjektivity bylo mnohem více, takže hovořit o určité třídě (ovšem odlišné od vládnoucích a vlastnických tříd v systémech založených na soukromém vlastnictví) lze jen u řídícího aparátu v nejširším pojetí – od mistra až po generálního tajemníka Je přirozené, že jako v každém třídně diferencovaném systému i zde si privilegované třídy a skupiny vytvářely vlastní zkreslené duchovní obrazy reality i politicko-mocenské rituály a normy, přičemž s výhodou využívaly deformovaného marxismu, progresivních prvků, které obsahoval jakožto ideologie dělnické třídy.

IV. /2 - Družstevní sektor a třída družstevního rolnictva

Naše analýza ekonomických základů protosocialismu i jeho třídně sociální struktury by však nebyla úplná, kdyby nevzala v úvahu fakt, že v protosocialistických zemích většinou ve větší či menší míře a samostatnosti existoval i sektor skupinového vlastnictví, především zemědělská družstva. I v tomto sektoru lze identifikovat skupiny vykonávající určité role v procesu realizace tohoto vlastnictví, souhrnně označované jako třída družstevního rolnictva jakožto vedlejší třídy protosocialistické společnosti. I toto družstevní rolnictvo bylo vnitřně strukturováno a lze na něj s určitou korekcí aplikovat model, který jsme použili v případě spoluvlastníků v sektoru státním. I zde je možné vlastnický rozlišit družstevní řídicí aparát a masu řadových neřídících pracovníků - členů družstev, i zde se kromě těchto dvou pólů dají vyčlenit některé specifické skupiny družstevníků pracujících v obchodní sféře či ve službách. Jako méně podstatný, ale existující jev musíme zaznamenat i skupinu zaměstnanců (nikoli členů) družstev.

Při zkoumání procesů realizace skupinového vlastnictví v protosocialismu a jeho dopadu na sociálně ekonomickou – třídně sociální strukturaci společnosti můžeme v zásadě aplikovat výše naznačený model použitý k analýze státního vlastnictví, rozhodně však nikoli mechanicky, ale s významnými modifikacemi danými i vnějším vlivem státního vlastnictví a vztahem skupinového vlastnictví k trhu. Již sám trh, přes veškerou reglementaci hospodaření družstev orgány centrálního ekonomického i politického řízení, tedy z pozic svérázného průniku a sladění lokálních zájmů aparátu (řídící aparáty družstev byly více závislé na zájmech aparátu spojeného se státním sektorem než se zájmem kolektivu družstevních vlastníků), měly trh a zbožně peněžní vztahy větší význam pro proces realizace družstevního vlastnictví než ve státním sektoru. Bylo tomu tak proto, že rozdrobení vlastnických jednotek v družstevním sektoru tlačilo na centrální rozhodovací orgány a jejich roli v sladování lokálních zájmů do té míry, že sladování zájmů a proces porovnávání společenské nutnosti a užitečnosti v těchto lokalitách ponechávaly právě samočinnému mechanismu trhu, jakkoli do něj zasahovaly strategickým rozhodováním (o cenách, dotacích, velkých investicích a mzdách apod.). Funkce řízení a plánování zde byly daleko více delegovány na příslušné lokality. Takto delegovaných funkcí se samozřejmě bezprostředně ujímal profesionální řídící aparát družstev, který ovšem do vzniku velkých spojených družstev z povahy převážně zemědělské výroby či přidružených služeb a drobných výrob nemohl být oddělen od ostatních členů družstva tak dokonale jako v průmyslu. Tyto bezprostředně motivující mechanismy ale zcela nezanikly ani po slučování družstev do velkých celků a zkušenosti některých velkých družstev (a nejen obligátních Slušovic či JZD Práče) ukazovaly jisté progresivní šance do budoucna. V některých lokalitách dokonce přežívají dodnes, přes velkou nesmyslnou politickou destrukci po listopadu, kterou si klausovská špička snažila vytvořit buržoasní třídní základ.

Vezmeme-li původní klasický model JZD, můžeme i zde rozlišit většinu družstevníků – producentů užité i směnné hodnoty, se kterou vstupovalo družstvo do celospolečenské prověrky převážně trhem či regulačními direktivami. Převládaly zemědělské produkty, čím dále tím více ale sílil i sektor nedostatkových služeb, které v ekonomice chyběly. Jen v agrokomplexech se v družstevní formě začala produkovat i věda (např. biotechnologie v Slušovicích vyvážená i na Ukrajinu) Ponecháme-li pro danou dobu stranou změny v charakteru práce po nástupu vědecko-technické revoluce a zůstaneme-li u klasického zemědělského podnikání s vysokým podílem fyzické práce (později více a více nabývající

charakteru obsluhy strojů – kombajny, traktor, mechanizované dojení apod.), vidíme, že většina družstevníků se nemohla příliš angažovat v řízení a formování vlastnické strategie a byla závislá na zprostředkovací roli družstevního řídicího aparátu (nemluvě už o roli aparátu centrálního státního řízení realizovaného nejen formálně státními institucemi, ale i aparátem komunistické strany, který měl dominantní roli). Přesto však možnost ovlivňovat celodružstevní vlastnické rozhodování na vesnici byla rozhodně větší než v průmyslovém závodě, už jen vzhledem k spjatosti denního života řídicích pracovníků a jejich rodin s vesnickou komunitou. Rizikem pro hospodaření družstva ovšem zůstávaly nejen přírodní podmínky, ale i, srovnatelně s živelnými pohromami, rozhodnutí centrálních orgánů, které družstevní řídicí aparát musel respektovat, ať byla moudrá či nikoli (viz neblahé zkušenosti s chruščovovskou kukuřičnou kampaní, ze SSSR necitlivě přenášenými formami setí, ale i rozhodnutími o cenách, mzdách apod.). Životní úroveň i míra seberealizace těchto většinových družstevníků byla tedy obdobně jako u dělníků v průmyslu závislá na vlastnické aktivitě řídicího aparátu, schopné zhodnotit či znehodnotit práci družstevníků a efektivitu zacházení s věcnými prostředky. Jejich možnost ovlivnit tento proces byla o třídu nižší než u družstevního aparátu, který mohl navíc své specifické zájmy uspokojit i jinak než při optimálním zhodnocení produkce družstva, nemluvě už o možnosti určitých privilegií při rozdělování mzdy a zisku.

Tedy – prozatím jsme na podmínky družstevního vlastnického sektoru celkem bez problémů aplikovali model uplatněný při analýze sektoru státního a jím podmíněné třídně sociální struktury. Na jedné straně jsme dostali jakousi „družstevní dělnickou třídu“, která nemá zvláštní subjektivitu a její sebepotvrzení jakožto vlastníka je dáno hospodářským výsledkem konkrétního družstva jako celku ovlivňovaného nadto ještě subjektivitou článků řídicího aparátu ve státním sektoru a trhem, regulovaným převážně z pozic zájmů řídicího aparátu státního sektoru. Obdobně jako v státním sektoru i tato družstevní dělnická třída se prací nezabývá svého vlastnictví, jakkoli formálního, a svou profesní činností tvořící užitnou hodnotu i směnnou hodnotu se v každém cyklu v této své roli potvrzuje. Na druhé straně tady máme řídicí aparát družstva, který má předchozí určení s družstevním dělníkem společné, zároveň se však uvnitř družstva výkonem své profese potvrzuje jako zvláštní bezprostřednější vlastník, jehož zájem se nemusí krýt se zájmem celého družstevního kolektivu, i když je tímto celodružstevním zájmem omezen daleko těsněji než řídicí aparát ve státním průmyslovém podniku. Významným momentem je, že v družstvu aktivně ovlivňuje „dohodu“ o hodnotě jako jednotce

poměrování užitečnosti, nutnosti uvnitř družstva vynaložené živé i mrtvé práce. Činí tak samozřejmě v rámci vyšší, „celospolečenské dohody“, resp. dohody vlastnický dominujících tříd a za vyšší míry spoluúčasti družstevní dělnické třídy, než je tomu ve státním průmyslovém podniku, resp. ve společnosti vůbec. Svou profesní činností spojující produkci užité hodnoty s produkcí hodnoty, resp. hodnoty směnné, může aktivněji než většina družstva činit produkt více či méně užitečným a na druhé straně ho zhodnocovat či znehodnocovat. Z tohoto postavení vyplývá potenciální zájmový rozpor mezi oběma kategoriemi družstevníků i spojovací můstek mezi aparátem státního i družstevního sektoru, který samozřejmě nemusí být antagonistickým rozporem. Družstevní vlastnictví a z jeho podstaty plynoucí manévrovací prostor i pro neřídící pracovníky, větší role ekonomického živelného mechanismu trhu při vlastnickém sebepotvrzování s dopadem na životní úroveň a realizaci, naopak sebou nese možnost realizace družstevních zájmů v rozporu s dělnickou třídou a dalšími pracujícími ve státním sektoru a tedy i možnost různých projevů tohoto rozporu v politice, ideologii, morálce, právu apod.

I uvnitř družstevního kolektivu, budeme-li mít na paměti nejen společné, ale i zvláštní rysy družstevního vlastnictví ve srovnání se státním, pak můžeme dále diferencovat mezi družstevníky podle kritérií hodnotové produktivnosti jejich práce a postavení. Zvláště u původních malých družstev byla značná část nepočteného řídicího aparátu součástí **pracovníků produktivních** – jak ve smyslu tvorby konkrétní užité hodnoty (nejeden agronom se musel v případě potřeby chopit motyky či sednout za traktor a zootechnik naopak vidlí, aby složil krmivo či vykydal hnůj, a i kdyby toho nebylo, jeho řízení mělo v sobě v daném čase daleko více prvků bezprostředního dirigování pracovního procesu než role „družstevního pohůnka“ - sledování dodržování dohodnutých vlastnických rozhodnutí, např. o nerozkrádání družstevního majetku.

Většinu řídicích pracovníků však stále více dělba práce a její rostoucí náročnost vytlačila do role zprostředkovaně produktivních pracovníků produkujících pouze hodnotu – formujících vlastnické podmínky realizace výrobního procesu, volbu podnikatelské strategie, alokace zdrojů, finanční toky, obchodní podmínky, účetnictví, ale také jednajících s nadřízenými orgány a orgány celospolečenského řízení v centrální či regionální rovině.

Již od prvních krůčků protosocialistických družstev existoval i **neproduktivní řídicí aparát**, ovšem zanedbatelný. Předseda stranické organizace nebyl uvolněný, patřil k managementu družstva a tak, či onak se podílel na práci i produktivním řízení, jinak by ve vesnické komunitě nevydržel. Teprve mnohem později přibývaly školky a jesle, knihovny apod., kulturní zařízení apod., kde ovšem dost dobře nebylo možné mluvit o řídicím aparátu, ani tito neřídicí neproduktivní pracovníci nebyli nijak početní. Novou kapitolu v této oblasti začala psát až velká sloučená družstva a agrokomplexy, ale i později nehrála tato sociální skupina v celospolečenském rámci žádnou roli, stejně jako skupina zaměstnanců – nečlenů družstev.

Tím můžeme uzavřít tu nejpodstatnější kapitolu analýzy protosocialismu a získat základ pro odpověď i na otázku charakteru procesu proběhlého v ČSSR v l. 1968-69. Po Marxově vzoru jsme, jak doufáme, rozkryli charakter produktu vyráběného za protosocialismu a ve kterém byl koncentrovaně vyjádřen i charakter zbožně peněžních vztahů. Podobně jako Marx v Kapitálu jsme přitom pochopili a vyložili systém vlastnických vztahů a aktivit probíhajících v protosocialistické ekonomice a determinujících charakter celé společnosti, pochopili jsme a snad i dobře vyložili charakter základních třídně sociálních, vlastnických i nevlastnických rolí jednotlivých tříd i sociálně ekonomicky, vlastnicky specifických skupin. Postupovali jsme s maximálním využitím metody i metodologie Marxova Kapitálu i dalších revolučních myšlenek klasiků teoreticko-logicky reprodukovat jádro výrobních vztahů i třídně sociální struktury protosocialismu jako jistého omezeně progresivního, vedlejšího prototypu cesty ke komunistické společensko-ekonomické formaci. Čtenář, zvláště ten, který něco z díla klasiků zná a není negativisticky orientován jak stalinskou, tak buržoasní ideologií, která mu brání porozumět našemu (i klasiků) způsobu uvažování, necht' posoudí, nakolik se nám to podařilo.

V. Protosocialismus a Pražské jaro

V. /a – Protosocialismus – svébytná dějinná linie

Porovnáme-li výsledek naší analýzy – ekonomicko-vlastnický model a třídně sociální strukturu systému, který celé generace považovaly za socialismus, za jeho jediné možné vtělení, docházíme k následujícím výsledkům:

- 1) Skutečnost, že daný model lze jako postižení obecné, společné podstaty aplikovat na všechny konkrétní podoby tohoto systému, včetně těch asijských i Kuby, by měl přesvědčit ty „dogmatické“ či „ortodoxní“ marxisty či socialisty, kteří nezvládli vztah obecného a zvláštního, internacionálního a národního, a snaží se problémy minulého systému vysvětlovat národními a kulturními specifiky a jen kvantitativně se lišící rozdíly mezi sovětským, jugoslávským, čínským či kubánským modelem považovat za odlišné kvality a po pádu systému skládat pošetilé naděje v čínskou či korejskou cestu k socialismu. Vědce nedůstojné je reagovat na antikomunistické přiřazování ke „komunismu“ jedné z mnoha forem zešílení rolnických mas a s nimi spojených intelektuálů, jakým byl Pol-Potův režim v Kambodži, kde se nestačil rozvinout ani protosocialismus, jak jsme ho rozebrali.
- 2) Musíme jednoznačně odmítnout všechny spekulace a snahy vysvětlit rozpor mezi realitou a projektem klasiků pomocí bezprostředně přejímaných dějinných analogií z minulosti – analogií s asijským výrobním způsobem, feudalismem, kapitalismem, zejména monopolním. Shody jsou jen zdánlivé, případně způsobené tím, že některé mechanismy se táhnou řadou formací založených na soukromém vlastnictví, i když se modifikují. Zato rozdíly ve vlastnických vztazích a zbožně-peněžních vztazích, nemluvě už o třídní struktuře, jsou podstatné, ovšem jen pro toho, kdo nepodlehl ideologii řídicího aparátu. Mnoho různých autorů už poukázalo na druhou stránku specifiky minulého systému – na jeho odlišnost od projektu klasiků i širších humanitních ideálů a hodnot lidstva. Tímto problémem jsme se zabývali v jiných textech. Jde skutečně o svébytný formační útvar a v teoretické abstrakci lze vytvořit model jiného „socialismu“, který se bude shodovat s poznatky klasiků a v praxi překoná ta negativa, která, v náležitém

zvětšení buržoasní propagandou poškodila přitažlivost socialismu i marxismu ve vědomí lidí, včetně neprivilegovaných tříd.

- 3) Tato formační specifika minulého systému ovšem dělá problémy i při volbě kategorie, která by ho označila. U řady autorů, kteří nepovažují minulý systém za jakousi variantu soukromého vlastnictví, ani v něm nevidí jedinou možnou formu socialismu, ke které je nutné se vrátit, se při volbě shrnující kategorie projevuje snaha postihnout i termínem tu zvláštní dvoupólovost minulého systému, jeho vazby na minulost i budoucnost lidstva. Z nabízených označení se díky našemu setrvávání na pozicích víceliniového pojetí dějin zdá být nejkorektnějším termín „protosocialismus“. Vystihuje totiž jak jeho odlišnost od kapitalismu, skutečnost, že šlo o jednu, i když trvale neudržitelnou možnost negace kapitalismu, ale také skutečnost, že tím podstatným pro jeho hodnocení a místo v dějinách je objektivní směřování společnosti k negaci kapitalismu. Tento pojem navozuje i u laiků představu známou z technických věd – že totiž šlo o prototyp, první nedokonalý model nekapitalistické společnosti, na kterém je nutné dále pracovat.

V. /c - Protosocialistické revoluce

- 4) Je logické, že i sociální revoluce, které otevřely přímo či zprostředkovaně cestu ke vzniku tohoto systému, by měly nést jeho název, tak jako revoluce, které svrhávaly feudalismus a otvíraly cestu ke kapitalismu, nazýváme revolucemi buržoasními přes iluze současníků a tehdejších neprivilegovaných tříd. Na tom nic nemění skutečnost, že oba typy revoluce byly vždy určitou dialektikou možného a skutečného. Ve Francii došlo k Babeufovu „spiknutí rovných“ ztělesňujícím možnost, ale nereálnost vývoje k socialismu (nebo jen k protosocialismu), stejně jako Kronštadt a aktivity dělnické opozice v ruské revoluci ztělesňovaly možnost, ale nereálnost vývoje ke skutečnému socialismu a reálná byla a obstála pouze revoluce protosocialistická. Francouzská buržoasní revoluce měla svůj thermidor i napoleonskou éru, protosocialistická revoluce zase stalinismus a na něj navazující snahu roznést protosocialismus do světa ve formě povrchně zabezpečené expanze SSSR.

Skutečná socialistická revoluce se stává reálnou možností až na bázi zásadních převratů ve výrobních silách v rámci vědeckotechnické revoluce a dnes 4. průmyslové revoluce a také úměrně zásadnímu přezbrojení industriální dělnické třídy na kognitariát, a to v kontextu globalizace. Je tudíž jasné, že skutečná socialistická revoluce nebude mít tu podobu, jako měly revoluce protosocialistické a že strašení širokých vrstev občanů minulými formami revolučního boje je jen dalším zoufalým aktem buržoasní ideologie.

- 5) Jistě by se při uplatnění naší metodologie daly porovnat i projevy krize protosocialistického systému, i když byly v určitých etapách vývoje systému a v určitých zemích promíchány s pokračujícím třídním bojem proti buržoasii domácí i zahraniční. Přesto odrážejí vyzrávání nového systému i jeho vnitřních rozporů, zejména prohlubující se rozpor mezi řídicím aparátem na jedné straně a ostatními třídami a skupinami na straně druhé. V tomto smyslu bylo Pražské jaro kvalitativně nejčistší formou odporu široké národní a lidové fronty zahrnující i část řídicího aparátu proti systémovým vadám protosocialismu, která ještě plně zůstávala v rámci systému a dokonce při politické hegemonii komunistické strany. Další formy protisystémového odporu už stále více probíhaly pod ideologickou i fakticky politickou dominací sil, dirigovaných světovou kapitalistickou soustavou a zahraničním kapitálem, a to paradoxně i za tak vysoké aktivity dělnické třídy, jaké bylo dosaženo Solidaritou v Polsku.

Analýza tedy potvrzuje naši hypotézu o protosocialismu jako zvláštní, relativně samostatné formaci se svébytnou formou vlastnictví, ovšem nikoli soukromého, specificky modifikovanými hodnotovými vztahy, se specifickými třídami a skupinami, kde vznikaly i specifické politické struktury, formy ideologie, morálky, práva atd. Tato formace byla rozporným útvarem. Na jedné straně byla progresivním krokem za rámec kapitalismu a soukromovlastnické vykořisťovatelské společnosti jako takové vyplývajícím z jeho rozporů, projevem nespokojenosti subjektu, zejména industriálního dělnictva, projevem vůle těchto sil. Na druhé straně byl podvázán mateřskými znaménky takového rozsahu, jako je úroveň výrobních sil (industrialismus) a stará společenská dělba práce znemožňujících skutečnou rovnoprávnost. Proto se stala pouhým prototypem socialismu a nikoli socialismem, skutečným.

I kdybychom se v tomto obecném konstatování shodli s případnými čtenáři či posluchači, stále ještě nás od nich může oddělit hluboký příkop, ke kterému jsme se dosud explicitně nevyjadřovali.

V. /d - Možnost či nemožnost přechodu od protosocialismu ke skutečnému socialismu a historické místo Pražského jara

Tímto dělícím prvkem by se mohla stát takové či onaká odpověď na otázku objektivní reformovatelnosti systému, přerůstání odporu proti nedostatkům systému do skutečné socialistické revoluce nahrazující protosocialismus socialismem. Na tom závisí i správné hodnocení Pražského jara z širších historických souvislostí. Je o to, zda šlo o sice ne dost silný a úspěšný ale přesto reálně možný progresivní proces, jakým byla i Pařížská komuna, který i tak prospěl progresivnímu vývoji, nebo zda šlo o pokus sice hrdinný a obdivuhodný, ale bezperspektivní z hlediska reálné historické možnosti, jako v různých dočasně vznikajících utopických společenstvích typu jezuitské republiky v Paraguayi či husitského Tábora s káděmi, čínské říše tchajpchingů apod. Tato zdánlivě příliš teoretická a abstraktní otázka má i obecnější podobu, která stále ještě vyvolává bouřlivé emoce zejména v těch generacích, které systém reálně tvořily, rozvíjely a hájily, aby byly na sklonku života bezohledně uráženy, označovány za zločince, občany druhé kategorie apod. Ve vědomí příslušníků těchto generací nabývá podoby otázky – žili jsme zbytečně? Obětovali jsme leckdy zdraví, rodinu, osobní prospěch apod. ve jménu nesmyslu, nerealizovatelné utopie? Není divu, že v těchto kalných vodách loví vědomě či podvědomě stalinismus ztělesněný řadou příslušníků bývalého aparátu, kteří se nijak nepoučili z nedostatků systému i z vlastních chyb, kteří se vehementně prohlašují za jediné pravé komunisty, kádrují ostatní a již jen svou přítomností na akcích diskreditují stranu a znehodnocují úsilí normálních, poctivých komunistů a brzdí proces skutečné analýzy. Jsou dnes faktickým spojencem, někdy až potenciálně fašistických sil. Bez ohledu na buržoasní i stalinské dezinterpretace však problém sám existuje a je třeba se k němu vyjádřit.

Je třeba si položit dvě zásadní otázky:

- 1) Změnilo se do r. 1968 něco z těch objektivních systémových charakteristik, díky kterým vznikl (poprvé v r. 1917 a dále v Rusku) pouhý protosocialismus místo skutečného socialismu a které protosocialismus jako vedlejší linii vývoje vymezovaly (industriální úroveň výrobních sil, stará dělba práce, nerovná objektivní možnost tříd a skupin vykonávat funkce společenského vlastníka)?
- 2) Disponovala intelektuální fronta roku 1968 poznáním podstatných charakteristik protosocialismu a měla realizovatelnou představu, jak z vedlejší linie přeskočit na hlavní?

Pokud jde o první otázku, podle našeho názoru zní odpověď na ní jednoznačně „Ne“. Od 40 let sice dochází ve výrobních silách k významným změnám, k silnému toku kapitálových investic do vědy a mohutnému toku inovací, které dávaly tušit změnu kvality nejen výrobního procesu a vědecko-technického procesu, ale i role člověka a ve výrobě směrem, který předvídal Marx v *Grundrissech*³⁶ a které jen matně a deformovaně odrážely módní západní teorie industriální, postindustriální technotronní apod. revoluce. K masovému dopadu těchto inovací ve výrobním procesu do každodenního procesu výroby a jejího pokrytí lidským faktorem, který by se promítl v profesní struktuře a podryl i sociálně ekonomické aspekty dělby práce a realizace vlastnictví však i na západě dochází až počínaje 70 lety, a protosocialistické země jsou v tomto smyslu ještě více v zajetí industrialismu, pokud vůbec nedokončují industrializaci. Ani ČSSR se z tohoto stavu nijak nevymyká, i když právě zde v této době vystupuje nejvíce do popředí hluboká systémovost nedostatků protosocialismu a to nejen v politice, ale hluboko v ekonomice. I zde se nijak nemění profesní i třídně sociální struktura protosocialismu, nevzniká disponibilní čas pro neřídící pracovníky, aby se mohli reálně zapojovat o výkonu vlastnických funkcí, diktatura řídicího aparátu, byť i v poměrně pohodlné podobě, trvá. Je ovšem skutečností, že vývoj výrobních sil posunul možnost nahrazení protosocialismu skutečným socialismem z oblasti utopie do roviny reálné, i když ještě nepravděpodobné možnosti. Milovníky historických analogií bychom mohli potěšit konstatováním, že v r. 1968 byla možnost vzniku skutečného socialismu ve srovnání s Kronštadtem

³⁶ MARX, K., *Rukopisy „Grundrisse“ sv. II.* Praha, Svoboda, 1974, s. 333-344.

obdobná, jako byla v době Pařížské Komuny možnost vzniku protosocialismu podstatně reálnější než v době Babeufova spiknutí.

Podstatně složitější je odpověď na druhou otázku, která by vyžadovala specifickou analýzu dobového diskurzu, kterou nemůžeme provádět.

Stav poznání problémů a nedostatků protosocialistické společnosti konkrétně v ČSSR v 60 letech, v době tzv. novotnovské renesance, rozhodně nelze podceňovat, zvláště ve srovnání s padesátými léty. Netroufáme si už ale srovnávat tento stav se stavem poznání v intelektuálních špičkách sovětské společnosti dvacátých let, který ovšem překryla a na dlouhou dobu zmrazila stalinská zima, ve které ve vědomí společnosti jako celku naopak zakořenily základy stalinského pseudomarxismu, jakožto ideologie řídicího aparátu protosocialismu (včetně stalinismem převzatých prvků trockismu – viz Preobraženského teorie původní socialistické akumulace).

Na druhé straně ovšem trockismus (včetně jeho poválečného rozvíjení Djilasem a Deutscherem) sehrál svoji svébytnou roli. Svou teorií „ukradené“, „odcizené“, „ztracené“ či „nedokončené“ revoluce a „nové třídy“ se poznání podstaty systému přiblížil nejvíce. Bohužel mu v jeho počátcích vadila přílišná zaujatost specifikou sovětské politické elity a tudíž i soustředění pozornosti na politickou stránku její privilegovanosti a omezenosti. Chyběl mu politicko-ekonomický marxistický přístup objasňující určující základy protosocialismu a role třídy řídicího aparátu, v trockistickém podání příliš zúženého na politicko-mocenské špičky a mechanismy. Tomu se nevyhnuly ani podstatně tvořivější osobnosti trockismu z poválečné doby a trvalo velmi dlouho, než rozumnější trockistické proudy začaly spojovat to nejdůležitější – teorii „nové třídy“ a „samosprávné vlastnictví dělnické třídy“. Prvky vlivu tohoto neotrockismu v různých modifikacích v diskursu 60 let v ČSSR a za Pražského jara už ovšem k dispozici byly, ale nepředstavovaly tam mainstream. Pravděpodobně nejbližší měli k této linii diskursu radikálové typu Petra Uhla, Luboše Kohouta a Evžena Bondyho³⁷, z nichž zejména Petr Uhl dokázal překročit přehnaně politické zaměření trockismu a tvořivě aplikovat prvky marxismu a došel

³⁷ BONDY, E., *Otázky bytí a existence*. Praha, Svobodné slovo, 1967. BONDY, E., *Útěcha z ontologie*. Academia, Praha 1967.

k programu samosprávy,³⁸ pak jako první podnikl i praktické kroky proti normalizačnímu procesu, a to i po jeho vítězství. Za to zaplatil léty vězení.

Vzhledem ke stalinské perzekuci a v podstatě i nezájmu západních ideologických center se trockismus u nás nemohl rozvíjet a pronikat do mas. Jak jsme již uvedli výše, masy se k tomu stupni poznání, ke kterému dospěl trockismus přes teoretickou abstrakci a „velkou politiku“ (nová třída), dostávaly přes nejprimitivnější empirické poznání a určitý „třídní instinkt“ (nová šlechta, dělnická třída si užívá prostřednictvím svých představitelů).

Z diskursu dvacátých let v SSSR ovlivňovaly podle našeho názoru československý diskurs (hlavně přes polské, možná i jugoslávské a maďarské zprostředkování) nejvíce různé plodné debaty týkající se vztahu plánu a trhu, které měly nejbližší k akutnímu vidění denních problémů, které řešila progresivní část řídicího aparátu v ČSSR, jejíž zájmy i zájmy světa vyjadřovali zejména různí „rebelové“ mezi ekonomy (katedra politické ekonomie Právnické fakulty UK, obdobně celá plejáda plodných ekonomů na ČVUT³⁹ i VŠP ÚV KSČ, sociologové typu P. Machonina,⁴⁰ D. Slejšky⁴¹, I. Dziedzinské⁴² aj.). Politicky nejvýznamnější osobností schopnou spojovat diskurs o plánu a trhu s otázkami podnikové samosprávy byl Ota Šik⁴³. Za největší praktický úspěch Pražského jara považujeme fakt, že diskurs o reformě systému byl v podvědomí současníků spojován právě se Šikem (samozřejmě i mnoha jinými, nejspíše i teoreticky plodnějšími) a myšlenkou zaměstnaneckého vlastnictví, která byla i prakticky realizována v podobě zákona o podniku. Na věci nic nemění fakt, že prvky podnikové samosprávy byly za normalizace udupány v praxi a dehonestovány v propagandě (omezenost skupinového vlastnictví, proudhonisms, maloburžoasní iluze jdoucí proti proudu koncentrované výroby atd.) a v éře přestavby se neuchytily. Stalinismus pohrobků protosocialismu konvenující setrvačnosti negativních zkušeností bývalých řídicích pracovníků majících

³⁸ UHL, P., *Program společenské samosprávy*. Kolín n. Rýnem, Společné vydání Index (Kolín nad Rýnem) ve spolupráci s informačními materiály (Západní Berlín), 1982.

³⁹ CHLUMSKÝ, Jiří, JANIŠ, Jindřich. *Státně kapitalistické tendence ve vyspělých zemích*. Praha: Vyd. ÚV KSČ, 1965. CHLUMSKÝ, J., CHYBA, A., JANIŠ, J., RUMLER, M., SLÁDEK, J., SMETANA, L., URBAN, L. *Kapitalismus našeho věku*. Praha, NPL, 1966, 423.

⁴⁰ MACHONIN, P. A KOL., *Sociální struktura socialistické společnosti: sociologické problémy soudobé československé společnosti*. Praha, Svoboda 1966.

⁴¹ SLEJŠKA, D., *Možnost samosprávného modelu v našich podmínkách*, Filosofický časopis, 1969/3.

⁴² DZIEDZINSKÁ, L., *Intelligence a dnešek*. Praha, Melantrich, 1968.

⁴³ ŠIK, O., *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha, NPL, 1962. ŠIK, O., *Plán a trh za socialismu*. Praha, Academia, 1967. ŠIK, O., *K problematice socialistických zbožních vztahů*. Praha, Nakladatelství ČSAV, 1964.

výrazný podíl na členské základně KSČM pak plynule přenesl tuto dehonestaci i do politiky a ideologie KSČM.

Šedesátá léta a rok 1968 jako jejich vyústění však jsou i obdobím, kdy po odsunu značné části stalinských přístupů z oficiální ideologie i formálního i neformálního diskursu intelektuálů začaly uvolněné místo zaplňovat nejrůznější teorie západní provenience, a to již zmíněné variace na téma industriální, ale už i postindustriální společnosti opírající se o technologický determinismus, sociologie dodala stratifikační pojetí společenské struktury nenápadně nahrazující třídní strukturaci založenou na vlastnických rolích strukturací profesní, případně eklekticky míchající dohromady zkreslené vlastnické, jako určující chápané profesní znaky a strukturací dle vědomí a sebeidentifikace lidí. Přímo papežem tohoto proudu, který nezmizel za normalizace (jeho politicky angažovaní průkopníci ovšem ano) a do dneška ovládá celé generace sociologů, se stal Pavel Machonin a jeho současným vtělením je Jan Keller⁴⁴ přes v zásadě levicové postoje obou (jinak sem patřili či patří i J. Večerník, P. Matějů, M. Tuček, F. Zich, aj.) V rámci těchto dobových přístupů byla zrelativizována role dělnické třídy i existence tříd a třídního hlediska a podtržena role nesprávně pojímané profesní skupiny inteligence.

Svou roli sehrála i Mannheimova teorie deideologizace, která sice pomohla zpochybnit stalinismus jako nejvyšší pravdu, ale relativizovala možnost pravdivosti a vědeckosti marxismu.

Západní ekonomové dodali opuštění teorie pracovní hodnoty a soustředění pozornosti na behavioristické chování subjektů nabídky i poptávky plus matematické modely zahrnující podstatné prvky role trhu a zbožně peněžních vztahů. Z tohoto zrna, v šedesátých letech ještě regulovaného vlivem prvků marxismu v oficiální ideologii, posléze vzklíčila vlna neokonzervatismu a neoliberalismu, která zlikvidovala nejen oficiální ideologii, ale marxismus vůbec.

Největší úspěch však měli politologové s liberálním pluralismem, který zdánlivě nejbezprostředněji reagoval na problémy protosocialismu a nabízel nejpochopitelnější

⁴⁴ KELLER., J., *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010.

a zdánlivě nejsnáze realizovatelná řešení. Jeho papežem a Vatikánem, ovšem zdaleka ne jediným věroučným centrem, se stal Zdeněk Mlynář a jeho tým.⁴⁵

Doufáme, že tento přehled nevyznívá nijak dehonestujícím způsobem z povýšeného odstupu téměř 60 let. Sami jsme byli jako mladí studenti součástí tohoto ideového proudění a mýlili se. Nelze však pominout oněch 60 let následného poznání, máme-li odpovědět na výše uvedenou otázku reformovatelnosti protosocialismu.

Shrňme si ideové proudy, které se protínaly na jevišti zvaném Pražské jaro a mísily se s nově objevovaným marxismem a zrekapitulujme si, co mohly nabídnout pro poznání protosocialismu a cest jeho přetvoření v socialismus skutečný. Pak bude naše odpověď na otázku, zda dobové poznání poskytovalo potřebné poznatky o protosocialismu a jeho přetvoření opět znít: "Ne." Ovšem s výhradou, že jde jen o pracovní hypotézu zakládající se na zachycených dobových zkušenostech a vzpomínkách, případně na kvalifikovaném studiu, ale věnovaném jiným problémům, bez potřebného obohacení studiem později vzniklých pramenů, bez odkazů apod.

Podle naší hypotézy dobové poznání vcelku dostatečně popisovalo jevy, které byly projevem systémových nedostatků, ale nebylo schopné zobecnit tyto jevy a zrekonstruovat procesy ideálně, v hlubinných abstrakcích. Tak podstatné momenty, jako je nedokonale společenské přivlastňování si výrobních prostředků charakterizované Marxem v pasážích o hrubém komunismu⁴⁶ byly známy, ale nedostatečně aplikovány na realitu, nebyly přesně spojené s třídami a skupinami, existence třídy řídicího aparátu byla sice tušena, ale chápána příliš politicky, bez politicko-ekonomické charakteristiky jejího způsobu vlastnění, sám pojem vlastnictví nebyl sice chápán výlučně právně, ale nebyl taky chápán jako role, důvod lokálního zájmu a nespolečenskosti jednání řídicího aparátu nebyl odhalen, byl příliš subjektivizován, psychologizován, moralizován.

Leninovo poznání možnosti existence neantagonistických tříd a nového, od vykořisťování odlišného způsobu vlastnění řídicím aparátem nebylo dostatečně bráno v úvahu a naopak byl přeceněn proces sbližování tříd a skupin.⁴⁷ Nebyl jasný rozdíl mezi profesní a třídně sociální strukturalizací, za třídy byly dosazovány profesní skupiny nebo

⁴⁵ MLYNÁŘ, Z., *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe* (1975). MLYNÁŘ, Z., *K teorii socialistické demokracie*, Praha, 1961.

⁴⁶ MARX, K., *Ekonomicko-filosofické rukopisy z r 1844*. Praha, Svoboda, 1978, s. 74-77.

⁴⁷ RUTKEVIČ, N., *Proces sbližování tříd a sociálních skupin*. Praha, Svoboda, 1985. ROŠKO, R., *K teorii sbližovania robotníckej triedy a inteligencie*. In: *Sociologia* 1986/2.

politické elity. V důsledku toho nebyly jasné poznány zájmy tříd a vlastnický specifických skupin, což znemožňovalo formovat adekvátní třídní politiku a ideologii.

U podnětných myšlenek i praktických činů v oblasti podnikové samosprávy chybělo propracování systému až do nejvyšších pater společenského řízení, chybělo poznání, jak v souladu s celospolečenským zájmem sladovat zájmy lokálních řídicích štábů, jak zainteresovat řídicí štáby na tomto propojení. Chybělo správné a vžité pochopení základních kategorií politické ekonomie, zejména rozdílu mezi hodnotou a nadhodnotou na jedné straně a užitnou hodnotou na straně druhé.

A především – nebyl dostatečný zájem a pochopení významu každodenní vlastnické aktivity neřídicích vrstev a naopak volného prostoru pracovníků služeb, obchodu, nadstavbové inteligence i řídicího aparátu. Nebyly identifikovány zásadní společenské rozpory, nemluvě už o zpracování postupů k jejich řešení. S rolí dělnické třídy v realizaci vlastnictví se nepracovalo a ona sama si ji ani neuvědomovala a nepožadovala ji. V politické sféře uvěřila pluralismu a lpěla na spíše povrchních symbolech svobody a demokracie (osobnosti, instituce). Svě zájmy byla schopná prosazovat jen přes řídicí aparát a další privilegované skupiny – zejména pracovníky masových sdělovacích prostředků, část intelektuální fronty, zejména umělce, spisovatele apod.

V. /e – Pražské jaro – převážně politický reformní proces ve vedlejší větvi dějinného vývoje – protosocialismu, netransformovatelnému na skutečný socialismus

Jestliže si tedy shrneme odpovědi na obě otázky, docházíme k následujícím závěrům:

- 1) Úroveň výrobních sil nadále limitovala možnost rovnoprávného podílu společenských tříd a skupin na vlastnických aktivitách a tedy i sjednocování jejich zájmů.
- 2) Jedinou reálnou možností mezi možnými formami vlastnictví na této bázi (pokud vynecháme soukromé vlastnictví, hlavně kapitalismus) bylo protosocialistické vlastnictví zprostředkované řídicím aparátem i s jeho nedokonalými formami propojování lokálních funkcí a zájmů a omezenou rolí trhu.
- 3) Ekonomická realita diktovala i společenskou hegemonii, kterou nemohl mít nikdo jiný než právě řídicí aparát. Aktivní roli ale dávalo postavení v dělbě práce i dalším

skupinám. Právě početné složky řídicího aparátu a především další skupiny vědecké a umělecké inteligence vybavené výše zmíněným manévrovacím prostorem a lokální vlastnickou subjektivitou výrazně cítily nemožnost vládnout či existovat postaru. Svedly tedy úporný boj s těmi složkami řídicího aparátu, zejména v politických špičkách a mocenském aparátě, které se nechtěly starého způsobu centrálně direktivní a nedemokratické vlády vzdát. Tento jejich boj, který vedly nejen v národním měřítku, ale i v měřítku celé socialistické soustavy, byl přirozeně komplikován silným vlivem konkurenčního kapitalistického systému pokoušejícího se aktivizovat zbytky poražené domácí buržoasie a s ní spojených vrstev a dávajícího tím silné argumenty do rukou konzervativních protosocialistických elit, zejména elity sovětské, hluboce dotčené ve svých velmocenských zájmech. Do srpna 1968 vysloveně protisocialistické síly (K 231, KAN atd.) skutečně existovaly, ale byly zanedbatelné a musely se maskovat všeobecně převládající podporou obrodného procesu. V dalším vývoji by jistě zesílily a hledaly si ekonomickou základnu.

Daleko větší problémy však působila stranickým reformátorům určitá anarchizující živelnost ostatních privilegovaných skupin, zejména umělecké a společenskovědní inteligence a pracovníků sdělovacích prostředků. Tyto skupiny aparátu a inteligence, které krize protosocialismu vynesla do čela společenského pohybu, měly naprosto nedostatečné výchozí poznání podstatných prvků protosocialistického systému v oblasti vlastnictví. Musely proto reagovat za pochodu, živelně, přičemž přejímaly i různé recepty z konkurenčního kapitalismu (pluralitu politických subjektů, která v daných souvislostech musela působit destruktivně).

Vůbec největším problémem nejen roku 1968, ale celého protosocialismu ve všech zemích, byl fakt, že tento systém nezrodil třídu, která by již v lůně protosocialismu byla zájmově spojena s novou pokrokovou formou společenského vlastnictví a stala se hegemonním subjektem dalšího revolučního pohybu od protosocialismu k skutečnému socialismu. Dnes víme, že tento proces je nemožný bez rozvoje samosprávného, zaměstnaneckého vlastnictví a vzniku třídy samosprávných vlastníků, která by byla potřebným vůdčím i integrujícím faktorem. Hlavní příčinou, proč ztroskotal reformní pokus v r. 1968, tedy nebyla pouze zdánlivě nesporná skutečnost, že byl převálcován tanky armád dirigovaných

konzervativními elitami okolních protosocialistických států. Byla to skutečnost, že reformně orientované části privilegovaných vrstev protosocialismu, které měly v celém procesu reformy hegemonii, nemohly být konstruktivním nositelem pohybu vpřed. Dělnická třída a družstevní rolnictvo byly sice schopny jim pomáhat, nikoli však je nahradit.

- 4) Nedokonalost ekonomického propojování lokálních funkcí i nadále vyžadovala výraznou integrující roli a homogennost politiky, což při nerovnosti postavení tříd a skupin nadále předpokládalo diktaturu řídicího aparátu a její politický výraz – vedoucí úlohu komunistické strany. To ale vytvářelo i napětí a podhoubí pro politický boj vycházející z rozdílných dílčích zájmů. V logice systému se ale tohoto boje zúčastňovali nikoli dělníci v roli uvědomělého prosazovatele svých celotřídních a tím i celospolečenských zájmů. Jako jediný reálný sociální protipól proti řídicímu aparátu, schopný generovat autonomní politická hnutí a struktury a také specifické ideologické proudy projevovaly ty již častokrát námi zmíněné dvojaké a přechodné, nicméně svým manévrovacím prostorem aparátu podobné skupiny. Do potlačení Pražského jara to byla především nadstavbová inteligence – novináři, spisovatelé, umělci, společenskovední pracovníci, vysokoškolští pedagogové. Zřejmě by se však brzy dostavily i skupiny schopné se stát průkopníky soukromého vlastnictví (obchod, služby).

Naši hypotézu o větší funkčnosti a vlastnické motivaci družstevního sektoru potvrdil fakt, že i když tento sektor měl potenci narušit monopol státního vlastnictví a napomoci jeho rozkladu, nestalo se tak a družstva sehrála roli opory protosocialistického systému, a to i přesto, že různé systémové vady, které se projevíly při kolektivizaci, byly ještě v čerstvé paměti a pod protosocialistickým homogenním povrchem doutnaly staré zášti a pocit nenaplněných ambicí u bývalé venkovské buržoasie a maloburžoasie, což se nakonec projevilo po r. 1989.

Normalizátoři správně identifikovali dvojaké skupiny mimo aparát i dělnickou třídu jako největší nebezpečí pro protosocialismus a ve svých perzekučních opatřeních se zaměřili především na ně. V propagandě se všemožně snažili líčit tyto skupiny jako potenciálně protisocialistické, odcizené lidu i vznešeným cílům, podléhající buržoasní ideologii a rejdu rozvědek, ochotné za slávu a peníze takřka ke všemu apod. Snažili se hrát na jistou v běžném vědomí živelně vznikající

nevraživost neprivilegovaných vůči do jisté míry privilegovaným, ale v dané době neměli v tomto úsilí úspěch.

Zmíněné skupiny a z nich vzešlí politikové a ideologové sice svou živelností značně komplikovaly život stranickému reformnímu vedení a jeho ikonám a příliš celý vývoj urychlovaly a dráždily tak sovětskou elitu. Postrádaly nezbytnou míru politického realismu, v průběhu Pražského jara však přes své potenciálně méně společenské a rozporné postavení vystupovaly spíše jako nositelé společenského pokroku a celospolečenského zájmu a jejich značná část ideově setrvala na bázi protosocialismu či projektu socialismu a komunismu. Stačilo však dvacet let normalizace a postnormalizace a při velkém třesku už tyto skupiny tíhnoucí ke skutečným nebo iluzorním omezeným zájmům sehrály aktivní roli při ideologické masáži občanů z pozic buržoasní ideologie a zájmů globálního kapitálu a kontrarevolučním politickém převratu a část jejich příslušníků i politických vůdců z těchto skupin se zapojila i do přebudování protosocialistické ekonomiky, zejména vlastnictví, na kapitalismus. Skutečnost, že tyto skupiny jednaly v průběhu Pražského jara živelně, pod různými vlivy a s velkými nejasnostmi, pokud jde o budoucí uspořádání, že je vedoucí síla procesu reformně orientovaný řídící, zejména stranický aparát nedokázal usměrnit a že dělnická třída myslela a reagovala spíše pod jejich vlivem, než podle svých dlouhodobých zájmů opět jen potvrzuje nereformovatelnost protosocialismu a nereálnost jeho přetvoření na skutečný socialismus. Ve společnosti se navíc takto zaměřená ideologie v potřebné intenzitě nevyskytovala. Hlavní politické heslo Pražského jara – „Socialismus lidskou tvář“ v sobě nezahrnuje ani poznání specifiky protosocialismu, ani vůli k jeho podstatnému přetvoření.

- 5) V podmínkách protosocialistické ČSSR (a ještě více v jiných zemích) nemohl uspět liberální politický pluralismus, který nebyl ničím jiným než odstínem buržoasní demokracie, dle klasiků demokracie pro menšinu a diktatury pro většinu. Politický pluralismus a parlamentarismus politických stran (převážně buržoasních) byl použitelný v kapitalismu, kde byla jednota vlády kapitálu a funkčnost systému zajištěna plnou suverenitou a rámcovou shodou zájmů (zisk, vykořisťování) vládnoucí třídy. Při neexistenci jednotící vlastnické aktivity a rovnoprávnosti v protosocialismu, kde potenciální vládnoucí třídu nespojovala bezprostřední vazba na způsob hospodaření, ale spíše jen vzdálenější a obecnější politické zájmy

(potřeba denního demokratismu, nechť k perzekucím, nacionalismus atd.) bez vazby na charakter vlastnictví, muselo odstranění zjevné diktatury aparátu ztělesněné ve vedoucí úloze komunistické strany opřené o mocensko-potlačovací systém dříve či později vést k zájmovým střetům, které by otevřely cestu zahraničnímu kapitálu i nově se akumulujícímu domácímu kapitálu a také politickému vlivu kapitalismu (o tom, že by se země stala bojištěm a střetem zájmů protosocialistických vládnoucích tříd, zejména sovětské, na jedné straně a západního kapitálu a velmocí na straně druhé ani nemluvě). Určité symptomy formování ideologie těchto sil postsocialistické budoucnosti tu byly a pod tlakem SSSR by se dále rozvinuly. Na druhé straně se zdá, že i reformátoři připravovali jistý komplex mocensko-potlačovatelských opatření proti tvrdým obhájčům protosocialismu, což by rovněž nepřispělo k vzniku skutečného samosprávného socialismu. Přesto, že pro nás autory a naše přátele i mnoho lidí prožívajících Pražské jaro v mládí byla tato historická událost osudovou skutečností a zformovala náš kritický přístup k protosocialismu, jeho elitě i ideologii, museli jsme po dlouhých letech studia systému a další historické zkušenosti – destrukci protosocialismu v r. 1989 dát zapravdu těm nejtuzším stalinistům v tom, že by vítězství reformního křídla v r. 1968 bez zásahu SSSR nejspíše vedlo k stejnému pádu protosocialismu u nás, jako tomu bylo v době po listopadu 1989. V tomto smyslu nám zásah a normalizace skutečně zajistily cca 20 let poklidného života ve zlaté kleci protosocialismu.

Tento odklad byl ovšem draze zaplacen obrovskými škodami na morálce a vědomí občanů vztahujícím se k projektu komunismu a neobyčejně ztížil restart směrem ke skutečnému socialismu. Kdyby pád systému proběhl bez dalšího dvacetiletého vyhánění systému a plýtvání zdroji i morálkou lidí, nemusel by být tak totální a vracet se tolik zpět, jako se to stalo po r. 1989. Mohly se vyprofilovat síly schopné klást odpor a přitom získávat potřebné zkušenosti a vytvářet si i ekonomické základy – např. rozvojem těch forem podnikání, které ohlašovaly agrokomplexy v čele se Slušovicemi. Kapitalismus nemusel dostat celý protosocialistický svět takříkajíc „na stříbrném podnose“ a jeho krize mohla dokonce krizi protosocialismu předběhnout.

Otázka „Co by kdyby?“ je sice legitimní a pokus na ni odpovědět budou pokračovat, není však plně legitimní z hlediska předmětu naší analýzy.

Z hlediska tohoto předmětu můžeme jen konstatovat, že v lůně protosocialismu nevyrostly základy pro skutečný, tj. samosprávný způsob hospodaření, pro zaměstnanecké vlastnictví dotažené až do nejvyšších pater a překračující výrazně hranice ekonomiky. Parafrázujeme-li Marxe a Engelse v Manifestu – nevznikly zbraně, jimiž by bylo možné prosadit socialismus a nevyrostli ani ti, kdo by byli schopni se jich chopit. Industriální dělnická třída byla schopna podpořit jinou sílu v boji za progresivní překonání protosocialismu, ale nebyla schopna tento boj vést a dostatečně působit na politické elity. Vůdcem pohybu se stal nedostatečně společensky zainteresovaný řídicí aparát a jemu příbuzné skupiny inteligence, resp. část tohoto aparátu a inteligence, i když dočasně většinová.

Je proto logické, že v momentu střetu se projevila jeho nedůslednost a dvojakost. Nejen tvrdí odpůrci změn, ale rozhodující část aparátu nakonec pochopila, že v jejich zájmu je uchování podstaty systému, že základní model protosocialismu je v dané realitě jediným, který může, byť i dočasně, fungovat a podřídila se tlaku elit ostatních protosocialistických zemí, zejména SSSR. Přímo symbolem tohoto vyčerpání revolučnosti řídicího aparátu je aktivní vstup Gustava Husáka do politiky a odchod živelně tápajícího Alexandra Dubčeka. S ním i s dalšími reformátory, kteří neobrátili kabáty (resp. k tomu ani nedostali šanci), odešla nejen reformní ideologická varianta a všechny demokratizační politické vymoženosti, ale i pracně prosazené prvky samosprávného vlastnictví na podniku.

Na druhé straně staronová „realistická“ politická elita pochopila a dala najevo, že je pro její zájmy a vůbec i jen udržení moci nepřijatelná nějaká nová historická podoba krvavých procesů padesátých let, po které volali nejtvrďší konzervativci. Tuto skutečnost posléze vzali na vědomí i protosocialističtí sovětští „jestřábi“, a to ani ne tak z důvodů humanitních, ale z pragmatického propočtu výhod a nevýhod, které by ČSSR jako krvavý bolák přinesl jejich mocenským protivníkům na západě, kde i tak „internacionální pomoc“ a „normalizace“ silně otřáslы prosovětským i vůbec komunistickým a levicovým táborem.

Dostáváme se tedy k závěru – k tomu, že přes svůj značný význam a dopad na životy velkého počtu lidí, a to nejen v ČSSR, bylo Pražské jaro jenom nejvážněji a v nejpriznivějších podmínkách rozvíjeným pokusem o socialistické přetvoření protosocialismu. Bylo spíše masovým politickým střetem (nikoli pučem či spiknutím rozvědek, které zmanipulovaly veřejnost) než sociální revolucí a nemělo šanci na úspěch.

V. /f – Progresivní odkaz Pražského jara i celého protosocialismu v dlouhodobém dějinném kontextu

To však neznamená, že přejmeme povrchní až nenávistné odsouzení tohoto hnutí v normalizační ideologii i polistopadovém stalinismu a že i vedoucí osobnosti „osmašedesátníků“ budeme hodnotit tím posměvačným dehonestujícím způsobem, jaký zazníval z úst normalizátorů i jejich služebníků či polistopadových pohrobků.⁴⁸ Politický úspěch či neúspěch nemůže být pro marxistu dostatečným kritériem hodnocení osobnosti či politického či ideologického proudu. Zvláště odporná je snaha dehonestovat celý pokus o reformu protosocialismu akcentováním různých osobnostních nedostatků vůdců reformního křídla – zejména A. Dubčeka a J. Smrkovského. Velmi to připomíná postupy různých kontrarevolučních monarchistických a klerikálních sil po porážce revoluce v Anglii či Francii, kde představovaly osobnostní rysy Cromwella, Robespiera, Marata, Dantona, Napoleona, ale také utopických socialistů aj. zvláště vděčný materiál, přičemž rysy představitelů reakce (Ludvíka XVIII., Karlů I. i II., Metternicha, Talleyranda, Františka Josefa I. aj. – v Rusku Romanovců až po toho posledního, reakčních ministrů, policejních náčelníků apod.) – zůstávaly jaksi mimo tyto vysoké nároky vznášené na revolucionáře a reformátory.

Je samozřejmé, že historie pracuje s těmi osobami, které má k dispozici a že se řada osob ukáže ne dost vybavenými pro roli, která na ně padla. Mezi vůdci velkých společenských pohybů lze vždy diferencovat – v marxismu hlavně podle míry integrity osobnosti, schopnosti podřídit osobní zájem zájmu sil, v jejichž čele stojí či které ovlivňuje (viz Jan Hus), podle schopnosti poznat a porozumět jevům, volit přístupy humánnější či krutější atd. V marxistickém hodnocení však vždy jde především o to, jak dalece dokázala daná osobnost zachytit (ne vždy vědomě) směr společenského pokroku a třídu, která byla jeho nositelem, adekvátnost prostředků k jeho dosažení a jednat i myslet podle toho. I mezi osmašedesátníky bychom mohli takto diferencovat – např. mezi vcelku průměrnými představiteli stranické špičky A. Dubčekem a O. Černíkem a J. Smrkovským, které události spíše nesly mnohdy proti jejich vůli, a daleko koncepčněji uvažujícími politiky i intelektuály, jako byl především O. Šik, F. Kriegel, který projevil i vysokou mravní integritu, Z. Mlynář, B. Šimon, V. Slavík, Martin Vaculík, M. Hýbl, V. Mencl, J. Pelikán,

⁴⁸ Srv. POUČENÍ Z KRIZOVÉHO VÝVOJE VE STRANĚ A SPOLEČNOSTI. Praha, SPN. 1988.

V. Šilhan, J. Hermach, J. Šabata a mnoho jiných. Nebyly to jen tyto osobnosti takřkajíc „1. linie“, ale byly zde i mnohdy vzdělanější, aktivnější a statečnější osobnosti druhé i dalších linií – např. historikové na katedře dějin mezinárodního dělnického hnutí FF UK, řada vědců a pedagogů VŠP ÚV KSČ, Ústavu dějin KSČ i KSS, příp. vojenských škol. Naše koncepce vděčí za svou existenci klíčovým podnětům vzešlým z marxistického studia PhDr. Antonína Fleka, v době Pražského jara vědeckého pracovníka Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, který přes ztrátu květiny (stranickou důtku) nebyl za normalizace vyhozen z oboru, ale jeho myšlenky neprošly přes normalizační síto a prakticky nebyly publikovány a autorem samým přestaly být rozvíjeny. Na různých neměli ustláno kvůli osmašedesátnickým hříchům ani další naši inspirátoři – prof. ing. Zdeněk Hába, CSc., propagátor zaměstnaneckého vlastnictví, a Miloslav Formánek, CSc., který se v době Pražského jara pokoušel klást základy marxistické politologii. Všichni tři jmenovaní se angažovali pro rozvoj marxistického myšlení i v 70-80 letech, včetně tehdy politicky velmi riskantní přípravy reformy společnosti v 80 letech. I když jejich odborná kariéra skončila pádem protosocialismu, neutekli od praporu a do posledních chvil se angažovali v odborném zázemí KSČM. Příkladů podobných ubíjení marxisticky myslících talentů nejprve normalizací a později „plyšákem“ by bylo možno uvést mnohem víc.

V zájmu spravedlnosti je však třeba říci, že ani normalizační oficiální věda zemí sovětského bloku, zejména sovětská, nebyla pouští marxistického myšlení a dokonce práce některých tuhých konzervativců a normalizací na výsluní vynesných oficiálních koryfeů dokázaly rozvíjet marxismus a obohacovat společenskovědní diskurs, podobně jako když v kláštirech dob temna kvetla humanistická vzdělanost a osvícenství. Jako příklad musíme uvést dalšího našeho inspirátora z normalizační éry, RSDr. Ivana Hrůzu, CSc., vedoucího katedry vědeckého komunismu na VŠP ÚV KSČ, po listopadu tuhého stalinistu, myslícího a jednajícího v rozporu s řadou prvků svého vlastního učení. Nicméně – jak praví lidové přísloví – jedna vlaštovka (v tomto případě celé hejno marxisticky a tvořivě myslících lidí) jaro nedělá, což platí i o jaru pražském.

Byli také mnozí dnes zapomenutí bojovníci a tvůrci v regionech, kteří nesli na svých bedrech konkrétní realitu probíhajících procesů a doplatili na to stejně, ne-li víc, než někteří špičkoví vůdci a tvůrci z center.

Přes všechny nedostatky Pražského jara je třeba vzdát s odstupem let úctu těm, kteří i v těchto podmínkách, stejně jako kdysi ruští bolševici (podobně neschopní předvídat, co jejich pokus uvede do pohybu, kteří byli povražděni či vězněni Stalinovým režimem), sehráli svou předem prohranou, ale nicméně hrdinskou roli na dějinném jevišti. Mnozí z nich za to zaplatili kvalitou svého dalšího života, zejména tím nejcenějším – ztrátou možnosti věnovat se těm druhům pracovní činnosti představujícím ve společenské dělbě práce určité člověkatvorné privilegium.

Škoda jen, že neblahé zkušenosti z porážky a normalizace přerušily nadějný vývoj marxistického myšlení u řady tvořivých osobností a vedly k jejich příklonům k různým variantám buržoasní ideologie, i když většinou levicovým. Ještě větší škoda je, že v průběhu dalších dějinných peripetií i dnes nacházíme řadu těchto bývalých demiurgů pokusu o socialistickou reformu mezi stoupenci obnoveného kapitalismu, kam mnohé z nich zahnilo úporné pronásledování ze strany normalizačních vítězů. Ti opět potvrdili platnost zákona slepoty odcházející třídy, když ani v posledních dnech existence systému nedokázali využít značně prokomunistického potenciálu osmašedesátníků, zejména z Obrody, a spojit se s nimi při organizovaném odchodu od moci. Místo toho vsadili na tak pochybné osobnosti a loutky kapitálu, jako byl V. Havel, čímž i v závěru systému dokázali způsobit obrovské škody.

Vyústěním naší analýzy ale nemůže být jen ocenění hrdinského zápasu historii známých revolucionářů a reformátorů, kteří podobně jako kdysi Jan Hus a Jeroným Pražský, J. J. Rousseau, G. Babeuf, M. Robespierre, J. P. Marat, L. Saint Just, utopičtí socialisté a později blanquisté a komunardi, nemluvě o ruských a sovětských, kubánských i jiných revolucionářích, „šturmovali nebe“ i když nevěděli, jakou roli plní a co mohou dokázat. Musí zde být především ocenění celých generací poctivých pracujících lidí, kteří spojili svůj osud s překonáním kapitalismu, vědomě či nevědomě k němu vytvářeli alternativu a nepodlehli lákadlu buržoasní ideologie, naopak obětovali systému to nejlepší ze svého života. Ať už se k nim společenské procesy zachovaly takovým či onakým způsobem, neměli by podléhat tvrzení na jedné straně buržoasie, na druhé stalinistů, že uznání minulého systému a v jeho rámci i Pražského jara znamená totéž, co pohrdání jejich celoživotním dílem. Tento poznatek by naopak měl být zdrojem optimismu, potvrzením toho, že projekt socialismu a komunismu není něčím zločinným

a nadobro poraženým, že má ještě mohutný vývojový potenciál, i když je dočasně v útlumu.

Poněkud v rozporu se suchým jazykem i stylem vědeckého pojednání nemůžeme skončit náš text jinak, než veršem ze staré dělnické písně, jakkoli utopicky dnes zní:

„I kdybychom padli všichni, vstanou noví bojovníci, rudý prapor zavlaje.“

Seznam použité literatury a pramenů

ABALKIN, L. I., *Dialektika socialistickej ekonomiki*. Bratislava, Pravda, 1984.

BONDY, E., *Otázky bytí a existence*. Praha, Svobodné slovo, 1967.

BONDY, E., *Útěcha z ontologie*. Academia, Praha 1967.

CVIKLOVÁ, Lucie, *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, Praha, NÚ Josefa Hlávky, studie 6/2008. ISBN 80-86729-41-9.

CVIKLOVÁ, Lucie. *Rozklad nomenklaturního vlastnictví a postprivatizační proměny formálních a neformálních vztahů na podnikové úrovni*. In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Praha, NÚ Josefa Hlávky, studie 9/2002, 123 s.

DJILAS, M., *Nová třída: Kritika soudobého komunismu*. Curych, Demos, 1977.

DEUTSCHER, I., *The Unfinished Revolution: Russia 1917–1967*. London, G. M. Trevelyan lectures, 1967.

DZIEDZINSKÁ, L., *Inteligence a dnešek*. Praha, Melantrich, 1968.

ENGELS, B., *Anti-Dühring*. In: Spisy, sv. 20, Praha, Svoboda, 1966, s. 184-187, 292.

FLEK, A., *Pracovně profesionální a sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce*. In: Sociologický časopis, 1977/2.

FLEK, A., *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepublikovaná verze kandidátské práce. Osobní archiv J. Hellera.

FORMÁNEK, M., *Socialistická robotnícka trieda*. Bratislava, Pravda, 1985.

- GOČEV, P. *Rehabilitace pracovní teorie hodnoty*. In: Praha, VŠE, /online/ Dostupné: [http://www.nb.vse.cz.Gocev/cit. 7.6.2011/](http://www.nb.vse.cz.Gocev/cit.7.6.2011/).
- HÁBA, Z., *Socialistické společenské vlastnictví*. Praha, SPN, 1975.
- HÁBA, Z., KŘÍŽEK, M., *K základním teoretickým otázkám politické ekonomie socialismu*. In: Politická ekonomie 1971/2.
- HELLER, J., *Protosocialismus – první historický krok za hranice kapitalismu*. In: Socialismus pro 21. století. Sborník statí. Praha, TAP ÚV KSČM, 2008.
- HELLER, J., NEUŽIL, F., *Kdopak by se Marxe bál?* Praha, Futura, a. s., 2011.
- HOLUBEC, S., *Socialismus mezi minulostí a budoucností*. Praha, KSČM, s. 3-6. /online/ Dostupné: [http://www.kscm.cz/rubrika Naše politika /odborné zázemí/TAP/ Studie a vystoupení, /cit. 6.6.2011/](http://www.kscm.cz/rubrika_Naše_politika/odborné_zázemí/TAP/Studie_a_vystoupení/cit.6.6.2011/).
- HRŮZA, I., *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. In: Dělnická třída a současnost. Praha, Svoboda, 1973.
- CHLUMSKÝ, Jiří, JANIŠ, Jindřich. *Státně kapitalistické tendence ve vyspělých zemích*. Praha: Vyd. ÚV KSČ. 1965.
- CHLUMSKÝ, J., CHYBA, A., JANIŠ, J., RUMLER, M., SLÁDEK, J., SMETANA, L., URBAN, L., *Kapitalismus našeho věku*. Praha, NPL, 1966, 423.
- KELLER, J., *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010.
- KOLEKTIV, *Učebnice politické ekonomie pro vysoké školy. Základní kurs*. Praha, Svoboda, 1984, s. 85-386.
- KOSOLAPOV, R., I., *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha, Svoboda, 1982.
- KOŠTÁL, Z., *O podstatě tzv. Pražského jara a jeho interpretacích /45.výročí/. K referátu 16. 4. 2013*. Praha, SMKC, /online/Dostupné: <http://www.komsomol.cz/cit.2.1.2018/>.
- LENIN, V., I., *Stát a revoluce*. In: LENIN, V. I., *Spisy sv. 25*. Praha, SNPL, 1956, s. 393-505.
- LENIN, V., I., *Velká iniciativa*. In: LENIN, V. I., *Spisy sv. 29*. Praha, SNPL, 1959, s. 405-430.

LENIN, V. I., *Usnesení ÚV KSR (b) z 12. 1. 1922: "O úloze a úkolech odborů za nové ekonomické politiky"*. In: LENIN, V. I., *Spisy sv. 33*. Praha, SNPL, 1955, s. 99-10.

MACHONIN, P. a kol., *Sociální struktura socialistické společnosti: sociologické problémy soudobé československé společnosti*. Praha, Svoboda, 1966.

MACHOVÁ, D., *Aktuální problémy zbožně peněžních vztahů a zákona hodnoty za socialismu*. Praha, nepublikovaná práce – podkladová studie pro potřeby IVVK ČSAV - Osobní archiv J. Hellera, 1988.

MENCL, V., *Křižovatky dvacátého století*. Praha, Naše vojsko, 1990.

MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala*.

MARKS, K., *Sočinenija, t. 47, otd. I. Moskva: Izd. Polit. liter.* 1973, s. 3-189.

MARKS, K., *Process proizvodstva kapitala /Okončanije/*. In: MARKS, K., *Sočinenija, t. 48, otd.I. Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury*, 1980, s. 3-117.

MARKS, K., *Rezultaty neposredstvennogo proizvodstva*. In: *Sočinenija t. 49. Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury*. 1974, s. 3-136.

MARX, K., *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, Svoboda, 1978, s. 53-60.

MARX, K., *Rukopisy „Grundrisse“ sv. II*. Praha: Svoboda 1974.

MARX, K., *Kapitál sv. I*. Praha, SNPL, 1954, s. 356-357.

MARX, K., *Kapitál sv. II*. Praha, SNPL, 1955, kap. VI/I A II.

MARX, K., *Kapitál sv.III/1*. Praha, SNPL, 1956, s. 157-222.

MARX, K., *Teorie o nadhodnotě sv. I*, Praha: SNPL, 1958.

MARX, K., *Kritika gothajského programu*. In: MARX-ENGELS, *Spisy sv. 19*. Praha, NPL, 1966, s. 47-57.

MARX, K., ENGELS, B., *Německá ideologie*. In: MARX-ENGELS, *Spisy sv. 3*, Praha, SNPL, 1958, s. 81.

MARX, K., ENGELS, B., *Manifest komunistické strany*. In: MARX, K., ENGELS, B., *Spisy sv. 4*. Praha, SNPL, 1958, s. 435-437.

MEDVEDEV, V. A., *Socialistická výroba*. Praha, Svoboda, 1981.

MLYNÁŘ, Z., *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe* (1975).

MLYNÁŘ, Z., *K teorii socialistické demokracie* (Praha:1961).

NEUŽIL, F., *Souvislost mezi marxistickým pojetím všeobecné práce a utvářením třídně socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: Socialismus pro 21. století. Sborník statí. Praha, TAP ÚV KSČM, 2008, s. 168-173.

NIKIFOROV, V. N., *Východ a světové dějiny*. Praha, Svoboda, 1980, s. 168-169.

POUČENÍ Z KRIZOVÉHO VÝVOJE VE STRANĚ A SPOLEČNOSTI. Praha, SPN, 1988.

RANSDORF, M., *Nové čtení Marxe I. díl*. Vimperk, Futura, 1996.

ROŠKO, R., *K teorii sblížovania robotníckej triedy a inteligencie*. In: Sociologia 1986/2.

RUTKEVIČ, M. N., *Proces sblížování tříd a sociálních skupin*. Praha, Svoboda, 1985.

SLEJŠKA, D., *Možnost samosprávného modelu v našich podmínkách*, Filosofický časopis, 1969/3.

STALIN, J. V., *Otázky leninismu*. Praha, SNPL, 1954, s. 526-528.

STALIN, J. V., *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*. Praha, SNPL, 1955, s. 26-30.

ŠIK, O., *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha, NPL, 1962.

ŠIK, O., *Plán a trh za socialismu*. Praha, Academia, 1967.

ŠIK, O., *K problematice socialistických zbožních vztahů*. Praha, Nakladatelství ČSAV. 1964.

TEJKL, M., *Historie téměř detektivní aneb Co Marxovi bránilo ve vydání dalších dílů Kapitálu*. In: Britské listy, 2008/6/20.

TROCKIJ, L., *Zrazená revoluce*. Brno, Doplněk, 1995.

UHL, P., *Program společenské samosprávy*. Kolín n. Rýnem, Společné vydání Index (Kolín nad Rýnem) ve spolupráci s informačními materiály (Západní Berlín), 1982.

O autorovi:

PhDr. Josef Heller, CSc.

**1947, +2018. Absolvoval FF UK obor historie-politická ekonomie. Po studiu lektor vědeckého komunismu na Městské politické škole v Praze. Od r. 1983 vědecko-pedagogický pracovník – zástupce vedoucího katedry ML Institutu vzdělávání vědeckých kádří ČSAV. Od r. 1990 analytik KSČS a KSČM. Tajemník a člen Rady TAP, později člen Rady CSTS. Člen OV KSČM Praha 10. Spolupracoval a publikoval také s PhDr. Františkem Neužillem.*

Hana Kráčmarová

Československá cesta k socialismu

Fenomén specifické cesty k socialismu v Československu je živý od února 1948 po celá desetiletí. Nejdůkladnější analýzu této otázky prováděli tehdy ještě marxističtí historici u nás v letech 1965 – 1968. Po roce 1968 diskuse ustaly, většina těchto historiků se s KSČ rozešla. Otázka československé cesty neztratila na aktuálnosti ani po převratu 1989. Spíše naopak. Při hledání přístupu k budoucímu socialismu se často odvolává na poválečnou specificky československou cestu k socialismu. Ta je jistě pro tato hledání významným podnětem. Mnohdy je ale tento pojem užíván spíše jako určitý mýtus, jehož obsah je chápán rozdílně, bez konkrétního vymezení, někdy bez hlubší znalosti podstaty i konkrétně historických podmínek. Problém spočívá také v tom, že existuje jen velmi málo původních pramenů k jednáním o této otázce v tehdejších vedoucích orgánech KSČ a především v mezinárodním komunistickém hnutí a v Sovětském svazu.¹

Počátky poválečné republiky

Po druhé světové válce se v mezinárodním revolučním procesu objevila řada nových jevů. Komunistické strany řešily otázky přístupu k socialistické revoluci v situaci zásadně odlišné od proletářské revoluce v Rusku v roce 1917. Vycházely z teoretického odkazu V. I. Lenina i z jeho uplatňování v SSSR a také navázaly na zkušenosti z realizace linie VII. kongresu Komunistické internacionály, na úsilí o vytvoření jednotné dělnické a lidové

¹ O tématu této stati Československá cesta k socialismu pojednává v širších souvislostech poválečného vývoje v ČSR kniha Kráčmarová H. a kolektiv Průcha V., Kovanda F., Kábele S., Groušl J., *Svoboda zrozená v boji. Revoluční léta 1944 – 1948*, Praha 2015.

fronty. Ta měla směřovat k tomu, aby zápas za demokratické přeměny vedl při hegemonii dělnické třídy v těsném svazku s ostatními pracujícími k socialismu. Po válce neexistovala politická linie mezinárodní organizace komunistických stran, jakou byla do roku 1943 Komunistická internacionála, a o to více musely jednotlivé strany hledat svůj vlastní přístup k revoluci.

Československo jako relativně rozvinutá průmyslová země s početnou a vyspělou dělnickou třídou a s buržoazně demokratickými tradicemi mělo k nastoupení cesty k socialismu vcelku příznivé podmínky. Znamenalo to, jak předpokládal Lenin, že revoluce v zemích „*vyznačujících se nepoměrně větší rozmanitostí sociálních podmínek budou nesporně vykazovat víc svérázných rysů než ruská revoluce*“.²

KSČ vycházela z nové situace porážky fašismu jako nejreakčnější kapitalistické diktatury, osvobození převážné části našeho území sovětskou armádou i charakteristických rysů Československa. Dokázala přitom uplatnit jednu z hlavních tezí marxismu – využít tvůrčí potenciál mas. Gottwald vysvětloval komunistickým funkcionářům v červenci 1945: „*Celkem prožíváme v naší republice svérázný vývoj, který se nedá vtěsnat do žádné šablony a při kterém musíme hledat své vlastní cesty, svoji vlastní metodu, svoji vlastní českou a slovenskou politiku*“.³

Myšlenka socialismu byla perspektivou dělnického hnutí od jeho vzniku a zabývali se jí i politici buržoazního tábora. Konkrétnější podoby potom nabývala hlavně v programech odbojových skupin, komunistických i nekomunistických. I k nim přihlíželi představitelé politických stran při tvorbě Košického vládního programu, který obsahoval principy jako Národní fronta, národní výbory, závodní rady, konfiskace kolaborantského majetku, pozemková reforma a další Gottwald se řídil leninskou zásadou řešit vždy ty úkoly, které jsou na pořadu dne, a proto zdůrazňoval: „*Náš program je národní. Splnění národního programu je předpokladem k plnění socialistických cílů... bez uskutečnění toho, co je v programu, se k socialismu ani nedostaneme*“.⁴

Pro československý poválečný vývoj bylo velmi významné, že se obě protifašistická odbojová křídla – komunistické i buržoazně demokratické – shodla na společném programu. To se nepodařilo v žádné z ostatních evropských zemích. Jak ukazoval

² Lenin V. I., *Spisy*, sv. 33, Praha 1955, s. 478.

³ Gottwald K., *Spisy*, sv. XII, Praha 1955, s. 83.

⁴ *Cesta ke Květnu*, I-2, Praha 1965, s. 611.

Gottwald na konferenci funkcionářů KSS 8. dubna 1945: „*Jdeme stavět skutečně lidový stát pod heslem Národní fronty, národní jednoty. Národní frontu nestavíme na našem, komunistickém programu, který má za cíl sověty a socialismus, nýbrž na vládním programu.*“⁵

Představa velké části čs. komunistů o konečné formě socialismu byla z počátku většinou povšechná a blízká sovětskému příkladu, nastolení diktatury proletariátu, a to i přes zásadní odlišnosti podmínek v obou zemích. Neexistoval nějaký jiný realizovaný model socialismu, takže to bylo celkem pochopitelné. Navíc rozhodujícím podílem Sovětského svazu na porážce fašismu vzrostla jeho autorita i obdiv k jeho režimu. O jeho konkrétní podobě a problematických stránkách se však většinou podrobněji nevědělo.

Jak se stavěly k socialismu nekomunistické strany? Myšlenka socialismu byla po válce velmi populární a tak se k ní hlásili i sociální demokraté a národní socialisté. Ti však ve svých představách o socialismu předpokládali zachování politického i hospodářského pluralismu. Sociální demokracie počítala s dalším znárodněním a postupem revoluce. Např. B. Laušman v březnu 1946 prohlásil: „*Naše republika je na cestě k socialismu. Není to nic strašného a není to nic speciálně československého. Je to zjev evropský a světový. Dalekosáhlé reformy v souvislosti se znárodněním u nás jsou jen začátkem.*“⁶ Národně socialistická strana ale chtěla postupně tento proces zastavit, nanejvýš udržet daný stav a přitom rozšířit prvky buržoazního parlamentarismu, zúžit působnost národních výborů apod. Samotný obsah pojmu socialismus se u jednotlivých stran lišil. Čs. strana lidová a Demokratická strana socialismus odmítaly.

Na podzim 1945 byla již uskutečněna podstatná část Košického vládního programu. V některých směrech - jako bylo říjnové znárodnění klíčového průmyslu a bank - byly jeho úkoly dokonce překročeny. Ustavením Prozatímního národního shromáždění 28. října 1945 byla zakončena první etapa poválečného revolučního vývoje. Tak hodnotilo tehdejší politickou situaci prosincové zasedání ÚV KSČ v roce 1945, které zároveň ukázalo, že v počáteční etapě revoluce byly položeny pevné základy lidově demokratického zřízení.

⁵ Gottwald K., *Spisy*, sv. XII, c.d., s. 21.

⁶ Cit. z Belda J., *Československá cesta k socialismu*, in Příspěvky k dějinám KSČ, 1967, 1, s. 14.

Další etapa revolučního vývoje

Před VIII. sjezdem KSČ se vedení strany hlouběji zamýšlelo nad dalším postupem. Teoretická porada v kulturně propagační komisi ÚV KSČ v únoru 1946 posuzovala ekonomický a politický charakter revolučních změn. Pojetí socialismu bylo nadále spojováno s diktaturou proletariátu a sovětským příkladem. Významný ekonom F. Oliva to např. vyjádřil takto: *„Přechod k socialismu to znamená diktaturu proletariátu... Diktatura proletariátu je určitá státní forma, která buduje a upevňuje socialismus“*.⁷ Historik K. Kaplan - ještě jako člen KSČ - přístup strany charakterizoval jako *„československou cestou k sovětskému modelu socialismu“*.⁸ Na základě tehdejší zkušenosti naznačili komunističtí teoretici novou možnost přechodu k socialismu pod vedením dělnické třídy také pokojnou cestou. Vlastní pojem specifické československé cesty k socialismu se na jaře 1946 ještě nepoužíval, a to ani na VIII. sjezdu KSČ, ačkoliv KSČ od počátku volila specifické formy přístupu k revoluci.

VIII. sjezd KSČ, který se sešel ve dnech 28. - 31. března 1946, rozebral základní podmínky vzniku lidově demokratického zřízení, zhodnotil dosavadní postup strany a naznačil směr další cesty. Gottwald ukázal, že je: *„problémem všech problémů a úkolem všech úkolů udržení a upevnění dosavadního kurzu naší domácí i zahraniční politiky, jejího lidově demokratického charakteru, jakož i důsledné provádění a další tvůrčí rozvíjení všeho toho, co bylo naší národní a demokratickou revolucí započato“*.⁹

Velkou důležitost přikládal Gottwald na sjezdu a i při jeho přípravě úloze komunistické strany. Rozhodně ji nechápal jako předem danou, jednou provždy vybojovanou. Opakovaně zdůrazňoval: *„... nesmí se nám nikdy zatočit hlava z úspěchů... My se o další své právo stát v čele Národní fronty a udávat tempo a směr událostí v republice musíme den co den znovu a znovu zasloužit, poněvadž právě tuto důvěru musíme den co den znovu vybojovávat, každý na svém místě jako jednotlivec a strana jako celek“*.¹⁰ Jaká škoda, že se KSČ neřídila touto zásadou v dalším vývoji! Závěr jeho vystoupení by se mohl stát i krédem současných komunistů. *„Předstupujeme před národ jako strana poctivé práce,*

⁷ Cit. tamtéž, s. 15.

⁸ Kaplan K., *Znárodnění a socialismus*, Praha 1968, s. 183.

⁹ *Protokol VIII. sjezdu Komunistické strany Československa*, Praha 1946, s. 68.

¹⁰ Gottwald K., *Spisy*, sv. XII, c. d., s. 342.

*strana čistého svědomí a čistých rukou. Konečným smyslem celého našeho snažení, celého života nás komunistů jako jednotlivců je uskutečnění velkých a svatých ideálů socialismu“.*¹¹

VIII. sjezd vytyčil dva hlavní úkoly. Za prvé dokončit obnovu národního hospodářství, pozvednout výrobu na předválečnou úroveň a prosadit další hospodářské a sociální požadavky. Za druhé měla být schválena nová ústava, která by právně zakotvila systém lidové demokracie. To se očekávalo od Ústavodárného národního shromáždění, které mělo vzejít z květnových voleb.

Úkoly, směřující do nejbližší budoucnosti, vyjadřoval program KSČ k nastávajícím volbám. Strategicko-taktická linie VIII. sjezdu překračovala již rámec národní a demokratické revoluce, orientovala se na další prohlubování revolučního procesu. V historickém hodnocení se pro tento proces vžil název přerůstání národní a demokratické revoluce v socialistickou. Ve sjezdových dokumentech ale tento výraz užíván není.

Značný význam pro další úvahy o československé cestě k socialismu hrály první poválečné parlamentní volby konané 26. května 1946. Měly vysokou účast, přes 93 % oprávněných voličů. V českých zemích skončily přesvědčivým vítězstvím komunistů. V celostátním měřítku získala KSČ téměř 2,7 milionu hlasů, tj. 38 % všech voličů. V Čechách a na Moravě obdržela 40,1 % hlasů a v některých průmyslových oblastech, zvláště v pohraničí až 60 - 70 %. Druzí se ve volbách umístili národní socialisté s 23,6 %, třetí lidovci s 20,2 % a poslední byli sociální demokraté s 15,5%. Prázdných lístků, vyjadřujících nesouhlas s politikou Národní fronty, bylo odevzdáno jen 0,35 %.

Na základě výsledků voleb došlo ke změnám i ve složení národních výborů. V 37 % místních národních výborů měli komunisté nadpoloviční většinu. V nově vytvořeném třistačlenném Ústavodárném národním shromáždění zasedlo 114 komunistických poslanců, kteří spolu s 39 sociálně demokratickými představovali mírnou nadpoloviční většinu. Noví poslanci byli většinou zvoleni z řad pracujících. Mezi poslanci za české země byl jen jediný větší podnikatel. Živnostníků bylo 16, dělníků 35 (z toho 23 za KSČ), rolníků 39 (z nich 15 za KSČ a 12 za ČSL) a úředníků 31 (z toho 15 za KSČ a 11 za ČSNS).¹²

¹¹ Protokol VIII. sjezdu Komunistické strany Československa, c. d., s. 71.

¹² Tamtéž.

S odlišnými výsledky však dopadly vzhledem k tamní složité politické situaci volby na Slovensku. Komunisté zde dostali jenom 30,4 %. S 62,0 % zvítězila Demokratická strana. Neprosadily se dvě nové politické strany: Strana práce získala 3,1 % a Strana slobody 3,7 %. Množící se útoky proti lidově demokratickému zřízení na Slovensku ohrožovaly další pokojný vývoj revoluce i jednotu země. Ve snaze oslabit vliv Demokratické strany usilovala KSS o posílení pravomoci ústředních mocenských orgánů.

Celkové výsledky voleb ukázaly, že komunisté mají nejpřitažlivější program i největší reálný vliv a podporu v národě. Potvrdily správnost dosavadní politické linie KSČ. Pravicovým stranám se nepodařilo zvrátit dosažené revoluční vymoženosti. Na zasedání ÚV KSČ ale zdůrazňoval Gottwald: *„...nesmíme upadnout do velikášství. Nemáme ještě vyhráno, boj půjde dál. My máme v tomto boji jenom výhodnější pozice, ale s tím se spokojit nesmíme...¹³*

Podle tradice z předmnichovské republiky uplatnila KSČ jako vítězná strana ve volbách nárok na funkci ministerského předsedy. Stal se jím tehdy prvně v dějinách Československa komunista Klement Gottwald. Program nové vlády - Budovatelský program - navazoval na Košický vládní program a byl koncipován tak, aby byl přijatelný pro všechny složky Národní fronty a stal se vhodnou platformou jejich další spolupráce. Jeho základními úkoly bylo vypracovat a schválit novou ústavu, která by zakotvila dosavadní vymoženosti revolučního procesu, a uzákonit a splnit dvouletý hospodářský plán.

Nekomunistické strany po parlamentních volbách

Všechny české nekomunistické strany počítaly s větším volebním úspěchem, národní socialisté dokonce s vítězstvím. Měly však po válce problémy se už svojí obnovou, protože se po Mnichovu dobrovolně rozpustily. Národní socialisty také do jisté míry znepokojovalo, že si lidé mohou pamatovat vystupování některých jejích vůdců z roku 1938, např. projevy V. Klofáče, nebo psaní jejich Českého slova v pronacistickém duchu. Jeden z předních činitelů národně socialistické stany P. Drtina připomínal, že „někteří

¹³ Gottwald K., *Spisy*, sv. XIII, Praha 1957, s. 89.

z našich představitelů strany skutečně v té kritické době po Mnichovu v roce 1938 zakolísali... a také někteří z našich redaktorů za války selhali“.¹⁴

V národně socialistické straně se pokoušeli prosadit také bývalí agrárníci v čele s L. Feierabendem, od kterých vedení strany očekávalo získání rolnictva. Pronikali také do funkcí, což ale nelibě nesli někteří dosavadní straniční představitelé. Působení příslušníků zakázaných stran orientovalo národně socialistickou stranu ještě více doprava, ale naděje na posílení jejího vlivu v národě se přijímáním někdejších agrárních funkcionářů nenaplnily.

Některé příčiny volebního neúspěchu viděli národní socialisté ale vcelku reálně. Např. „Strana nedovedla proti budovatelské činnosti KSČ postavit nic rovnocenného... nedovedla smazat dojem, že je jen bořivě kritizující, protože nenavrhovala současně řešení lepší, jen kritizovala“.¹⁵ Vedení strany se při svém postupu často řídilo heslem, že národní socialisté mají být posuzováni ne podle toho, co udělali, ale čemu zabránili. Ozývaly se také kritické hlasy, že strana hovořila o demokracii, ale ve skutečnosti hájila zájmy bohatých a problémům dělníků a sociálně slabých nevěnovala pozornost.

V lidové straně po volebním neúspěchu vypukla vnitrostranická krize. Proti předsedovi strany J. Šrámkovi a jeho zástupci F. Hálovi otevřeně vystoupil krajně pravicový směr vedený H. Koželuhovou, podporovanou jejím mužem A. Procházkou, P. Tigridem, B. Chudobou ad. Hájl zájmy bývalých činitelů zakázaných stran především agrární, národně demokratické a živnostenské. Vedení strany řešilo vzniklou napjatou situaci v červnu 1946 vyloučením Koželuhové, což však vyvolalo vlnu nesouhlasu a tak muselo své rozhodnutí zmírnit.

Krize v lidové straně nadále pokračovala, křídlo Koželuhové stále prosazovalo výrazný posun strany doprava. Bylo paradoxem, že J. Šrámek a F. Hála, kteří pak v únoru 1948 podali s pravicovými ministry demisi, byli zde označováni jako rudí páteři nebo socialisticko-bolševičtí kněží. Obavy z rozštěpení strany vedly vedení strany v září 1946 k potvrzení vyloučení Koželuhové ze strany.¹⁶

¹⁴ Kladiiva J., *Kultura a politika*, Praha 1968, s. 31.

¹⁵ Král V., *Cestou k Únoru*, Praha 1963, s. 170.

¹⁶ Pehr M., *Československá strana lidová – příliš klidná síla v neklidné době*, In *Na pozvání Masarykovy ústavu*, Praha 2004.

Největší otřes ze všech politických stran způsobil volební neúspěch v sociální demokracii. S posledním místem její funkcionáři rozhodně nepočítali. Ostrá kritika od pravicových sil ve straně zaznívala i z některých měst, např. z Plzně, Hradce Králové nebo Ostravy, a soustředila se především na jejího předsedu Z. Fierlingera za jeho úzkou spolupráci s komunisty. Ozývaly se silné hlasy po jeho odchodu a svolání mimořádného sjezdu, které se vedoucím stranickým orgánům postupně podařilo uklidnit. Výtky přicházely také proti ministru průmyslu B. Laušmanovi, který měl značnou zásluhu na přípravě i prosazení znárodnění v říjnu 1945. Někteří kritici usuzovali, že strana je málo srozumitelná, nečitelná, působí nevýrazně a bezbarvě. Volební prohra byla zmírňována úvahami, že strana bude hrát úlohu jazýčku na vahách.¹⁷

Přesvědčivé volební vítězství komunistů v roce 1946 je pro současné oficiální historiky něčím zcela nepochopitelným a tak ho např. znevažují tím, že šlo jen o „obvyklý pat“. Stále také spekulují, zda volby byly dostatečně svobodné a demokratické. I pravicoví politici jako např. P. Tigrid však po létech ukazují, že volby proběhly *„demokraticky, poctivě a klidně... a že i přes některé přestřelky a nešvary byly svobodné, tajné a rovné“*.¹⁸ Také P. Drtina říká, že *„... to byly volby vskutku svobodné“*.¹⁹ Rovněž bývalý lidovecký poslanec J. Nermuť zhodnotil po 30 letech v emigraci situaci objektivně, i když ji chápe jako katastrofu: *„Bud'me upřímní a neobelhávejme sami sebe. Volební výsledek z roku 1946 nesvědčí o tom, že oba národy byly ve zdrcující většině protikomunistické; právě naopak, zvláště v českých zemích byly okresy, v nichž dostali komunisté přes 50 % hlasů“*.²⁰

Zcela ahistorické jsou také úvahy dnešních oficiálních historiků o nesprávnosti zrušení kolaborantských stran, o kterém tehdy rozhodli i představitelé nekomunistických stran. Zároveň zpochybňují také podíl těchto stran na rozbití republiky v roce 1938.²¹ Poválečná čs. společnost však ve své většině zakázané politické strany nepostrádala a naopak pokládala jejich přemíru v předmnichovské ČSR za jednu z příčin politické krize 30. let. Uvědomovala si, že roztržičnost do mnoha českých politických stran napomohla také

¹⁷ Cesar J., Snítel Z., *Československá revoluce 1944-1948*, Praha 1979, s. 260 – 262.

¹⁸ Tigrid P., *Kapesní průvodce inteligentní ženy po vlastním osudu*, Praha 1990, s. 221.

¹⁹ Drtina P., *Československo můj osud*, sv. II, kniha 1, Praha 1992, s. 172.

²⁰ Cit. z Hora O., *Svědectví o puči, I*, Praha 1991, s. 209-210.

²¹ Např. *„Zákaz činnosti... strany agrární, živnostenské a národně demokratické..., navenek zdůvodňovaný jejich údajnou spoluvinou na národní katastrofě let 1938-39, měl oslabit nesocialistický politický tábor a zabránit vzniku legálně organizované protisocialistické opozice, jejíž oporou se mohla stát především agrární strana“*. (Tomeš J., *Představitelé zakázaných českých politických stran ve stranách Národní fronty*, in *Na pozvání Masarykova ústavu*, c. d., s. 151).

tomu, že v posledních předmnichovských volbách získala největší počet hlasů Henleinova strana.

O souhlasu obyvatel s redukcí počtu politických stran svědčí také výzkum veřejného mínění z roku 1946. Na otázku „*Domníváte se, že máme dostatečný počet politických stran?*“ odpovědělo 57,5 %, že jim počet stran vyhovuje. Více než třetina (34,2 %) dokonce soudila, že jich máme příliš mnoho. Jen 5,6 % se zdál počet politických stran příliš malý.²² To ukazuje, že by dnešní badatelé měli své závěry o tehdejší omezené demokracii kvůli nepovoleným politickým stranám podstatně korigovat.

Navzdory zpochybňování charakteru květnových voleb v roce 1946 dnešními historiky hodnotil tehdejší americký velvyslanec L. Steinhard, že „*volby proběhly bez jakýchkoli incidentů... byly vyjádřením vůle lidu... byly podle všech pozorování skutečně tajné a férové*“.²³ Gottwalda označil „*za muže zdravého rozumu a vrozené bystrosti, připraveného se učit, za skutečného československého vlastence*“.²⁴

Americké poválečné politice vůči Československu historici vytýkají, že zde nedostatečně podporovala proamerické živly a velvyslanec Steinhard neplnil svou misi zodpovědně. „*Staral se o majetek svých bohatých klientů a ne dost... o zájmy Spojených států. Vykonávání Steinhardovy funkce charakterizovaly dlouhé absence v ČSR v letech 1946 a 1947, byl sebestředný, upřednostňoval soukromé zájmy*“.²⁵

Také velvyslanec Velké Británie P. B. Nichols ocenil československé volby, že jejich „*průběh byl nezpochybnitelně spravedlivý*“. O Gottwaldovi se vyjádřil, že „*je patriotický Čechoslovák, jemuž záleží na prosperitě a nezávislosti jeho země, ale... jde o celoživotního komunistu vyškoleného v Moskvě, zoceleného v politických bojích a po léta též vysokého činovníka Kominterny*“.²⁶

Současní čeští badatelé se také zásadně rozcházejí s tvrzením W. Churchilla v jeho známém projevu ve Fultonu z 5. března 1946, že nikde v zemích za železnou oponou neexistuje skutečná demokracie s výjimkou Československa. Podle nich zde vládla totalita

²² Broklová E., Československo na cestě k totalitarismu, in *Na pozvání Masarykova ústavu*, c. d., s. 142.

²³ Smetana V., Kocian J. Květnové volby 1946 a jejich domácí a mezinárodní důsledky, in Kocian J., Smetana V. a kol. *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*, Praha 2014, s. 163 – 164.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Lukeš I., Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945 – 1948. Diskuse in *Soudobé dějiny*, r. 2016, č. 1 – 2, s. 174.

²⁶ Smetana V., Kocian J., c. d., s. 188.

už před Únorem. Každé kladné vyjádření Západu o předúnorovém Československu vyvolává jejich nesouhlas, protože je v rozporu s jejich současnými pravicovými politickými názory. Z roviny vědecké tak přecházejí k ideologickému hodnocení.

Československá cesta na pořadu dne

Úvahy o novém, specifickém modelu socialismu se začaly v KSČ objevovat po volebním vítězství v květnu 1946, které potvrdilo širokou podporu KSČ a její pokojné cesty k socialismu. Vznikaly při střetnutí různých odlišných představ a názorů. Mohly být také do jisté míry odpovědí na různé radikalistické názory některých netrpělivých členů, kteří očekávali nastolení diktatury proletariátu již v květnu 1945, nebo alespoň po volbách na jaře 1946. Chtěli se vzdát politiky široké Národní fronty a řešit rozpory po příkladu ruské revoluce „od podlahy“.

Významnou měrou k těmto úvahám přispěly i Stalinovy názory, které vyslovil při setkání s delegací britské labouristické strany v létě 1946. O možnostech jiné cesty k socialismu hovořili ve druhé polovině roku 1946 také např. představitel francouzské komunistické strany M. Thorez, v Bulharsku J. Dimitrov nebo v Polsku W. Gomułka.²⁷ K těmto otázkám se vzhledem k omezeným pramenům bohužel nelze obsáhleji vyjádřit.

Gottwald mluvil o svém rozhovoru se Stalinem na zasedání ÚV KSČ v září 1946: „Soudruh Stalin tehdy řekl, že jak zkušenosti ukázaly a jak klasikové marxismu-leninismu učí, neexistuje pouze jedna cesta, vedoucí přes sověty a diktaturu proletariátu, nýbrž může být za určitých konstelací také jiná cesta“. Stalin poukázal dále na novou situaci po porážce hitlerovského Německa a zmínil i příklady „Jugoslávii, Bulharsko a Polsko a vysloveně uvedl také naši zem, že zde je možná speciální cesta k socialismu...“.²⁸ Pro Československo Gottwald vyvozoval: „... my jdeme svou vlastní cestou k socialismu, máme vzor v Sovětském

²⁷ Opat J.: *K metodě studia a výkladu některých problémů v období 1945-1948*, in *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1965, 1, s. 70. K tomuto problému též Kaplan K., *Československá cesta k socialismu*, in *Československá revoluce v letech 1944-1948*, Praha 1966, s. 159-164; Reimann M., *Koncepce KSČ „O specifické cestě k socialismu“ v naší revoluci*, tamtéž, s. 165-172.

²⁸ Citováno: Soukup M., *Některé problémy vzájemných vztahů mezi komunistickými stranami*, in *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1964, č. 1, s. 13 s odkazem na AÚV KSČ, zasedání ÚV KSČ 25. - 26. 9. 1946.

*svazu, ale ani Stalin, ani my si nezastíráme, že tato cesta je naše vlastní, speciální, delší, zdouhavější, komplikovanější a klikatější“.*²⁹

Co se týče reakcí protivníků, především národních socialistů, na prohlášení KSČ o specifické cestě k socialismu, P. Drtina dokonce prohlásil, že tuto myšlenku snad komunisté opsali z jeho volebních projevů. Někteří národně socialističtí ideologové vyhlašovali komunistickou představu o čs. cestě k socialismu za ideologický bankrot marxismu a přiznání KSČ, že se ztotožňuje s ostatními socialistickými stranami. Ve skutečnosti se ale národní socialisté cítili komunistickým prohlášením vážně ohroženi. Stále jim totiž chyběl politický program, při jehož tvorbě nyní ještě obtížněji hledali ideové odlišnosti od KSČ.³⁰

Záříjové zasedání ÚV KSČ v roce 1946 se zabývalo také složitou situací v Národní frontě při plnění vládního programu. Poukázalo i na to, že pravicové síly brzdí každé opatření, směřující k socialismu. Zdůraznilo, že kdyby KSČ měla ve vládě většinu, mohly by se problémy řešit lépe a rychleji. V návaznosti na tyto závěry vytyčilo lednové zasedání ÚV KSČ v roce 1947 taktický úkol – získat většinu národa. Ukazovalo tento úkol „jakožto předpoklad dalšího rychlého postupu na cestě k socialismu“.³¹ I na tomto zasedání se Gottwald vrací k otázce přístupu k socialismu, když zdůrazňuje: „... jdeme u nás k socialismu svou vlastní československou cestou, aplikujeme učení marxismu-leninismu a převádíme strategická a taktická pravidla leninismu na naše specificky československé poměry“.³²

Gottwald vysvětloval, že získávání většiny národa nemá nic společného s reformistickým pasivním vyčkáváním na dosažení 51 % v parlamentě. Ukazoval, že při zachování Národní fronty a její aktivizaci jako hlavního politického nástroje jde o mobilizaci mas za splnění budovatelských úkolů i o účinný boj proti reakčním silám, brzdícím postup vpřed. Vyjadřoval se i k základní otázce moci: „Otázku kdo z koho jsme ještě vnitřně nerozřešili. Řešení je na té cestě, kterou jsme se dali, na cestě demokracie, postupného získávání většiny národa pro naši stranu. Je to komplikovanější než jednorázová

²⁹ Citováno: Belda, J., Bouček, M., Deyl Z., Klimeš M., *Na rozhraní dvou epoch*, Praha 1968, s. 101 s odkazem na AÚV KSČ, zasedání ÚV KSČ 25. - 26. 9. 1946. Ke sledované otázce i dále s. 96 – 105.

³⁰ Kladiva J., *Kultura a politika*, c. d., s. 229 - 231 a 246.

³¹ Gottwald K., *Spisy*, sv. XIII, c. d., s. 292.

³² Tamtéž, s. 282.

*revoluční aktivní cesta...*³³ Tím Gottwald reagoval také na radikální hlasy některých netrpělivých členů.

Závěr lednového zasedání ÚV KSČ roku 1947 byl jasný a mobilizující: *„Dali jsme se na cestu... pokojného přechodu k socialismu. Získání většiny národa pro naši stranu, to je na této cestě jednou z vážných etap a mezníků... musíme jít za tím, získat národ pro naši stranu v každodenním zápase o zájmy národa...”*³⁴

U národních socialistů, lidovců a částečně i u sociálních demokratů vyvolalo komunistické úsilí získat většinu národa odpor, obavy a nedůvěru. Nejprve doufali, že se to komunistům nemůže podařit a psali v tisku dokonce o poklesu jejich vlivu. Když se však potom přesvědčovali o opaku, útočili na KSČ, že rozbíjí Národní frontu a ohrožuje cestu k socialismu. Zdůrazňovali, že KSČ usiluje o totalitu, diktaturu, o plné podřízení nekomunistických stran, o omezení svobody a demokracie. Komunisté ukazovali, že snahou každé politické strany je získat pro svůj program co nejvíce přívrženců až absolutní většinu. Nelze jim tedy vytýkat, že ohrožují demokracii úsilím získat ve volbách pro státotvornou, budovatelskou politiku co nejvíce stoupenců. Mj. již předvolební kampaň národních socialistů naznačovala, jakým směrem by se ubíral politický vývoj v republice v případě jejich vítězství. Např. F. Zemínová vyhlášovala, že: *„... dosáhne vláda Národní fronty bez komunistů a jejich pomocníků soc. dem. naprosté většiny a nikdy nedopustí složení vlády jako je dnešní”*.³⁵ Podobné hlasy rozhodně nebyly ojedinělé.

Vedení strany si bylo vědomo, že snaha o získání většiny národa se nebude odehrávat ve vzduchoprázdném prostoru, a proto ukazovalo, že klíčové bude úsilí o splnění dvouletky. V zápase mezi dělnickou třídou a buržoazií šlo především o získání středních vrstev. Na Slovensku, kde se oproti českým zemím vzhledem ke složitějším podmínkám vývoj revoluce opožďoval, volilo květnové zasedání ÚV KSS v roce 1947 heslo, které více odpovídalo tamním možnostem a to dostat se do čela slovenského národa.

Realizací linie za většinu národa se pak zabývalo červnové zasedání ÚV KSČ v roce 1947. Proti obviňování komunistů z vylučování ostatních stran z politiky a totalitních

³³ Tamtéž, s. 299.

³⁴ Tamtéž, s. 303.

³⁵ Kocian J., Smetana V., c. d., s. 103; V důvěrných pokynech této strany ze 17. 3. 1946 stálo: *“Příslušníci strany národně socialistické v obcích a závodech nesmí spolupracovati s KSČ.”* (Král V., c.d., s. 143).

tendencí Gottwald vysvětloval: „*Chceme získat většinu národa ne proto, abychom odmítli spolupráci s ostatními stranami, nýbrž proto, aby byla lépe prosazena správná politika*“.³⁶ Jako další úkoly při získání většiny národa ÚV KSČ ukázal především zajištění výživy lidu, plnění dvouletého plánu, všeobecné zvýšení životní úrovně, zrychlení vládních a legislativních prací. Zdůraznil také, že v čele budovatelského úsilí musí stát i nadále komunisté a soustředovat kolem sebe všechny lidi dobré vůle.

Vnitropolitické dění ovlivňovalo i postupné zostřování mezinárodní situace. V létě 1947 vkládala buržoazie své naděje na zvrat zahraničně politické orientace do Marshallova plánu. Po podrobnějším seznámení s hospodářskými a zejména politickými podmínkami i dalšími mezinárodními souvislostmi odvolala však čs. vláda a to i se souhlasem pravicových ministrů jeho přijetí.

Značnou komplikaci při plnění dvouletého plánu představovalo nebyvalé sucho v létě 1947, které způsobilo katastrofální neúrodu. Došlo k ostrému střetnutí o milionářskou dávku, kterou se nakonec levicovým silám podařilo prosadit. Politické napětí v republice stupňovala také situace na Slovensku, kde ministerstvo vnitra odhalilo několik protistátních ľudáckých skupin, napojených na pravicovou emigraci v zahraničí. Vedení národně socialistické, lidové a slovenské Demokratické strany vytvořila protikomunistický blok, který ochromoval činnost Národní fronty a brzdil plnění dvouletky. Počítal i s podporou pravice v sociální demokracii, která byla posílena na svém brněnském sjezdu.

Tehdejší poznatky o čs. cestě k socialismu a její perspektivě předložila pak v lednu 1948 širokému stranickému aktivu konference komunistických ideových a výchovných pracovníků, zabývající se zároveň i napjatou politickou situací v zemi. V referátu *Naše cesta k socialismu* ukázal G. Bareš odlišnosti od cesty sovětské. Zdůraznil, že naše lidová demokracie jako specifický typ státu není ani diktaturou proletariátu, ani měšťáckou demokracií. Převzaté formy parlamentní demokracie se snažila KSČ zbavit formalismu a prosazovala uplatnění práv lidu. Tím se vytvářely podmínky pro pokojnou cestu k socialismu. V referátu *Zápas o nové vlastenectví* zobecnil V. Kopecký zkušenosti KSČ v oblasti ideologie a kultury.³⁷ Vyzdvihl zde také myšlenku, kterou dále rozvíjel Z. Nejedlý, že komunisté navazují na nejlepší tradice národních dějin, které pojímali jako lidové,

³⁶ Gottwald K., *Spisy*, sv. XIV, Praha 1958, s. 66.

³⁷ Kopecký V.: *Zápas o nové vlastenectví*, Praha: ÚV KSČ, 1948.

demokratické, pokrokové s výraznými sociálními rysy a ústící v socialismus.³⁸ Na konferenci vystoupili další přední ideologové KSČ jako L. Frejka, L. Štoll, A. Kolman a Č. Císař.

V této době se už schylovalo k vyvrcholení boje o moc. Buržoazie, která neuměla a ani nechtěla věcně řešit základní otázky země, neměla pracujícím už co nabídnout. Postupně ztrácela hospodářské a politické pozice. Proto se rozhodla v únoru 1948 pro urychlení mocensko-politického zvratu. Pravicové strany sice zvolily dobu i způsob střetnutí, ale ocitly se od počátku v defenzívě.

Komunistická strana se ujala iniciativy hned při vypuknutí politické a vládní krize. Usilovala o to, aby byla řešena za účasti širokých vrstev a co nejrychleji a nejúsporněji. Aby se neohrozil chod hospodářství a nenastaly zahraničně politické komplikace. Za přijetí demise pravicových ministrů se postavila masová shromáždění, sjezd závodních rad, jednohodinová generální stávka. Komunisté dokázali využít i určitého revolučního tlaku v podobě Lidových milicí a akčních výborů.

Od počátku únorové krize se ukazovala strategicko-taktická připravenost komunistů pod Gottwaldovým vedením. Gottwald svými státnickými schopnostmi, politickou zralostí a zkušeností výrazně převyšoval své vysoce vzdělané buržoazní protivníky. Právě to bylo také jedním z předpokladů, proč komunisté dokázali získat podporu většiny a v únoru 1948 zvítězili.

Při hodnocení únorových událostí Gottwald zdůrazňoval: „V únoru, vezmeme-li věc vnitropoliticky, šlo o to, zda má náš lidově demokratický vývoj pokračovat dále na cestě k socialismu, nebo ... má-li dojít ke zvratu, který by byl začátkem ústupu zpět k dobám předmnichovským, k dobám kapitalismu... Únor 1948 znamenal rozhodnou porážku reakce, upevnění lidově demokratického režimu a uvolnění cesty k rychlejšímu postupu k socialismu“.³⁹

Značné části komunistů se po únorovém vítězství jevila socialistická budoucnost na dosah. Viděli další cestu jako přímočarý, snadný proces. Teprve další léta ukázala, jak

³⁸ Tamtéž, s. 325 - 330; Křest'an J., *Zdeněk Nejedlý politik a vědec v osamění*, Praha-Litomyšl 2012, s. 331-332.

³⁹ Gottwald K., *Spisy*, sv. XIV, c. d., s. 353.

hluboce se mýlili. Málokdo však mohl být tehdy připraven na všechny nároky a nejrůznější obtíže, které přinášela socialistická výstavba.

V nových mezinárodních a vnitropolitických poměrech byla po Únoru také v Československu myšlenka specifické cesty k socialismu v podstatě opuštěna. Přesto generální linie výstavby socialismu, vyhlášená IX. sjezdem KSČ v květnu 1949 vycházela vcelku ještě z československých podmínek. Její plnění však už od počátku silně ovlivňoval tlak a potřeby socialistického tábora.

Ukončení myšlenek o specifické cestě

S rozpadem protihitlerovské koalice v létě roku 1947 došlo k zásadní změně mezinárodní situace. Západní státy začaly prosazovat ostrou protisovětskou a protikomunistickou politiku. USA chtěly využít své válkou posílené ekonomické převahy kupevnění kapitalismu v Evropě. Ke sjednocování a koordinaci činnosti komunistických stran a výměně zkušeností bylo ustaveno v září 1947 v polském městě Szklarska Poręba Informační byro komunistických stran SSSR, lidově demokratických zemí a Francie a Itálie. Konstatovalo rozdělení světa na dva protichůdné tábory a zabývalo se také postupem komunistických stran v nové situaci, a to i v souvislosti s vytlačení komunistů z vlád ve Francii a Itálii.

Z obav o oslabení rodícího se tábora socialismu, z potřeby jeho semknutí a jednoty a zároveň i pod vlivem subjektivismu a určitých centralistických velmocenských tendencí SSSR přestávaly být dostatečně respektovány odlišné podmínky jednotlivých zemí. Od dalšího tvůrčího rozpracovávání specifických cest k socialismu bylo na škodu věci upuštěno. KSČ se měly týkat závěry zářijového zasedání Informbyra z roku 1947 především požadavku většího propojení vnitropolitického vývoje s mezinárodním, zvýšené mobilizace mas, nepodléhání iluzím o pokojné parlamentní cestě, urychlení některých politických i hospodářských opatření a vyřešení otázky moci.⁴⁰ Další činnost

⁴⁰ Ostrou kritiku československého postupu obsahuje materiál *O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa* z 5. dubna 1948 (*Soudobé dějiny*, r. 2016, č. 1 -2, s. 54 - 76.) Vedle oprávněně výtky příliš širokého náboru do KSČ vidí samé omyly v pokojném průběhu událostí, v údajné spolupráci s buržoazními stranami, v podceňování třídního boje, v parlamentních iluzích, v údajných chybách v národnostní a rolnické otázce. Dokument, uložený v Ruském státním archivu v Moskvě je podepsán třemi úředníky stranického aparátu L. Baranovem, V. Mošetovem a A. Antipovem a byl určen M. Suslovovi. V českých archivech o něm není žádná zmínka a neví se, zda byl znám předsednictvu ÚV KSČ (Pernes J., *Specifická cesta KSČ k socialismu*, in *Soudobé dějiny*, c. d. s. 45).

Informbyra v ovzduší studené války v souvislosti s tragickou roztržkou s Jugoslávií ukončila i v mezinárodním dělnickém hnutí hledání vlastních přístupů k socialismu. S odstupem času se ukázalo pro další vývoj socialismu závažným problémem přijetí výlučně sovětského modelu s jeho zvláštními rysy za obecně platný vzor.

Specifickou československou cestu k socialismu je třeba chápat konkrétně historicky. Mohla se uskutečňovat v příznivých mezinárodních podmínkách spolupráce velmocí. Ve svém dobovém pojetí vyjadřovala především odlišnosti od cesty sovětské v otázce politického systému, metod a tempa ekonomicko-sociálních přeměn i možnosti využití pokojné, parlamentní cesty. Přitom nemohlo jít o nějakou čistě pokojnou, parlamentní cestu už vzhledem k ozbrojenému charakteru první etapy naší revoluce. Ani řešení pozdější únorové krize roku 1948 se neodehrálo jenom na půdě parlamentu.

Československá specifická cesta, jejíž tvůrčí přínos je spojen neodlučitelně především s Gottwaldem, nepředstavovala a ani nemohla představovat nějaký obsáhlý, ucelený, vnitřně strukturovaný a teoreticky hluboce propracovaný model socialismu. Vzhledem k rychle se vyvíjející vnitropolitické i mezinárodní situaci, aktuálním potřebám a nedostatku času i sil si strana tehdy ani takový úkol nestavěla. Nevkládejme tedy do tehdejší koncepce československé cesty k socialismu naše dnešní představy a požadavky. I tak je jistě zajímavým inspirativním podnětem, který lze při znalosti věci využít.

O autorce:

Doc. PhDr. Hana Kráčmarová, CSc.

**1938, + 2018. Autorka mnoha publikací. Věnovala se studiu filozofie dějin a dělnického hnutí. Zabývala se protinacistickým odbojem. Dlouholetá členka Rady CSTS.*

Význam tohoto materiálu rozhodně nelze přeceňovat. Je psán bez znalosti konkrétních československých poměrů a neodráží pravdivě jejich vývoj. Také jeho dosah byl značně omezený.

Jan Zeman

K Marxově pracovní teorii hodnoty

Protože ze strany bulvární buržoazní teorie hodnoty dochází dlouhodobě k popírání platnosti Marxovy pracovní teorie hodnoty, je nutné se zde zastavit. Od jejího vzniku totiž uplynulo již půldruhé století a v ekonomice se mnohé změnilo, byť její základ se nemění.

Kritika zprava

Kritiků a vyvracečů Marxovy pracovní teorie hodnoty je dost. Použiji kritiku Bortkiewiczze, konkrétně citace: „*Ruský ekonom a statistik polského původu Ladislaus von Bortkiewicz – o němž ještě víme a můžeme sdělit, že většinu svého profesního života prožil v Německu, kde byl profesorem matematiky na berlínské univerzitě¹, vstupuje do hry na té vývojové úrovni marxistické pracovní teorie hodnoty, kdy ještě za Engelsova života poprvé vychází III. díl Kapitálu, v němž Karel Marx prozkoumal logiku procesu přeměny hodnoty ve výrobní cenu: jedná-li se o volně konkurenční výrobní cenu zboží, jde vlastně o hodnotu, upravenou volnou konkurencí tak, že díky zespolečenšťování (přelévání) mas nadhodnot, vyrobených produktivními kapitály, z jednoho odvětví do druhého zahrnuje nakonec její*

¹ Zdroj: „Zvláštnosti Bortkiewiczovy algebraické metody při řešení „transformačního problému“ Zpracoval PhDr. František Neužil. Autor začal na své studii pracovat na konci 1. dekády listopadu 2016 a skončil v 1. lednovém týdnu 2017.

Neužil rozebírá text Bortkiewicz, L. von: *Dodatek. O opravě základní Marxovy teoretické konstrukce ve III. díle Kapitálu*, což je z internetu stažená Bortkiewiczova práce, kterou autor napsal původně v němčině a z anglické verze ji v prosinci 2010 do češtiny přeložil doc. PhDr. Miloslav Formánek, CSc; str. 1. Překlad Bortkiewiczovy práce i údaje o anglickém originálu, z něž byl pořízen překlad, lze nalézt na webovém portálu <http://nestalinsky-marxismus.webnode.cz>. Originál: BORTKIEWICZ, L. von: *Appendix: On the Correct of Marx's Fundamentals Theoretical Construction in the Third Volume of Capital*. In: *Karl Marx and the close his system by Eugen Böhm-Bawerk's criticism of Marx by Rudolf Hilferding*; Augustus Kelley, New York 1949 – viz <http://mises.org/books/karlm Marx.pdf>.

struktura masu společensky průměrného (všeobecného rovného) zisku a investované produktivní kapitály tak dosahují v jednotlivých sférách stejné míry zisku bez ohledu na to, jak velký objem živé práce zaměstnávají a kolik nadhodnoty se v nich pohlcuje. Když Marx ukázal, že celková suma výrobních cen se rovná celkovému součtu hodnot a celospolečenská suma vyprodukovaných mas nadhodnot se rovná celospolečenskému součtu mas všeobecného rovného zisku, dokládá zároveň, že společensky průměrná míra zisku má zákonitě klesající historickou vývojovou tendenci, čímž odhaluje hranice vývojových možností kapitalistického způsobu výroby.²

I. díl Marxova Kapitálu ukazuje, že nadhodnota je plodem výlučně oné části investovaného kapitálu, která byla vyplacena na dělnické mzdy a přeměnila se v živou práci neboli kapitálu variabilního. V I. díle III. svazku Kapitálu se ale dočteme, že nadhodnota, která se pak dále přetváří v zisk, vzniká současně ze všech částí použitého kapitálu.³ Mezi těmito dvěma teoretickými postuláty se rozvíjí celá soustava, celý řetězec zprostředkujících článků, zároveň se však mezi nimi uchoval vztah vzájemně se vylučujícího rozporu, pro nějž platí zákaz formální logiky. (Právě z toho důvodu začali představitelé buržoazní vulgární politické ekonomie poté, co spatřil světlo světa III. díl Kapitálu, slavnostně prohlašovat, že Marx nesplnil své sliby, že antinomie pracovní teorie hodnoty nedokázal vyřešit, a tudíž že i celý Kapitál není nic jiného než spekulativně-dialektický kouzelnický trik). Všeobecné (čili všeobecná platnost zákona hodnoty) tak v Kapitálu nadále protiřečí svému vlastnímu projevu, vývojové modifikaci ve formě výrobní ceny, a rozpor mezi nimi nemizí z toho důvodu, že se mezi nimi rozvinula celá řada zprostředkujících článků. Antinomie pracovní teorie hodnoty nemají v Kapitálu v žádném případě pouze logickou (neboli čistě subjektivní, z nepřesnosti či nedbalosti myšlení plynoucí) povahu, ale jedná se o reálné rozpory reálného objektu teoretického rozboru, které se neodstraňují jako něco subjektivního, ale dospívají ke svému pochopení a snímají se tedy v obsahu hlubšího a konkrétnějšího teoretického pojetí. Řečeno jinými slovy: jsou uchovány,

² Viz Marx, K.: *Kapitál III-1*; Svoboda, Praha 1989, str. 37-286. Okrajová poznámka: vznik monopolní výrobní ceny zboží na základě monopolu nízkých výrobních nákladů nastiňuje Marx ve 2. části III. dílu „*Kapitálu*“, když zkoumá utváření pozemkové renty v sociálně ekonomických podmínkách kapitalistických výrobních vztahů – viz Marx, K.: *Kapitál III-2*. SNPL, Praha 1956, str. 161-361. Hodnota zboží odpovídá společensky nutnému množství práce při nejhorších výrobních podmínkách, které umožňují kapitálovým podnikatelským subjektům dosahovat ve výrobní ceně minimální zisk, i z rozdílů ve výši výrobních nákladů – dané především dosahovanou úrovní produktivity práce – se odvíjející odstupňovaná množství zisku zvláštního, dodatečného a mimořádného. V této souvislosti viz Smetana, L.: *Tržní mechanismus v monopolistickém kapitalismu*. In: *Politická ekonomie*; Svoboda, Praha 1966, str. 149-199.

³ Viz Marx, K.: *Kapitál III-1*, v citovaném vydání str. 49, kde se doslova praví: „Ať je tomu jakkoli, výsledek je, že nadhodnota, vzniká současně ze všech částí použitého kapitálu“.

ztratily však charakter logických rozporů, přeměnily se v abstraktní momenty konkrétního porozumění ekonomické skutečnosti kapitalistické společenskoekonomické formace.⁴

Marxova pracovní teorie hodnoty

Marxovu pracovní teorii hodnoty popisuje první odstavec z citace Bortkiewiczze. Lze ji shrnout následovně: hodnota zboží se skládá z konstantního kapitálu $/c/$ + variabilního kapitálu $/v/$ + nadproduktu $/m/$, který v podmínkách soukromě kapitalistické zboží výroby má nutně charakter nadhodnoty. Tedy ekonomická hodnota zboží $h = c + v + m$. Odchyšky cen od hodnoty se v úhrnu vzájemně ruší, resp. vyšší zisky nadprůměrně efektivních výrobců jsou hrazeny nižšími nebo žádnými zisky podprůměrně efektivních výrobců příslušného druhu zboží. Ekonomickou hodnotu zboží vytváří jen práce v tzv. produktivní, materiální výrobě a s ní souvisejících výrobních službách, viz I. díl Marxova Kapitálu.

Ve II. díle kapitálu K. Marx analyzuje zákonitosti pohybu kapitálu ve sféře oběhu. Vytvořené zboží se musí prodat, což stojí určité náklady. K. Marx předpokládá, že se hradí též z vyprodukované nadhodnoty. Původní výrobní zisk průmyslového či zemědělského kapitalisty se pak štěpí na jeho vlastní výrobní zisk, na obchodní zisk prodejce kapitalistova zboží, na bankovní úrok (k úhradě nákladů na použité úvěry, tzv. finanční náklady výroby) a na pozemkovou rentu. Pro účely této analýzy nemusím řešit členění pozemkové renty na diferenční a absolutní.

Ve III. díle kapitálu K. Marx analyzuje důsledky meziodvětvové konkurence kapitalistické výroby, které způsobují přelévání kapitálu do odvětví s vyšší mírou zisku, v důsledku čehož dochází k vyrovnávání míry zisku pro stejně velké kapitály bez ohledu na přínos příslušného odvětví pro tvorbu nadhodnoty. Vše je jistě hodně zjednodušeně řečeno.

Druhý citovaný odstavec pak popisuje tzv. rozpor mezi I. a III. dílem Marxova Kapitálu.

⁴ Viz Iljenkov, E. V.: *Dialektičeskaja logika, očerki istorii i teorij*; Izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1974, str. 238-239.

Problémy aplikace Marxovy pracovní teorie hodnoty

Předně je třeba říci, že nepřesná je věta „I. díl Marxova Kapitálu ukazuje, že nadhodnota je plodem výlučně oné části investovaného kapitálu, která byla vyplacena na dělnické mzdy a přeměnila se v živou práci neboli kapitálu variabilního“. Nadhodnota je plodem jen a jen nezaplacené práce dělníka, nikoliv té části investovaného kapitálu, která byla vyplacena na dělnické mzdy a přeměnila se v živou práci, variabilní kapitál. Netvoří ji jen dělnické mzdy, ale také mzdy za práci vynakládanou na přípravu a na řízení výroby, mzdy úředníků výroby, včetně vrcholových manažerů (dnešním jazykem). Možná zde jde jen o nepřesnou formulaci Franty Neužila. Samotná výše nadhodnoty pak závisí na míře vykořisťování. Marx počítal se 100 % mírou vykořisťování, což mohlo odpovídat jeho době. Samotných 100 % ale zvolil pro názornost jednoduchých ilustrativních výpočtů. Míra vykořisťování se s růstem produktivity práce zvyšovala rychlejším tempem než růst reálných mezd. V 80. letech 20. století se uvažovalo o míře vykořisťování v řádu 500 %, dnes je jistě ještě podstatně vyšší. Nenechme se mýlit skutečností, že velkou část nadhodnoty z materiální výroby vysává bankovní sektor systémem rozsáhlého, velmi málo průhledného přerozdělování či spíš odírání. Do variabilního kapitálu je nutné zahrnout také sociální a zdravotní pojištění všech pracovníků materiální výroby. To jen pro přesnost.

Nyní k podstatě problému. Ano, od napsání Marxova Kapitálu uplynulo více než 150 let. Jestliže I. díl Kapitálu napsal Marx více méně (po rozsáhlých konzultacích s Bedřichem Engelsem) sám a korigoval jeho druhé a třetí vydání + některá vydání v dalších jazycích, II. díl Kapitálu vydal Bedřich Engels v zásadě podle Marxova rukopisu a oba svazky III. dílu Kapitálu podle všeho Bedřich Engels do značné míry psal sám na základě Marxových textů a konspektů. III. díl Kapitálu je značně rozvláčný a nejméně přesný. V kapitalistické výrobě se za tu dobu lecos změnilo, byť její základ zůstal stejný. Podívejme se nyní blíže na problémy, které mohou nastat s aplikací Marxovy pracovní teorie hodnoty na stávající ekonomiku.

První problém vyvstává s pojetím služeb. Zatímco výrobní služby včetně správního režie výrobního podniku jsou jednoznačně součástí produktivní materiální výroby, která vytváří výrobní produkt a nadprodukt, ekonomickou hodnotu a nadhodnotu,

u nevýrobních služeb tomu tak být nutně nemusí, viz spor o (ne) produktivnost osobní dopravy pracujících na pracoviště z dob reálného socialismu. Karel Marx předpokládal, že nevýrobní služby jsou uspokojovány z důchodů vzniklých ve výrobní sféře, tj. užitím výnosů z variabilního kapitálu (mezd) a z nadhodnoty (zisků). Snad lze říci, že v tomto smyslu jsou „nevýrobní“.

Za Marxe hrály nevýrobní služby mnohem menší roli než dnes. Od té doby došlo k obrovské expanzi nevýrobních služeb. Otázkou je, zda zproduktivňování materiální výroby natolik zvyšuje ekonomickou hodnotu a nadhodnotu, aby byla s to uspokojit stále rostoucí náklady na nevýrobní služby. Rychlý růst jak podnikatelských zisků, tak mezd po roce 1945 ukazuje, že se to může do značné míry dařit.

Druhý problém vyvstává s náklady na oběh. Po roce 1945 rostou nejednou do závratných výšin. Dnes je běžné, že jen náklady na reklamu, bez níž je často i sebelepší zboží neprodejné, několikrát převyšují náklady na jeho výrobu. Navíc se zboží často přepravuje z jednoho konce planety Země na druhý. Jistě to umožňuje nevídaný a neoddiskutovatelný technický pokrok v dopravě a nezahrnování rozsáhlých externalit do nákladů dopravy. Ale není to zdaleka jen tím. Jak již bylo uvedeno, míra zisku z kapitálu s výkyvy (1945-73) dlouhodobě klesá. Náklady na oběh zboží se ale uhradit musí. Obvykle je hradí spotřebitel. Buď příslušné zboží koupí za cenu vyšší hodnoty a uhradí tak náklady na oběh, nebo konkurence posune náklady na oběh do pozice produktivních nákladů (asi jako bankovní úroky), byť reálně produktivní nejsou. I v tomto případě je hradí spotřebitel.

Třetí problém vyvstává s monopoly. Monopol je v první řadě výrobní vztah ekonomické výhody jednoho ekonomického subjektu vůči ekonomickým subjektům druhým. Karel Marx III. 1. dílu Kapitálu píše, že monopolní cenu určují náklady ve společensky nejhorších, ještě potřebných výrobních podmínkách, pro příslušný druh zboží. Tímto zbožím je myšlena zejména zemědělská produkce včetně dřeva a ryb a produkce nerostných surovin a paliv. K tomu je třeba dodat, že známe tři základní typy monopolů:

- a) Monopol vlastnictví kvalitnějšího přírodního zdroje, například bohatého ložiska uhlí či jiné nerostné suroviny či kvalitního spádu řeky, který lze ekonomicky efektivně využít. Soukromý vlastník příslušného přírodního zdroje kvalitnějšího než nejhorší pak dosahují kromě průměrného zisku ještě další zisk – diferenční

(diferenciální) rentu. Marxův rozbor monopolní ceny směřuje k tomuto typu monopolu.

- b) Monopol vlastnictví technické infrastruktury, kterou není efektivní zdvojovat či ztrojovat s cílem vytvářet konkurenci. Zde platí, že náklady příslušné infrastruktury musí být monopolní cenou pokryty a že musí poskytnout ještě určitý zisk. Pokud je příslušná technická infrastruktura v soukromém vlastnictví, jde obvykle o nadprůměrný, monopolně vysoký zisk. Připočteme-li k tomu časté zanedbávání řádné péče o příslušnou technickou infrastrukturu jejími soukromými vlastníky, nepřekvapuje, že požadavky na znárodnění odvětví technické infrastruktury byly časté a chtě nechtě je realizovaly mnohé režimy. Například mnohé soukromé železnice byly u nás zespolečenštěny již za Rakouska Uherska. Tento typ monopolu Marx prakticky neřeší.
- c) Monopol z koncentrace výroby. Velký výrobce může dosáhnout monopolního, byť obvykle jen oligopolního (několik velkých ekonomicky silných podniků a větší počet menších ekonomicky slabších podniků) postavení, které mu (jim) umožňuje diktovat své prodejní ceny nad ekonomickou hodnotu. Zdroje vysokých monopolních zisků jsou ale v zásadě tři. Monopolní výrobce obvykle provozuje velkovýrobu, kdy dosahuje větších úspor z rozsahu výroby než jeho konkurenti, takže může prodávat levněji s cílem zničit konkurenci nebo prodávat za hodnotu a inkasovat vyšší (monopolní) zisk. Kromě vyšších úspor z rozsahu se může uplatnit také vyšší užitná hodnota zboží monopolisty. Monopol z koncentrace výroby může diktovat svým dodavatelům nízké ceny jimi dodávaných výrobků a tak si přisvojovat část nadhodnoty jimi produkovanou, jak to dnes klasicky vidíme u velkých obchodních řetězců, dosahujících vysokých zisků zejména ožebračováním svých dodavatelů. Konečně monopol z koncentrace výroby může prodávat své výrobky za cenu vyšší než ekonomická hodnota zboží. Postupují-li tak všechny monopoly, vytváří tak inflaci. V 50. a v 60. letech 20. století platilo, že ve vyspělých kapitalistických státech inflace 3-5 % je nutným „mazivem“ (reálně cenou či daní) úspěšného ekonomického rozvoje. Do jaké míry se tyto tři základní složky monopolního zisku realizují, závisí na řadě okolností na trhu příslušného zboží. Základ teorie monopolů z koncentrace výroby načrtnul V. I. Lenin v „Imperialismu jako nejvyšším stadiu kapitalismu“.

Čtvrtý problém vyvstává s náklady zpětné vazby. K. Marx je neuvažoval. Vymezil je až mnohem později sovětský ekonom V. V. Novožilov. Dopad faktoru relativní omezenosti kvalitních výrobních zdrojů (výrobních prostředků a pracovních sil) a absolutní omezenosti kvalitních výrobních zdrojů (přírodních zdrojů) Marx řešil prostřednictvím mechanismu konkurence, tj. vyrovnáváním míry zisku vnitroodvětvovou a meziodvětvovou konkurencí.

Náklady vyvolané tzv. objektivními (zpravidla technologickými) škodami se v cenách zboží projevují zvráceně, tržní mechanismus, ale i někdejší centralisticko příkazovací soustava řízení států reálného socialismu, je obvykle přenáší od původců na poškozené výrobce, dále domácnosti a budoucí generace. Dochází k jistému skrytému přerozdělování vytvořené nadhodnoty tržním, ale také převážně netržním mechanismem reálného socialismu.

Celkem vzato, výše uvedené čtyři problémy nedávají odpověď na otázku: „*I. díl Marxova Kapitálu ukazuje, že nadhodnota je plodem výlučně oné části investovaného kapitálu, která byla vyplacena na dělnické mzdy a přeměnila se v živou práci neboli kapitálu variabilního. V 1. díle III. svazku Kapitálu se ale dočteme, že nadhodnota, která se pak dále přetváří v zisk, vzniká současně ze všech částí použitého kapitálu,*“ tzv. rozpor mezi I. a III. dílem Marxova Kapitálu. Mám za to, že druhá část uvedeného rozporu není reálná, resp. **nadhodnota, která se pak dále přetváří v zisk, ekonomicky (nikoliv fyzicky) nevzniká ze všech částí použitého kapitálu, ale pouze z nezaplacené dělníkovy práce.** Přesně řečeno, všechny částí fyzického kapitálu se musí fyzicky účastnit výrobního procesu, aby vznikla nadhodnota. Všechny tři přispívají k ekonomické hodnotě zboží. Konstantní kapitál c se do hodnoty výrobku pouze přenáší – materiál, energie, výrobní režie ad. plně, stroje, zařízení a budovy částečně, a to ve výši svých odpisů. Variabilní kapitál vytváří novou ekonomickou hodnotu zboží. Jednak vytváří dělníkovu mzdu (zde jde o směnu ekvivalentů), jednak nadprodukt, který si po jeho transformaci na nadhodnotu bez náhrady přisvojuje kapitalista. Pouze nezaplacená část dělníkovy práce (tzv. nadpráce) vytváří nadprodukt, jež se v soukromě kapitalistické tržní ekonomice transformuje na nadhodnotu a ta dál na jednotlivé druhy kapitalistických zisků.

Mám za to, že se zde Karel Marx (či jeho jménem Bedřich Engels) mýlil. Pokud odmítneme citovanou větu z III. 1. dílu Marxova Kapitálu a zůstaneme při ostatním

v Kapitálu uvedeném, zákon hodnoty platí v plném rozsahu a k rozporu mezi I. a III. 1. dílem Kapitálu nedochází.

Jinou věcí je, že v procesu vytváření a přerozdělování ekonomické hodnoty zboží a služeb je třeba uvažovat také náklady zpětné vazby, tj. sociální a zdravotní pojištění (za Marxe neznámé, dnes běžně užívané a uvažované, zde v teorii větší problémy nevznikají) a zejména náklady vyvolané technologickými škodami (způsobené řádným provozem povolených technologií) druhým subjektům, domácnostem i budoucím pokolením, které Marx ani jeho kritici neuvažovali. Okázalá ignorace technologických externalit velkou částí ekonomů samozřejmě neznamena, že neexistují.

O autorovi:

Ing. Jan Zeman, CSc.

**1956. Ekonom, environmentalista, expert na trvale udržitelný rozvoj a život, dopravu, energetiku, lesnictví, povodně. Básník.*

Veronika Sušová-Salminen

Inkluzivní evropská bezpečnost? Rusko a Evropská unie v post-západním světě¹

V poslední době slyšíme hodně o tom, že mezi Ruskem a Západem vznikla nová studená válka, i když sama metafora je – příznačně – velmi nepřesná a zavádějící v globalizovaném kontextu současnosti. Není to analytický popis skutečnosti. Na prvním místě, protože zde neexistuje jasný ideologický a systémový souboj mezi Ruskem a Západem, protože dnešní Rusko nepředstavuje alternativu. Jedná v rámci jednoho systému, který je kapitalistický, i když ho doprovázejí určité postsovětské nuance a deformace.

Na druhém místě je konfrontace mezi Ruskem a Západem silně ukotvena v komunikačním prostoru a společných virtuálních prostorech. Klíčový je tu souboj soutěžících narativů, jejich vzájemné dekonstrukce a vzájemné obviňování z propagandy,

¹ Anglický originál a řecký překlad tohoto textu publikoval Transform! Europe a britský časopis *The Spokesman*, N. 137/2017. V maďarské verzi vyšel text v knize 1917. *Le Monde Diplomatique Magyar Kiadás*.

fake news a podobně. Tato skutečnost velice znesnadňuje snahy o to pěstovat dialog různých názorů a objektivitu.

Současný konflikt s Ruskem je součástí poslední cyklické krize kapitalismu a nelze ho vidět mimo systémové okolnosti – konkrétně pak mimo dynamiku Velké recese, která vypukla mezi roky 2007 a 2008, která je tu důležitým faktorem. Dále je nutné si pamatovat, že hlavní princip mezinárodních vztahů je anarchie, tedy neexistence vyšší autority nad národními státy, které jsou zásadními (byť ne jedinými) politickými aktéry. I když často slyšíme slova o liberálním pořádku, anarchie je stále základním rysem mezinárodního uspořádání.

To také znamená, že se setkáváme s klasickými nástroji a rysy mezinárodního konfliktu a s novou verzí bezpečnostního dilematu, které má charakter spirály a postrádá tak jasný a pevný bod prvopočátků. Nicméně to, co je jasnější jsou důsledky: nárůst nejistoty ohledně bezpečnosti, zeměpisně umístěný na hranicích mezi EU a Ruskem v tak zvané nové východní Evropě, militarizace, zvyšování výdajů na zbrojení a závody ve zbrojení.

V západním mainstreamovém podání je Rusko obviňováno z tohoto selhání evropské bezpečnostní architektury. Podobně jako v minulosti je to především odlišnost či jinakost ruského politického systému, která se uvádí jako argument.² Rusko je viděno jako nedemokratický stát, neevropský (protože Evropa se rovná EU) a neoimperialistický stát-uličnick. Rusko je obviňováno také z odpovědnosti za dezintegraci EU, z agrese vůči Ukrajině, z narušování mezinárodního práva (zajímavé je, že jeho narušiteli) a také z kybernetických útoků na politický proces jiných zemí. Všechny tyto problémy jsou potom chápány jako veskrze ruské, nikoliv jako součást mezinárodních interakcí a vztahů v rámci mezinárodního systému, který charakterizuje střet zájmů. V Evropské unii chápou Rusko do značné míry jako anachronickou velmoc, která je konzervativní, a dokonce pro někoho neofašistická, a jako taková představuje protipól liberální Evropy.³ Ideologická specifičnost Ruska je vnímána jako problematická.

² Například Martin Malia, *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, Belnap Press, Harvard 200 a dále Paul Sanders, *Under Western Eyes. How meta-narrative shapes our perception of Russia – and why it is time for a qualitative shift*, online: <http://www.iwm.at/transit/transit-online/under-western-eyes/>.

³ Viz Dmitri Trenin, *Should We Fear Russia?*, Polity Press: London 2016.

Organizace, jejíž původní smysl sahá do doby studené války – NATO byla nově oživena a Rusko zde slouží jako její společný nepřítel a protipól liberální evropské prosperity a ideálů. Takže tři desetiletí po oslavovaném pádu Berlínské zdi, se stavějí nové zdi, některé jen symbolické a jiné skutečné.⁴ Je jen velmi obtížné nevidět tento celkový obrázek jako společné selhání a jako návrat starého evropského příběhu rozdělené Evropy, jenž je ozvěnou evropských imperiálních dějin a válečného štváčství na obou stranách, které využívají obrazu nepřítele jako konsolidačního nástroje.

Ukrajina jako kataklyisma

Ukrajinská krize představuje velmi důležitou součást tohoto příběhu, i když není jediným zdrojem současného odcizení/konfrontace mezi Západem a Ruskem. Krize na Ukrajině se stala kataklysmatem už existujících problémů, které měly vnější i vnitřní povahu. Na Ukrajině se jednalo o nekončící příběh domácí stagnace, korupce, *state-capture*, který realizovaly soutěžící oligarchické klany, neexistence právního státu, rostoucí nerovnosti, které všechny potřebovaly být kanalizovány prostřednictvím nové vlny lidové nespokojenosti v podobě „revoluce“, do jejíhož čela se postavily staronové elity s novými proevropskými slogany. V konečném důsledku byla Ukrajina ne moc úspěšným testem evropské politiky sousedství (východní partnerství), které ve smyslu posílení bezpečnosti a míru na kontinentě nelze hodnotit pozitivně.

Ukrajinské krize jako evropská krize ukazovala na ignorování zeměpisu jako důležitého prvku pro formování zahraniční politiky země a pro vnímání bezpečnosti. Tato skutečnost platí nejen pro novou vládu v Kyjevě, ale také pro evropská hlavní města, která pozvala Ukrajinu „do klubu“ v roli „asociované země“ (je zajímavé, jak moc EU spoléhá na imperiální hierarchie v podobě členů, kandidátů a asociovaných zemí). Toto pozvání se objevilo v kontextu dvou velkých východních rozšíření Evropské unie, které s sebou přinesly také díky Velké recesi, negativní, krizovou dynamiku. Negativní dopady pro

⁴ Reuters: *Bracing for Russian Military Exercise, Lithuania Puts Up a Border Fence*, online: <http://www.reuters.com/article/us-lithuania-russia-fence-idUSKBN18W237>, Business Insider: *A nation bordering Russia is building a fence along a third of its border*, online: <http://www.businessinsider.com/latvia-border-fence-russia-2015-12>.

Ukrajinu a pro její vztah k Rusku se tak neodvratně musely vepsat do vnitřní a vnější dynamiky samotné Evropské unie.

Jistě, že bylo lichotivé, že v době probíhající hluboké strukturální krize je Evropská unie stále atraktivní. Nicméně bylo to právě zde, na Ukrajině, kde se oslabující *soft power* EU střetla s arzenálem klasické velmocenské politiky a s reálpolitikou. Pokud byla Ukrajina uvězněna v identitárním konfliktu (Západ, nebo Rusko, obě vylučující se navzájem), potom Evropská unie zůstala uvězněna mezi dvěma pojetími Evropy: mezi „novým atlantismem“ a „neo-kontinentalismem“. Vlastní ideologie Evropy viděné jen jako Evropská unie (a nikoliv jako širší místo, které je pestré a kde se setkávají různé kulturní, náboženské, jazykové či civilizační a historické zkušenosti) přispěla ke konečnému výbuchu.

Červená čára Ruska

Ruská reakce na jednosměrnou jízdenku nové proevropské Ukrajiny byla postavená na geopolitickém součtu. Ve hře bylo ukrajinské členství v NATO a podoba mapy východní Evropy. Přáním Ruska byla vojensky neutrální Ukrajina, na které by jeho politický vliv znamenal, že NATO, jenž Moskva vnímá jako zahraničně politický nástroj USA, nebude expandovat dál na východ a dál oslabovat bezpečnostní postavení Ruska. Vedle Ukrajiny sem patřily také úvahy o nově vzniklé Evroasijské ekonomické unie, která měla být novým panevropským společným prostorem, viděno optikou Moskvy. Evropská unie na západě a Evroasijská ekonomická unie na východě měly tvořit komplementární projekty širší Evropy, což byl návrh definovaný Vladimírem Putinem v roce 2012. Byl to přístup k Evropě, který byl kontinentální a pluriversální, který nicméně odmítal myšlenku Evropy jako jen Evropské unie s její normativní mocí či morální geopolitikou, jak to nazval maďarsko-americký akademik József Böröcz.⁵ Ve skutečnosti to byla post-západní vize, která odrážela myšlenku multipolarity a která tak může být chápána v rámci post-západního uspořádávání světa.

Navíc je dobré si všimnout toho, že Moskva přemýšlí na prvním místě v bezpečnostně geopolitických kategoriích a rámcích. Periferní postavení Ruska znamená tradičně, že se

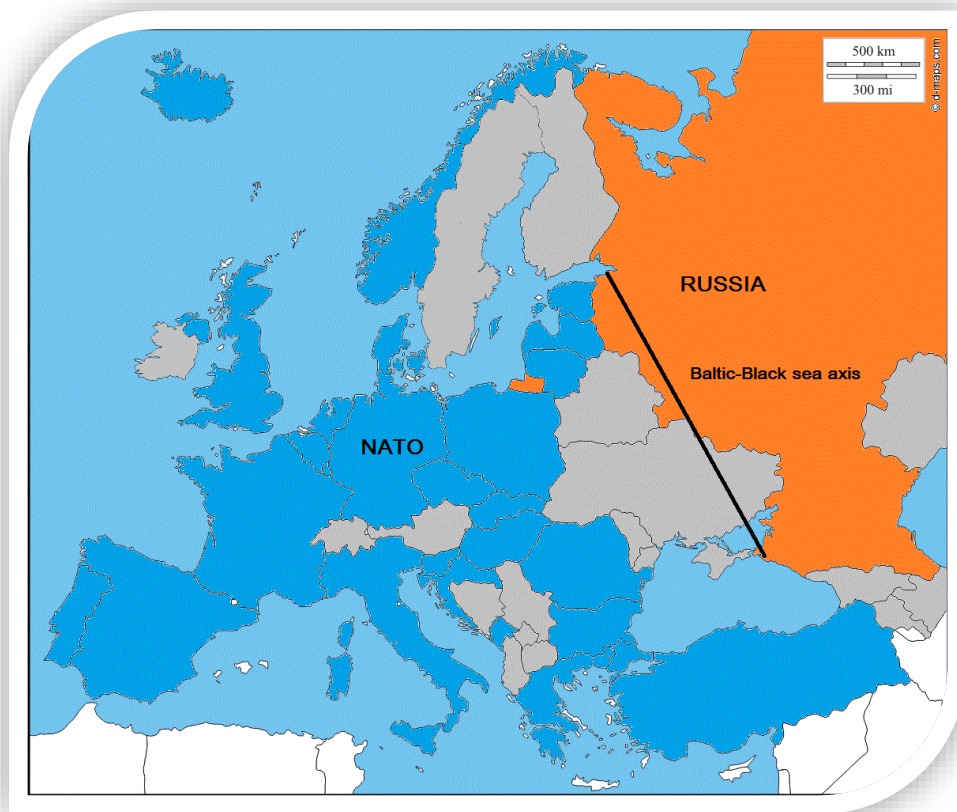
⁵ József Böröcz, *Goodness is Elsewhere: The Rule of European Difference. Comparative Studies in Society and History*, s. 110-138, 2006. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1082435>

Moskva nemůže opřít o silný arzenál měkké síly nebo reputace. Zkušenost posledních 25 let ukazovala na to, že zatím každá země bývalého východního bloku, která vstoupila do EU, se také stala členem NATO. Oba tyto procesy, jak ukazují soudobé dějiny, šly ruku v ruce a je to jedou z příčin toho, proč se vzájemné vztahy mezi EU a Ruskem začaly zhoršovat po roce 2007.

Organizace NATO patřila k hlavním motorům studenovélečné dynamiky v Evropě. NATO bylo celkem jasně nástrojem americké nadvlády po roce 1945 a pokud to řekneme více natvrdo, pak jeho paralelní existence činila z EU a evropské in integrace „občanské křídlo“ NATO, jak to napsal britský politolog Richard Sakwa.⁶ Procesy rozšiřování či asociování EU také vedly k rozšiřování NATO východním směrem.

Na zeměpisné mapě je celkový obrázek docela jednoduchý. NATO se posouvalo stále blíže k hranicím Ruska. Rusko bylo ponecháno samo sobě a mimo členství NATO, aniž by se došlo k nějakému diplomatickému kompromisu v tomto ohledu. Tyto procesy ponechaly Rusko vně Evropy a Rusko se s nimi mělo vyrovnat nebo se změnit (to znamená stát se demokratickým a liberálním podle západních receptů a požadavků), aby mohlo být zvažováno jako kandidát pro inkluzi. Tento misionářský přístup (sahající do dob evropského kolonialismu), který fungoval ve střední a východní Evropě, v Rusku selhal díky ruské velmocenské identitě. A selhal velmi drsně.

⁶ Richard Sakwa, *The Death of Europe? Continental Fates after Ukraine*, in *International Affairs* 91: 3/2015, s. 553-579.

Obrázek 1: Rusko a NATO: Baltsko-černomořská osa ruské bezpečnosti

Rusko, a to Rusko Jelcinovo nebo Putinovo či prozápadní či protizápadní, bylo velmi kritické k rozšiřování NATO. Byl to ukrajinský Euromajdan, co přinesl možnost členství Ukrajiny v NATO znovu na stůl jako něco, pro co se vyslovovala řada ukrajinských politiků (viz například summit NATO v Bukurešti v roce 2008). Ale krátce po Euromajdanu se členství v NATO stalo záležitostí vybrané cesty Ukrajiny pro budoucnost. Z geopolitické a bezpečnostní perspektivy to mělo svoje následky. Znamenalo to destabilizaci v strategickém prostoru mezi Baltským mořem a Černým mořem, který Rusko historicky vnímá citlivě. Tato baltsko-černomořská osa je klíčovým prostorem pro ruskou geopolitiku a také identitu a bezpečnost. Takže bylo pravděpodobné od počátku, že možnost členství Ukrajiny v NATO se stane zdrojem konfrontace a bezpečnostních obav na straně Ruska.

Evropská unie, politici za Západě i řada akademiků byli ale překvapeni ostrou reakcí Ruska. Rusko přistoupilo k bezprecedentnímu kroku a převzalo kontrolu nad poloostrovem Krym s ruskými vojenskými námořními základnami a angažovalo se v kryté vojenské operaci na východě Ukrajiny. Tyto kroky utvořily potom nové ohnisko

konfliktu na postsovětském prostoru. Najednou se ukázalo, že měkká síla Evropské unie či její morální geopolitika zde nemají žádný efekt. Namísto toho se evropští politici měli utkat se „staromódním“ odporem velmoci, která kombinuje Realpolitiku a sílu s novou verzí postmoderní komunikace.

Atlantická EU - ropa

Do pohybu se tak daly staré nástroje mezinárodního konfliktu, i když mnozí už věřili, že tyto nástroje jsou minulostí díky existenci Evropské unie. A to byl samozřejmě šok. Do popředí se tak dostala tragická situace Evropské unie, její silná závislost v bezpečnostních ohledech na NATO a konkrétně na zámořských Spojených státech. V případě měkké síly mohla EU slavit na Ukrajině vítězství. Jenže v případě Ruska tomu bylo jinak. Z hlediska míru a bezpečnosti na evropském (nikoliv ale EU-ropském) kontinentě to znamenalo nový zdroj nestability. V tomto momentě už bylo jasné, že s Ruskem není možné naleznout žádnou *ideologicky* postavenou dohodu.

Ukrajinská krize ukázala, jak málo vlastního autonomního prostoru má Evropská unie na vlastním kontinentu. Tuto omezenou nezávislost EU je možné vidět jako klíčový znak nerelevantnosti EU jako kontinentální světové mocnosti, kterou ještě dokreslil globální mocenský posun (z Atlantiku do Asie). Konečně potom byla tato redukováná autonomie, spojená s bezpečnostní závislostí EU na USA, která je asymetrická s potenciálním i skutečnými dopady ukrajinského konfliktu pro EU. Jde o to, že tento konflikt byl situován na společném kontinentu, v blízkosti Evropské unie a vytvořil tak nárazníkovou zónu, která navíc byla územně destabilizovaná. Na druhou stranu je klíčový hráč, tj. Spojené státy za mořem a mimo eurasijskou dynamiku mocenských proměn a destabilizačních bodů, což je chrání před možnými dopady.

Cílem Spojených států jako hlavního hráče bylo omezit ruský vliv v post-sovětském prostoru a reagovat na ruskou vojenskou modernizaci, kterou realizovalo třetí prezidentství Vladimira Putina. V americkém zájmu zcela jistě nebyla konsolidovaná a modernizovaná armáda Ruska a ani nová evroasijská platforma, v jejímž čele by stálo Rusko. Jak argumentuje americký odborník na mezinárodní vztahy John Mearsheimer, americká strategie v různých regionech světa je následující: nedovolit vzestup žádného

jasného regionálního hegemonu.⁷ V rámci takové logiky by potom regionální hegemonie Ruska v severní Evroasii nebyla ve Washingtonu vítána. Stejně tak by silné strategické partnerství mezi Evropskou unií a Ruskem změnilo mocenskou dynamiku a rovnováhu sil v Eurasii.

Součástí americké strategie je delegitimizace jakékoliv kompromisní dohody s Ruskem. Obvykle je tak Rusko líčeno jako země, která připravuje velkou velmocenskou válku proti Evropě s cílem obnovit vlastní impérium. Rusko jako nezávislý hráč mezinárodní politiky je učiněno fakticky nelegitimním: nemá žádné legitimní obavy ani zájmy. Přitom je ale boj o legitimitu klasickou součástí mezinárodní politiky a tento případ je jen poslední z celé řady. V současných podmínkách tento boj funguje na základě postmoderních komunikačních strategií, kde se setkávají dekonstrukce s novými narativy a kde se simulakra stávají „fakty“.

Kompromis, který by stál na tradiční diplomacii a vyjednávání, je prezentován jako nemorální, zatímco je ale zamlčen faktický unilaterální diktát USA, který ve světovém měřítku vede k tragické destabilizaci. Západní normativita (určování toho, co je a co není normální či dobré) je používána jako zbraň: Rusko je *jinaké* a před tím, než s ním budeme mluvit musí se změnit. Nejprve musí Rusko projevít svoji oddanost západním hodnotám, a přitom se proměnit, aby se mohlo stát tím odpovídajícím partnerem pro Západ. Ve skutečnosti to ale znamená, že se Rusko musí vzdát svých pozic, pokorně se podat a změnit. Zdroje ruských rozdílností jako jsou ruku v ruce jsou selhání transformace, neoliberální kapitalismus a postsovětský syndrom zajímají jen málokoho. Pro až příliš mnoho lidí se weberovské verstehen stalo prostě jenom prostou apologetikou. Tento postoj, která má mimochodem svoje kořeny v imperiálně koloniální hegemonii minulosti, je také zdrojem ruského konzervativního postoje, který je na jednu stranu reakční a na druhou stranu svým způsobem emancipační. Neměli bychom ostatně zapomínat na to, že pro Rusko má odmítnutí přístupu do Evropy hluboké dopady z hlediska jeho kulturní a geopolitické identity.

Tento misionářský přístup Západu k Rusku je strategií hegemonie či nadvlády. Naopak v případě Ruska sledujeme návrat k ruským kořenům (ne nepodobný konci 19. století), který je způsoben už zmíněným selháním postkomunistické transformace a oslabením

⁷ John J. Mearsheimer: *The Tragedy of Great Powers Politics*, W.W. Norton & Company: New York – London 2013.

postsovětské státnosti, které se promísily s dopady nestrukturované kulturní globalizace. Rusko začalo „vymýšlet nové tradice“, takové jako je například neo-evroasianismus a jeho nová popularita či návrat ruských tradic v politice a v populární kultuře. Jako už dříve v minulosti se nyní Rusko stylizuje do role opravdového strážce autentických evropských tradic a hodnot, čímž mimo jiné apeluje na konzervativismus v evropských společnostech.

Rusko v americké politice

V poslední době jsme také byli svědky, že se Rusko stalo problémem domácí americké politiky ve snaze neutralizovat a delegitimizovat jakýkoliv pokus o to změnit něco na konfrontačním stylu politiky vůči Rusku.⁸ V tomto případě zde jsou určitá echa studené války. Například v nedávném článku ve *Foreign Affairs* jeho autoři přiznávají, že obraz nepřítele (tj. SSSR a sovětského systému) v současné americké politice chybí jako způsob, jak domácí politiku sjednocovat dohromady.⁹

Trumpova administrativa ale formálně dokončila další rozšíření NATO na Balkáně: Černá hora byla přijata do klubu a jsou zde signály, že se začíná počítat také s Makedonií. Nedostatek radikální změny v této politice je stále pro Rusko dráždivem.

Na druhou stranu je ale pozice Trumpovy administrativy k americké nadvládě odlišná a daleko méně pohodlná, než by někteří očekávali. Trump plánuje proměnit americkou zahraniční politiku v otevřeně egoistický podnik, který se jen málo zajímá o to dostat pokrytectví. Toto pokrytectví velmi často maskovalo skutečné záměry USA; to znamenalo, že docházelo často k prohlašování zájmů Spojených států za univerzální zájmy celého lidstva. Na druhou stranu ale pokrytectví tvořilo určitou bariéru pro otevřeně vulgární a bezohledný unilateralismus.

Tak jako tak prezident Trump tlačí na to, aby členové NATO utráceli více peněz za zbrojení (2 % HDP), i když velmi dobře ví, že to bude americký vojensko-průmyslový komplex, kdo na tom vydělá. Jedná se tak o nové posílení militarizace Evropy a krok ke globálním závodům ve zbrojení. Jde ale také o novou formu neo-imperiálního poplatku

⁸ Srovnej s Andrei, P. Tsygankov, *Russophobia. Anti-Russian Lobby and American Foreign Policy*, Macmillan: New York 2009.

⁹ Jeff D. Colgan – Robert O. Keohane, *Is Liberal Order Rigged. Fix it now, or Watch it Whither*, in *Foreign Affairs* Vol 96, N. 3, May/June 2017, online: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2017-04-17/liberal-order-rigged>

(tributu), který má učinit „Ameriku znovu velikou“ především doma. Těžko to ale znamená, že by nové povinnosti vedly k novému sdílení rozhodování na rovnoprávnějším základě v rámci NATO. Nebo, řečeno přesněji, že by Trumpovy Spojené státy byly více otevřeny tomu stavět vlastní lídrovství na sdílení a na dialogu a spolupráci.

Tedy, navzdory silné protiruské kampani, které Trump čelí už měsíce doma, americký prezident nezpochybnil ani nezměnil žádný z probíhajících procesů, které začala předchozí administrativa. Jeho administrativa zatím stále pokračuje v militarizaci východních hranic Evropy prostřednictvím zvýšené vojenské přítomnosti americké armády v Pobaltí, v Polsku a Rumunsku a prostřednictvím vojenských cvičení NATO ve východní Evropě. V červenci 2017 se konalo nové vojenské cvičení na Černém moři, které bylo slovy amerického vojenského velení bezprecedentní formou i obsahem.¹⁰ Trumpova návštěva v Polsku v červenci 2017 demonstrovala, že jakákoliv cesta k uvolnění (détente) vztahů s Ruskem je spíš velmi kamenitá, nejasná a velmi omezená (fakticky se omezila na jednu dohodu o příměří v Sýrii). Není pochyb o tom, že ruská strana reaguje obdobně na tyto kroky v blízkosti svých západních hranic, čímž způsobuje akumulaci a dále rozšiřuje nejistotu.

Jedná se tak o typický příklad „security dilemma“ (bezpečnostního dilematu), spirály akcí a reakcí, které vedou k rostoucí militarizaci a závodu ve zbrojení.¹¹ Více zbraní se prezentuje jako bezpečnostní krok, zatímco druhá strana reaguje stejně. Znamená to nárůst napětí a nejistoty na evropském kontinentu, který nelze oddělit od eurasijského prostoru. Obě strany budou tvrdit, že je to jednání opačné strany, které je nutí reagovat a že jejich reakce jsou „adekvátní“.

Pokud se podíváme za předěly Evropy, je tu hned několik horkých bodů bezpečnostní soutěže a napětí. Jedná se o situaci na Korejském poloostrově, kde Spojené státy instalují protiraketový systém THAAD, zatímco tamní režim se vyzbrojuje. Tato vojenská infrastruktura je součástí obranného systému USA a její přítomnost neuvítaly Čína a Rusko, obě země v bezprostřední zeměpisné blízkosti. A vedle rozšiřování NATO je zde další zdroj podráždění Ruska: odstoupení USA od dohody ABM. Rusko to interpretuje

¹⁰ Reuters: *U.S., partners plan European military exercise with 25,000 troops*, online: <http://www.reuters.com/article/us-usa-military-europe-idUSKBN18Y23Q>

¹¹ Pro obecnější pochopení viz např.: Robert Jervis: *Cooperation Under Security Dilemma*, in *World Politics*, vol. 30, no. 2, 1978, s. 167–214. JSTOR, www.jstor.org/stable/2009958.

s ohledem na „strategickou rovnováhu“, a to včetně jaderných odstrašovacích sil, a tvrdí, že tato nerovnováha povede ke zvýšení globální nejistoty.

Jistěže dalším horkým bodem americko-ruského soutěžení je Sýrie či šířeji blízkovýchodní gambit, který přenesl toto soutěžení do klíčového regionu Evroasie a do místa, kde mají Spojené státy svoje geopolitické zájmy. Přes některé signály (například uzavření příměří v létě 2017) jsme stále daleko od toho, abychom mohli říci, že se jedná o cestu ke komplexnímu uvolnění mezi Spojenými státy a Ruskou federací. Nová sada amerických sankcí proti Rusku ukazuje na to, že to nebude ten případ.

Trumpův efekt a tragédie EU - východu

Trump a jeho nový přístup k mezinárodní úloze Spojených států, který zahrnuje sobecký pragmatismus a požadavky, se staly výzvou pro Brusel i pro evropská hlavní města, konkrétně pro Berlín i Paříž. Trump je ostatně rovněž méně entuziastický ohledně Evropské unie, na což by se nemělo zapomínat. Trumpův efekt tak pomohl určitým způsobem oživit myšlenku evropského bezpečnostního systému v rámci EU (v podobě projektu PESCO). Jenže je tu stále otázka, do jaké míry se jedná o vážně míněný a smysluplný proces, který by počítal s Ruskem v jiné roli než v roli „nepřítele“.

V této souvislosti je ale zvláště bolestné sledovat roli zemí střední a východní Evropy v prostoru mezi Německem a Ruskem v posledních 25 letech. Ve zkratce: jejich vlády proměnily historické utrpení v politiku pro budoucnost, a to včetně těch křivd, které se týkaly Ruska. Ve snaze utéct od traumatické minulosti (včetně vlastní systémové okrajovosti) tyto země nedokázaly vytvořit kooperační zprostředkovatelnou politiku mezi Evropskou unií a Ruskem. Historické křivdy, strach a fobie či orientalistické předsudky v rámci ideologicky definovaného „návratu do Evropy“ těchto zemí se staly zahraničně politickým paradigmatem. Mezitím se tento region plně spolehnul v bezpečnostních ohledech na USA a opakovaně dokázal svoji loajalitu tím, že podporoval americké vlády v jejich nejkontroverznějších krocích, včetně intervence v Iráku a destrukce Blízkého východu. Tato okrajová či periferní EU-ropa, která je kulturně ambivalentní (je to „východní okraj Západu“ i „západní okraj Východu“, pokud použijeme tento meta-geografický slovník) a nejistá se stala zdrojem rizik, strachu a nekompromisní protiruské politiky Evropské unie a NATO.

Namísto toho, aby tento region vstoupil do diskuze a poučil se z tvrdých lekcí minulosti, varoval před konfrontací s Ruskem a snažil se o to stavět mosty, založené na dialogu a dobré znalosti Ruska, a namísto hledání strategické rovnováhy, povětšinou podporoval a stále podporuje jednu velmoc proti té druhé. Znamená to, že ve snaze o zajištění míru a historického přežití podporuje hru založenou na konfrontaci a militarizaci. Zdá se, že skoro nezáleží na tom, že je to právě tento zeměpisný region středovýchodní Evropy, kdo se stane prostorem pro nárůst nejistoty a konfrontaci jako přímý důsledek takové politiky. Je to oblast pohraničí pobaltských států, Polska a také Balkánu (Černé moře), kde jsou a budou stále více přítomny napětí, vojenské a zpravodajské incidenty či další projevy militarizace. Jenže tyto země očividně dávají přednost protiruské militarizaci regionu, která s sebou nese také orientalizování Ruska. Tímto způsobem si kompenzují svůj vlastní orientalizující (podřadný) status v Evropě, který byl zafixován během procesu vstupu do Evropské unie v rámci europeizace, tedy způsobů, jak se integrovat do západoevropských politických institucí.

Také se zdá, že jen malý význam se přičítá tomu, že na hranicích mezi Ruskem na Východě a EU-ropou jsou stavěny nové zdi a ploty, a to způsobem, který známe z minulosti. Ti, kdo byli ponecháni za zdmi železné opony, často nedobrovolně, se nyní podílejí na tom, že se zdi vracejí na jejich vlastní hranice. Ve skutečnosti tak na sebe berou opět roli nárazníkové zóny, pokud budeme mluvit slovníkem klasické geopolitiky.

Je Západ připraven na globální koexistenci?

Je tu ale jiná a obecnější otázka. Jaká je budoucnost Západu a Evropské unie v našem globalizovaném ale diverzním, mnohočetném světě? Nebo, řečeno jinak, co když je ruská jinakost jenom jednou z mnoha ve stále více post-západním světě, který bude do budoucna mnohem více hybridním, než byl ten západocentrický? Jsou Západ a Evropská unie na něco takového připraveni? Představuje vojenská síla odpověď na oslabující hospodářskou a kulturní moc?

Časy západní nadvlády se pomalu ale jistě blíží ke svému konci. Není to jenom to, že evropské centrum žije pod dlouhým stínem dvou imperialistických válek v roce 1914 a 1939, které byly obě součástí *Finis Europea*, což znamenalo, že se centrum magnetismu přesunulo za oceán do USA, na západní pobřeží Atlantiku. Tedy, atlantismus je produktem

systémových dějin západního kapitalismu a je částečně historickou nutností, hořkým důsledkem sebedestrukce západoevropského imperialismu, a částečně ideologickou záležitostí. Také dodnes platný bezpečnostní systém EU-ropy s NATO (a USA) jako jeho pilíři byl neplánovaným důsledkem soutěže mezi dvěma supervelmocemi v éře studené války.

Jenže v dnešním mnohočetném, ale propojeném světě měkká síla, která je postavená na narcistním eurocentrismu nebude dostačující. Válka za oslabující nadvládu Západu (a USA) není žádné řešení. Je jasné, že západní normativita jako součást jeho nadvlády se setkává a bude setkávat stále otevřeněji s různými typy hybridity v důsledku globalizace a kolonialismu. Západní univerzalismus (který není sám o sobě ničím jiným než produktem impéria) bude stále více kulturně a politicky i ekonomicky vyzýván.¹²

S ohledem na to vztahy k Rusku slouží jako svého druhu lakmusový papírek pro Evropskou unii do budoucna. Rusko zpochybňuje postavení EU na evropském kontinentě, na kterém je Rusko významným a nevyhnutelným sousedem, a to nejméně dvěma způsoby.

První zpochybnění se týká měkké síly nebo kulturní nadvlády Západu a Evropské unie. Co je Evropa? Tato otázka má různé odpovědi a Rusko má tu svou, která není nutně špatná jen proto, že není identická s tou, jakou má Evropská unie. Druhá sada problémů je spojená s mocenskými asymetriemi ve smyslu vojenských možností a ekonomické síly na kontinentu a také v širším světě. Rusko je stále relativně silné ve vojenské oblasti (a EU to tuší), ale je mnohem více zranitelné v hospodářské sféře a velmi slabé v ideologické oblasti.

Nicméně se nezdá, že by Evropská unie a její hospodářská síla byla na cestě k další expanzi nebo nadvládě v budoucnu. Naopak je tu spíš otazník za tím, jak v těchto oslabujících podmínkách negativní dynamiky naplňovat západoevropské (postkoloniální) ambice.

¹² Viz např. Andrea Komlosy, *Prospects of Decline and Hegemonic Shifts for the West*, in *Journal of World-Systems Research*, Vol. 22, Issue 2, 2016, s. 463-483.

Inkluzivní evropská bezpečnost?

Mír není jen nějaká hodnota. Je to podmínka pro to, aby společenské a modální hodnoty mohly existovat. Těžko je možné mluvit o nějakých „evropských hodnotách“ v podmínkách války. Válka má svoje vlastní pravidla a hodnoty. Snažit se o to zabránit válce by mělo být zásadním cílem a klíčovou strategií pro levice. Svými historickými kořeny byla Evropská unie projektem proti nové velmocenské válce v Evropě. Poslední dvě války, obě s globálními důsledky, se ukázaly jako cesta ke katastrofě. Jenže Evropská unie byla založena mnohem méně na odmítnutí evrocentrismu jako univerzalistického nástroji západní nadvlády. Naproti tomu dnes je nutné hledat křehký kompromis mezi diverzitou ve světě a pěstováním liberálních a sociálně progresivních hodnot doma, tj. v Evropské unii.

Velká recese mezi roky 2007 až 2009 byla typická krize kapitalismu, která pak přispěla ke krizi Západu a Evropské unie. Je to samozřejmě strukturální krize, ne jenom krize hegemonie. V současné době a v rámci populistické rebelie v Evropě (a USA) se stále více hovoří o inkluzivitě. Jak je to s inkluzivitou v otázce míru a bezpečnostní architektury?

Bezpečnost je celá síť asymetrických vztahů a vzájemných závislostí. Prakticky není možné najít a garantovat bezpečnost prostřednictvím kroků, které by byly na úkor někoho druhého a potom očekávat, že takové kroky nepřinesou žádné důsledky. Ještě naivnější či arogantnější potom je vinit za důsledky z toho, že se nepodařilo zabezpečit bezpečné prostředí. Tvrzení, že NATO pod vedením USA je lékem, a nikoliv nemocí, je demagogie.

Evropa jako subkontinent širší Evroasie potřebuje nové bezpečnostní paradigma, které by bylo inkluzivní a nestálo by na exkluzivitě, kterou definuje normativní moc oslabujícího Západu ve stylu „staň se stejným jako my, nebo zůstaň mimo jako Hannibal před branami“. Západní Evropa (přesněji atlantické centrum Evropské unie) musí zvážit svoji současnou historickou situaci, která přináší nové mocenské posuny v globální úrovni a ve vztahu k vzestupu Asie, a promyslet, jak se adaptovat světu „hybridů“. Rusko je jen jedním z nich, ale leží nejenom zeměpisně dané blízkosti. V oblasti vojenské síly Rusko představuje stále relevantního aktéra na kontinentě.

Jak už jsem naznačila, v dnešních podmínkách není možné zvažovat evropskou bezpečnostní strukturu ve smyslu ideologicky daného příbuzenství ve smyslu liberální EU-ropy a liberálního Ruska. EU-ropa si musí uvědomit, že je to hybridní Rusko, hybridní jak politicky, tak kulturně, které bude jejím partnerem. EU-ropa musí znova najít smysl v pojmu Realpolitiky jako nástroje¹³, jak dosáhnout pro sebe liberálních (nikoliv neoliberálních!) cílů včetně rovnováhy ve velmi komplexním světě, který se už neotáčí kolem univerzálně přijatých západních hodnot. Rusko přemýšlí o bezpečnosti v klasických kategoriích a jedná jako velmoc (i když velmoc periferní) s pragmatickým přístupem. Zvažuje možnosti a nikoliv záměry (veřejně sdělené sliby), zatímco evropští politici stále mluví o svých dobrých záměrech, které jsou spojeny s velmi silnou sebedůvěrou spravedlivé a liberální EU-ropy. Paradoxem tu je, že konfrontace s Ruskem Evropskou unií neposiluje.

Pokud Evropská unie chce být relevantním globálním aktérem, a nikoliv jen globálním objektem politiky jiných, jen těžko může pokračovat v politice eurocentrické nadvlády. Dál následovat eurocentrickou cestu, jejíž přímým spojencem je destruktivní neoliberální kapitalismus, není cestou pro budoucnost. Naopak je to způsob, jak dál slábnout a jak dál zasívat semena sváru nebo války. Skončit s konfliktem s Ruskem je jenom prvním krokem k širší reformě Evropské unie, k tomu učinit EU daleko otevřenější diverzitě vlastního kontinentu a skočit s imperiálními rozhraničeními, která stále rozdělují Evropu nejen v symbolické rovině.

Samozřejmě, že pro něco takového je tu celá řada překážek a omezení. Radikální levice je v podmínkách současné postdemokracie jen málo zastoupena a může tak prosazovat zahraničně politické cíle s velkými těžkostmi. Ale i tak je nutné veřejně diskutovat o nových tématech, takových jako je větší demokratizace zahraniční politiky, prosazování dialogu napříč odlišnými kulturami a napříč odlišnostmi; promýšlet nový a spravedlivější světový pořádek a vnášet tato témata do veřejného života.

Nicméně je nutné zůstat realistou než být jen idealistou. Jsou zde ohraničení, který vyplývají z amerických zájmů v Evropě, jejich jasné vojenské převahy a také závislost EU na Washingtonu. USA jsou zcela jasně vojensky nejmocnějším státem světa a Donald Trump nehodlá sedět na zadním sedadle, co se týče jejich hegemonického postavení. Spíš

¹³ John Bew, *Realpolitik. A History*. Oxford University Press: London-New York 2016.

představuje novou interpretaci politiky, která stojí na kalkulacích a na externalizaci vysokých nákladů na vlastní hegemonii.

Na druhou stranu Rusko je nutné vidět jako velmocenského pragmatika s mnoha vnitřními slabostmi a také jako velmoc, která je nedílnou součástí *Finis Europea* – konce Evropy. To také znamená, že není dobré, abychom Rusko podceňovali, ale je nutné chápat, že centrum přitažlivosti se posouvá na Východ a mimo Evropu. V souvislosti s konfrontací se Západem se Rusko posouvá směrem k Číně. Otázkou je, zda je to strategicky výhodné pro Evropskou unii?

Tedy, budování evropské bezpečnostní architektury, která by šla za předěly NATO, bude velmi složitý proces, který zahrnuje nejenom strategii, ale i klasickou diplomacii. Znamená to uzavírání dohod postavených na kompromisech s USA na jedné straně a s Ruskem na straně druhé. V daných podmínkách to samozřejmě nemůže znamenat, že Spojené státy by v inkluzivní architektuře mohly zůstat a zůstaly mimo. Nicméně evropská bezpečnostní architektura bez NATO je jediný způsob, jak restartovat a změnit podstatu vztahů s Ruskem na společně sdíleném kontinentu. Ve skutečnosti znamená toto téma klíčový bod pro radikální reformu Evropské unie. A mám obavu, že pro Evropskou unii už příliš mnoho možností nezůstalo. Je to buď reforma, nebo rozpad.

O autorce:

Mgr. Veronika Sušová-Salminen, Ph.D.

*1976. Je komparativní historička se zaměřením na střední a východní Evropu a Rusko v moderních dějinách. Je autorkou monografie o současné politice v Rusku za Vladimira Putina a editorkou analyticko-komentátorského webu !Argument.

Václav Exner

Výtah myšlenek z projevu Si Ťin-pchinga ze sjezdu Komunistické strany Číny

Úsilí o rozvoj a inovativnost v politice Komunistické strany Číny

Na XIX. sjezdu Komunistické strany Číny v říjnu 2017, který strana vydává za start do nového období, hlavní projev pronesl předseda strany Si Ťin-pching. Provedl v něm zhodnocení stavu strany, Číny i současného světa se zaměřením na možnosti a roli strany a země s výhledem do dříve stanoveného termínu – poloviny století, kdy to bude 100 let od vzniku Čínské lidové republiky. Potvrdil stálost dříve stanovených cílů, které se daří spíš přepřehovat než plnit:

1. Do roku 2020 (v roce 2021 bude 100. výročí vzniku KS Číny, podobně jako vzniku komunistické strany v Československu) vybudovat v Číně základy středně

rozvinuté společnosti ve všech směrech – ač je třeba ji ještě delší dobu počítat mezi
rozvojové, ale rychle se rozvíjející země.

2. Do poloviny století dobudovat základy socialismu s čínskými rysy a zařadit Čínu mezi
rozvinuté země.

Tento druhý cíl je nově rozdělen na dvě patnáctileté fáze – do roku 2035 rozvíjet
základy vytvořené středně prosperující společnosti a za dalších 15 let v zásadě uskutečnit
socialistickou modernizaci – popis tohoto stavu je v projevu podrobněji uveden a je
součástí dále uvedených citací. Dosud používaný termín „socialismus s čínskými rysy“ je
nyní doplněn o přívlastek „pro novou éru“, který zřejmě má vystihnout změnu proti
dosavadnímu, často spíše málo definovanému popisu, i proti dosavadní praxi různých
„reálných socialismů“ nebo úsilí o ně. Čínští komunisté věnují velkou pozornost rozvoji
teorie, a to teorie samotné strany a její politiky. Přitom je zásadní, že ani v této oblasti
nejsou konzervativní, naopak základem má být (a je) soubor trvale probíhajících změn
– současný stav teorie i praxe je hodnocen jako nevyhovující v porovnání s novými cíli
a úkoly. Počet členů strany, kterých je už kolem 95 miliónů a na které jsou kladeny nové
požadavky, roste rychleji než počet obyvatel. Pravděpodobně to nemá důvod jen v tom, že
strana je vedoucí vládnoucí stranou země v rámci Jednotné fronty a řady institucí
usilujících o zapojení jak dalších politických stran, tak co největšího množství občanů
do různých forem rozhodování o politice na různých úrovních správy země. Specifické je
pojetí vedoucí role Komunistické strany Číny zakotvené ve stanovách strany i v právních
dokumentech země. Podobný přístup však neznamena naprostou novinku – je základem
čínské vnitřní i zahraniční politiky nejméně od působení Teng Siao-pchinga ve vrcholných
funkcích (1978).

V tomto příspěvku jde o výběr citací z projevu, které charakterizují směr myšlení
současné Komunistické strany Číny, a především jejího vedení. Domnívám se, že právě to
je základem úspěšné politiky čínských komunistů a může být zdrojem porovnání
a poučení pro celé mezinárodní komunistické a dělnické hnutí. Tato politika se vyznačuje
odvahou i střídmostí, důsledností a rozhodností, důrazem na rozvoj ve všech oblastech
a zároveň na stálost – stabilitu a soulad v čínské společnosti i na požadavku udržovat je
na celém světě. Klíčovými slovy jsou „rozvoj“, „otevřenost“, „změny“ a „inovace“. K tomu
je potřeba celosvětová politika míru, spolupráce a solidarity a udržování schopnosti si
takové prostředí spolu s ostatními zajistit. Stanovené cíle a úkoly se týkají širokého

spektra oblastí od politiky, hospodářství, mezinárodních vztahů a bezpečnosti až po kulturu, morálku a např. estetiku. Prohlubuje se pojetí, které je možné popsat jako „využití účinných prvků kapitalistického řízení ve prospěch rozvoje nastupující socialistické společnosti“.

Čínští komunisté neskrývají obrovské množství problémů a dosud neřešených nedostatků, jsou si vědomi mnoha ukazatelů, ve kterých Čína zaostává nejen za vyspělými zeměmi, a organizují překonání tohoto stavu. Sami poukazují na to, že jejich politika není ke slepému následování, naopak ve své politice a záměrech každou skutečnost poměřují se svými podmínkami a vyčleňují řadu oblastí, ve kterých nechtějí a nemohou, ač občas nuceni, následovat přístupy jiných, především kapitalistických států. Také komunistické a dělnické strany jiných zemí mají své podmínky, dějiny a přístupy. Zhodnotit však teorii, politiku i ostatní parametry činnosti a zachytit nové, nadějné a přínosné směry je důležité pro všechny a uzavírání se dlouhodobě nemůže osvědčit.

V té souvislosti se kriticky stavím k posjezdovému rozhodnutí o odstoupení od pravidla změny nejvyššího vedení strany a země po dvou volebních obdobích – 10 letech jak ve stranických dokumentech, tak následně i právním řádu Číny. Zavedení pravidla mělo bránit přežití vedoucích funkcionářů ve funkcích a pravidelné vnášení nové krve a nových podnětů pro stranu i zemi. Myslím, že s odstupem od účasti na praktickém životě v Číně i na základě dosavadní dobré zkušenosti s tímto pravidlem v samotné Číně, a hlavně zkušeností celého komunistického a dělnického hnutí, je zatím krátká doba pro celkové vyhodnocení. Myslím, že i mimořádná osobnost, za kterou pokládají současného předsedu sjezdu strany a následná jednání státních orgánů, není dostatečným důvodem návratu k možnosti vykonávat funkci i po zenitu konkrétního funkcionáře, jak zkušenost ukazuje často na základě argumentů, které následně neobstojí před přísným soudem dějin.

Z projevu, který má rozsah (v anglickém překladu) 45 stran, jsem vybral následující citace, charakterizující více zmiňované skutečnosti. (Z angličtiny vlastní překlad a podtržení V. E.)

- Čína se stále nachází v důležitém období strategické příležitosti pro rozvoj; vyhlídky jsou zářivé, ale výzvy kruté. Všichni soudruzi (členové strany) musí cílit vysoko a hledět daleko, být ostražití vůči nebezpečím, a to i v klidných časech, mít

odvahu uskutečňovat změny a prosadit nové východisko – nový základ a nikdy nebýt obtěžováni změnami nebo iniciativou. Sjednotíme čínský lid všech etnických skupin a povedeme ho k rozhodujícímu vítězství v budování středně rozvinuté společnosti ve všech směrech (do r. 2020) a k nástupu pro zajištění úspěchu socialismu s čínskými rysy pro novou éru (do poloviny století). Dodržovat zásadu prosazování pokroku a současně udržování stability.

- Budeme se dál držet filozofie nového rozvoje, hledat správný přístup k rozvoji a usilovat o změnu modelu růstu... o stálé zlepšování hospodářské struktury.
- V úsilí, aby se Čína stala zemí inovátorů byly dosaženy velké úspěchy ve vědě a technologii včetně úspěšné vesmírné laboratoře Tchien-gong-2, prověření lidmi řízené výzkumné ponorky do hlubokého moře Ťiao-long, sférického teleskopu s pětisetmetrovou aperturou (FAST) Tchian-jen, vystřelení zkušebních satelitů pro výzkum černé hmoty Wukong a pro kvantovou vědu Moci a testovacího letu letadla C919.
- ... odstranit institucionální bariéry ve všech oblastech... Díky 1500 reformním opatřením (za posledních 5 let!, pozn. V. E.) se podařily zásadní změny v rozhodujících oblastech... rozvoj je plně životaschopný a je řízen s větší tvořivostí.
- Trvale je zdokonalován osobitě čínský systém vlády zákona.
- Posílili jsme stranické vedení ideologické práce a vyvinuli nový základ pro rozvoj teorií týkajících se přímo strany. Důležitost marxismu jako vedoucí teorie si teď lépe uvědomujeme.
- Programy Fitness pro všechny.
- (Za posledních 5 let) víc než 60 miliónů lidí bylo zbaveno chudoby a podíl chudých se snížil z 10,2 % na méně než 4 %.
- Přijali jsme standardy pro hodnocení úředníků a funkcionářů vhodné pro nové období a dosáhli jsme viditelného zlepšení ve způsobech jejich výběru a ustanovování... Přijali jsme osmibodové rozhodnutí ke zlepšení stranických a vládních postupů, přísná opatření proti praxi samoúčelných formalit, byrokratizmu, hédonizmu a extravagancí a neochvějně jsme vystupovali proti privilegovanému zacházení.

- Po 5 let (nejen, pozn. V. E.) předvádí naše strana ohromnou politickou odvahu a silný smysl pro své poslání, když přináší nové myšlenky, nové myšlení a nové strategie, přijala řadu důležitých zásad a politik, zavedla spoustu velkých iniciativ a postrčila spoustu důležitých úkolů. Vyřešili jsme mnoho těžkých problémů, které byly už dlouho aktuální, ale dosud nevyřešené a uskutečnili spoustu věcí, které byly dlouho žádoucí, ale nebyly nikdy udělány.
- Schopnost strany inovovat, její schopnost sjednocovat se a energie bojovat byly významně posíleny.
- Existuje ale mnoho nedostatků v naší práci, mnoho potíží a výzev, kterým je třeba čelit... Některé naléhavé problémy nerovnovážného a nevhodného vývoje čekají na řešení; a jakost a účinnost rozvoje nejsou takové, jaké by měly být.
- Po desetiletích tvrdé práce překročil socialismus s čínskými rysy práh k nové éře. Jde o nový dějinný skok v rozvoji Číny... To znamená, že čínský národ, který v moderní době tolik vydržel, a to po dlouhou dobu, dosáhl ohromné změny – napřímil se, zbohatl a stal se silným; a to teď zahrnuje i skvělou vyhlídku na obrození. Znamená to také, že vědecký socialismus je v Číně v 21. století plný životaschopnosti.
- Přichází éra zajištění rozhodujícího vítězství v budování středně rozvinuté společnosti ve všech ohledech a nasměrování ke konečnému úsilí vybudovat velkou moderní socialistickou zem..., kdy bude vyřešen základní rozpor týkající se čínské společnosti.
- Nemohou růst jen hmotné a kulturní potřeby; zvyšují se požadavky na demokracii, vládu práva, spravedlnost a správnost, bezpečnost a lepší životní prostředí...
- Budeme lépe připraveni vyhovovat stále rostoucím hospodářským, politickým, kulturním a ekologickým potřebám našich lidí a podporovat všestranný lidský rozvoj a všestranný sociální pokrok.
- Naše země ještě je a dlouho zůstane v počátečním stádiu socialismu... Musíme vést a sjednotit čínský lid k plnění ústředního úkolu hospodářského rozvoje... 4 kardinální principy.
- Ve vědecké správnosti marxismu-leninismu viděli čínští pokrokaři řešení čínských problémů.

- Národní obrození se stalo největším snem čínského lidu od začátku moderní doby. Od jejího založení učinila Komunistická strana Číny dosažení komunismu svým nejvyšším ideálem a konečným cílem.
- Jak plyne čas, je pro nás příkazem odpovídat na přání lidí a mít odvahu ke změnám a otevřenosti; a toto vědomí vytváří mohutnou sílu zrychlující věc strany a lidu... Naše strana sjednotila lid... pro odstraňování všech ideologických a institucionálních překážek k rozvoji naší země a národa.
- Uskutečňování našeho velkého snu vyžaduje velký boj.
- Musíme udělat víc, abychom věnovali naši energii současnému stavu změn a inovací a odhodlaně řešit hluboce zakořeněné problémy.
- Uskutečnění našeho velkého snu žádá velký projekt. Strana se musí vždy držet nejvyšších standardů... Musíme mít odvahu postavit se problémům přímo, připravit se na bolesti, působit k odstranění všeho, co podminovává čistotu strany a její pokrokovou podstatu a zbavovat se každého viru, který ničí zdraví strany.
- Velký projekt výstavby strany hraje rozhodující roli. Naše mise je povolání k akci; naše mise směřuje k budoucnosti.
- Základní otázka – otázka epochy. Naše odpověď musí být systematickou kombinací teorie a praxe a určit, jaký typ socialismu s čínskými rysy od nás požaduje... a jak bychom měli postupovat, abychom ho dosáhli..., založit to na nové praxi, podložené teoretickým rozbořem a vedoucí k politickému vedení hospodářství, politických záležitostí, vlády práva, vědy a technologií, kultury, vzdělávání, blahobytu našich lidí, etických a náboženských záležitostí, sociálního rozvoje, ekologie, národní bezpečnosti, obrany a ozbrojených sil, principu „jedna země, dva systémy“ a národního znovusjednocení, Jednotné fronty, zahraničních záležitostí a výstavby strany.
- Uskutečnit socialistickou modernizaci a národní obrození, a to na základě završení výstavby středně prosperující společnosti ve všech ohledech... Měl by být využit dvoustupňový přístup, aby do poloviny století byla přebudována Čína na velkou moderní socialistickou zemi, která prosperuje, je silná, demokratická, kulturně vyspělá, sladěná a krásná... Musíme tedy pokračovat ve filozofii rozvoje zaměřeného na lidi.

- Nový typ mezinárodních vztahů a vytváření společnosti sdílené budoucnosti pro lidský druh... Určení charakteristik socialismu s čínskými rysy je rozhodující pro KS Číny... Strana je nejvyšší silou politického vedení.
- Strana zajišťuje všeobecné vedení ve všech oblastech snažení, v každé části naší země. Musíme posílit naši potřebu udržovat politickou integritu, myslet velkoryse, následovat jádro vedení (strany) a udržet si pozice.
- Jen se socialismem můžeme zachovat Čínu; jenom se změnami a otevřením se můžeme rozvíjet Čínu, rozvíjet socialismus a rozvíjet marxismus.
- Rozvoj je oporou a klíčem pro řešení všech problémů naší země; náš rozvoj musí být zdravým rozvojem... Vize inovativního, koordinovaného, zeleného a otevřeného rozvoje, který se týká každého... Žádnou váhavost ve snahách konsolidovat a rozvíjet veřejný sektor; a žádnou váhavost ve snahách podněcovat, podporovat vést rozvoj neveřejného sektoru... aktivně se zúčastnit a podporovat hospodářskou globalizaci, rozvíjet otevřené hospodářství vysoké úrovně...
- Podporovat a zlepšovat system lidových kongresů, system stranou vedené kooperace s dalšími politickými stranami a politických konzultací, system regionálních etnických autonomií a system samosprávného vládnutí na místní úrovni; a konsolidovat a rozvíjet co nejširší možnou vlasteneckou Jednotnou frontu.
- Měli bychom učinit jasný pokrok v zajištění přístupu lidí k péči o děti, vzdělávání, zaměstnanosti, zdravotním službám, péči o starší, bydlení a k sociálním službám.
- Vybudování lidových sil, které podléhají stranickému řízení, mohou bojovat a vítězit a udržení výtečného jednání jsou strategicky důležité pro dosažení dvou cílů století a národního obrození.
- Sen čínského lidu je úzce propojen se sny lidí ostatních zemí; čínský sen může být skutečně pouze v mírovém mezinárodním prostředí a za stálého mezinárodního řádu... Budeme provádět otevřený, inovativní a vstřícný rozvoj, který přináší prospěch každému.
- Právě jako neexistují žádné hranice pro praxi, nekončí ani využívání teorie... Musíme zajistit, aby naše teorie šla s dobou, prohlubovala naše pochopení objektivních zákonů.

- Budeme-li odpovídat na výzvy současné doby a mít odvahu odhalovat pravdu a opravovat chyby, bude marxismus 21. století bezpochyby osvětlovat sílu pravdy mocněji, soutěživěji.
- Období od současnosti do roku 2020 bude rozhodující pro dovršení výstavby středně rozvinuté společnosti ve všech směrech.
- Máme navržen dvoufázový rozvojový plán pro období od roku 2020 do poloviny století.
- V první fázi od roku 2020 do 2035 budeme rozvíjet základy vytvořené středně prosperující společnosti a za dalších 15 let těžké práce shledáme, že socialistická modernizace je v základě uskutečněna. Máme představu, že na konci této fáze budou dosaženy následující cíle: Čínská hospodářská a technologická síla bude výrazně zvýšena. Čína se stane globálním vůdcem v inovacích. Práva lidí účastnit se a rovnoprávně se rozvíjet budou vhodně ochráněna. Pro celou zemi, vládu a společnost bude v zásadě působit vláda práva. Všechny instituce budou dál zdokonaleny; modernizace čínského systému a schopnost vládnout budou v zásadě dosaženy. Sociální etika a uctivost budou významně posíleny. Čínská kulturní schopnost bude růst mnohem rychleji; bude mít větší dopad. Lidé povedou pohodlnější život a velikost středně příjmové skupiny podstatně vzroste. Rozdíly mezi rozvojem venkova a měst, mezi rozvojem regionů a životními standardy jsou výrazně sníženy; rovnoprávný přístup k základním veřejným službám je v podstatě zabezpečen; a bude dosahován stálý pokrok k blahobytu pro každého. Moderní systém sociální práce v zásadě získá tvar a společnost bude plná životaschopnosti, souladu a řádu. Dosáhne se základního zlepšení prostředí; cíl vybudovat krásnou Čínu bude v zásadě dosažen.
- Ve druhé fázi od roku 2035 do poloviny 21. století při dosažení zásadní modernizace budeme tvrdě pracovat dalších 15 let k rozvinutí Číny ve velkou moderní socialistickou zemi, která je prosperující, silná, demokratická, kulturně pokroková, sladěná a krásná. Budou dosaženy následující cíle: Nové úrovně ve všech směrech hmotného, politického, kulturního a etického zlepšení. Čína se stane globálním vůdcem ve smyslu celkové národní síly a mezinárodního vlivu. V zásadě se dosáhne všeobecné prosperity pro každého. Čínští lidé budou užívat

šťastnější bezpečnější a zdravější život. Čínský národ se stane hrdým a aktivním členem společnosti národů.

- Následně směřovat obrat Číny k velké moderní socialistické zemi ve všech směrech.
- Čínské hospodářství bylo transformováno z fáze rychlého růstu ke stádiu vysoce kvalitního rozvoje... Měli bychom usilovat o rozvoj hospodářství s účinnějším tržním mechanismem, dynamickými mikrojednotkami a zdravou makroregulací.
- Budeme pracovat rychleji, aby byla Čína přeměněna ve výrobce jakostní produkce a rozvíjeno pokročilé zpracování, podpořena další integrace internetu, rozsáhlých dat a umělé inteligence s reálným hospodářstvím; aby byly posíleny nové oblasti růstu a představitelé růstu na středním a vyšším konci spotřeby, inovacemi řízený rozvoj, zelené a nízkouhlíkové hospodářství, sdílené hospodářství, moderní dodávkové řetězce a služby pro lidský kapitál... zvýšit počet pokročilých výrobních klastrů na světové úrovni... likvidovat nadbytečné kapacity, redukovat nadbytečné zásoby, nadbytečné úvěry, snížit náklady, posílit zaostávající oblasti a pracovat k dosažení dynamické rovnováhy mezi zásobami a požadavky na lepší umístování zdrojů a růstem vysoce jakostních dodávek. Budeme se inspirovat všude, kde to je vhodné, a budeme ochraňovat podnikavost.
- Inovace je hlavní silou k prosazení rozvoje.
- Musíme zajistit potravinovou bezpečnost Číny, tak abychom vždy měli kontrolu nad vlastními zásobami potravin.
- Budeme vytvářet síť velkoměst a měst založené na jejich klastrech, usnadňovat koordinovaný rozvoj měst různé velikosti a malých měst a zrychlovat záruky stálého městského bydlení lidem, kteří se stěhují z vesnických do městských oblastí.
- V našich hospodářských reformách se musíme soustředit na zlepšování systému vlastnických práv a zajišťovat na trhu založené rozmístování výrobních faktorů, tak aby vlastnická práva působila jako účinné podněty; měli bychom zajistit volný pohyb produktivních faktorů, pružné ceny, spravedlivou a řádnou soutěž, aby přežití hospodářských jednotek bylo určováno takovou soutěží.
- Budeme dál proměňovat státem vlastněné podniky, rozvíjet smíšené vlastnictví hospodářských jednotek a měnit čínské podniky na podniky světové třídy, firmy

schopné globální soutěže. Zavedeme celostátně záporné seznamy pro přístup na trh (seznamy oborů apod., kde nemohou podnikat určité, např. zahraniční firmy).

- Nastavit určující roli spotřeby v podpoře hospodářského růstu.
- Budeme celostátně zavádět řízení založené na výkonu... podporovat zdravý rozvoj víceúrovňového kapitálového trhu.
- Otevřenost přináší pokrok... držet se zásady dosažení sdíleného růstu prostřednictvím diskuze a spolupráce.
- Zformovat globálně zaměřenou síť obchodu, investic a financování, produkce a služeb... Uvolnění a rozvoj produktivních sil je základní úkol socialismu.
- Čína je socialistická země s lidově demokratickou diktaturou pod vedením dělnické třídy založená na spojení dělníků (zaměstnanců) a rolníků.
- Budeme rozšiřovat běžné politické účastenství (participaci) lidí, abychom v souladu se zákonem zajistili, že se budou angažovat v demokratických volbách, konzultacích, rozhodování, řízení a dohledu... zajistit zdravé rozhodování, rozhodné uskutečňování rozhodnutí a účinný dohled.
- Měli bychom podporovat a zajišťovat, aby lidé uplatňovali politiku státu prostřednictvím lidových kongresů.
- Budeme rozvíjet rozsáhlý, víceúrovňový a institucionalizovaný rozvoj konzultativní demokracie a přijmeme koordinovaný přístup k podpoře konzultací prováděných politickými stranami, lidovými kongresy, vládními útvary, výbory Čínského politického poradního shromáždění, lidovými organizacemi, místní správou a sociálními organizacemi.
- Bude ustavena ústřední řídicí skupina pro pokročilé vládnutí (pokročilou správu) na základě zákona ve všech oblastech, aby zajistila jednotné vedení iniciativy k zabezpečení vlády práva v Číně.
- Víc rozhodovacích pravomocí by mělo být poskytnuto vládám na úrovni provincií a níž a měly by být nalezeny způsoby propojení stranických a vládních útvarů s podobnými funkcemi na provinčních, prefekturních a okresních úrovních, tak aby mohly pracovat společně jako jeden úřad, přičemž by zůstávaly oddělenými subjekty.

- Musíme dodržovat zásadu vlastenectví a socialismu, usilovat o dosažení velké jednoty a solidarity, vyváženého vztahu a rozmanitosti mezi komunitami a rozšiřovat společný základ pro sbližování zájmů.
- Budeme zvyšovat veřejné vědomí jednoty a pokroku mezi etniky a vytvářet silný smysl pro čínský národ ve všech komunitách... Plně zavedeme základní politiku strany ve věcech náboženství, dodržování zásady, že náboženství v Číně musí být svým zaměřením čínské, a poskytovat aktivní doporučení pro náboženství, tak aby se mohla adaptovat na socialistickou společnost.
- Podpoříme intelektuály, kteří nejsou členy strany, a lidi patřící k novým sociálním skupinám, aby se aktivně zúčastnili budování socialismu s čínskými rysy. Měli bychom vytvořit nový typ srdečných a jasných vztahů mezi vládou a podnikateli, podporovat zdravý růst neveřejného sektoru hospodářství a podněcovat ty, kteří v něm pracují, aby dosahovali úspěch.
- Musíme rozvíjet socialistickou kulturu s čínskými rysy, inspirovat ke kulturní tvořivosti celý náš národ a rozvíjet velkou socialistickou kulturu v Číně.
- Měli bychom se řídit zásadou nechat kvést sto květů a soutěžit sto škol myšlení a podněcovat tvořivou transformaci a rozvoj, tak aby to dodalo čínské kultuře nový lesk.
- Poskytneme víc a lepšího obsahu informací v reálném čase a uvedeme do provozu systém integrovaného řízení internetu, abychom zabezpečili čistý kybernetický prostor.
- Když mají lidé ideály, jejich země bude mít sílu a jejich národ bude mít světlou budoucnost... Zavedeme kampaň občanské morálnosti, aby se posílily etické standardy a posílíme etiku práce, rodinnou mravnost a osobní celistvost.
- Posílíme demokratičnost akademického výzkumu a uměleckého usilování a podpoříme originalitu a pokusnictví s novými přístupy při tvorbě literatury a umění.
- Zlepšíme moderní systémy pro kulturní průmysl, vyvineme nové postupy pro kulturní produkci a akce, zlepšíme hospodářskou politiku pro kulturní sektor a rozvineme nové formy podnikání pro v tomto sektoru.
- Když pracujeme na zabezpečení a zlepšení blahobytu lidí, musíme se soustředit na nejvyšší naléhavé, nejakutnější věci, které lidi zajímají nejvíce... Uděláme všechno,

co je v našich schopnostech, věc za věcí, rok po roce. Postaráme se, aby každý plnil své povinnosti a podílel se na přínosech. Tak dosáhneme naplnění potřeb, přednostní plnění požadavků v klíčových oblastech, zlepšení institucí a naplnění jejich účelu. Budeme zlepšovat systém očekávání lidí.

- Posilování vzdělávání je základem pro naši snahu o národní obrození.
- Budeme zlepšovat systém přípravy na povolání a výcvik a podporovat propojení mezi průmyslem a vzděláváním a spolupráci mezi podniky a školami. Budeme rychleji přetvářet čínské univerzity v univerzity světové třídy a rozvíjet disciplíny na světové úrovni, abychom dosáhli plného potenciálu vysokoškolského vzdělávání. Zlepšíme systém finanční podpory studentů a působil, aby velká většina nové pracovní síly ve městech i vesnicích získala úplné střední vzdělání a stále víc a víc studentů i vysokoškolské vzdělání. Budeme podporovat správně regulovaný rozvoj soukromých škol. Posílíme profesionální etiku a schopnosti učitelů a budeme podněcovat úctu vůči pedagogům a podporu vzdělávání. Zlepšíme pokračování vzdělávání, zvýšíme úsilí o vybudování znalostní společnosti a podpoříme celkový rozvoj všech našich lidí.
- ... rozvinout udržitelný víceúrovňový systém sociální bezpečnosti, který pokryje celou populaci jak ve městech, tak na venkově, s jasně určenými právy a odpovědností...
- ... uspokojit potřebu bydlení všech našich lidí.
- Usilovat, aby chudí lidé a chudé oblasti vstoupili do středně rozvinuté společnosti současně se zbytkem země, je slavnostním slibem učiněným naší stranou... posílíme systém, který povede k tomu, aby vedoucí stranických výborů a vlád na všech úrovních na sebe vzali odpovědnost za ukončení chudoby. Budeme pokračovat ve zrychlování vymýcení chudoby na základě společného úsilí vlády, společnosti a trhu. Budeme věnovat zvláštní pozornost pomoci lidem, aby si zvýšili vlastní důvěru ve své schopnosti dostat se z chudoby a přesvědčili se, že mají přístup ke vzdělání, které k tomu potřebují... Musíme zajistit, aby do roku 2020 se všichni obyvatelé venkova žijící pod úrovní běžné chudoby z ní dostali a aby chudoba byla vymýcena ve všech chudých okresech a oblastech.

- Podpoříme obojí: jak tradiční čínské lékařství, tak západní lékařství a zajistíme zachování a rozvoj čínského lékařství. Podpoříme rozvoj soukromých nemocnic a na zdraví zaměřeného průmyslu.
- Budeme zrychlovat budování institucí v sociální oblasti a zlepšovat model sociální správy založený na zákonech, přičemž to stranické výbory povedou, vláda ponese odpovědnost, nevládní účastníci poskytnou spolupráci a veřejnost se bude zúčastňovat.
- Národní bezpečnost je úhelným kamenem stability naší země.
- Musíme se rozhodně bránit a přijímat důsledná opatření, abychom bojovali proti všem aktům pronikání, podvracení a sabotáže, stejně jako proti teroristickým aktivitám, etnickým separatistickým aktivitám a náboženským extremistickým aktivitám.
- Rozvíjení ekologické civilizace a výstavba krásné Číny.
- Vystupňujeme úsilí o vytvoření právního a politického rámce, který podpoří zelenou produkci a spotřebu, a podpoříme zdravou hospodářskou strukturu, která usnadní zelený, nízkouhlíkový a oběhový rozvoj. Budeme vytvářet na trhu založený systém pro zelené technologické inovace, rozvíjet zelené finance a podporovat rozvoj energeticky úsporných a prostředí ochraňujících odvětví stejně jako čistou produkci a čistou průmyslovou odvětví.
- Zavedeme systém správy přírodního prostředí, ve kterém bude rozhodující státní správa, podniky budou mít hlavní odpovědnost a společenské organizace a veřejnost se také účastní... Přijdeme s významnými projekty na ochranu a obnovu klíčových ekosystémů.
- Zlepšíme systémy pro regeneraci orné půdy, luk, lesů, řek a jezer a nastavíme rozličné, na trhu založené mechanismy pro ekologické narovnání.
- Měli bychom nést silnou odpovědnost vůči socialistické ekologické civilizaci a pracovat na rozvoji nového modelu modernizace s lidmi rozvíjejícími se v souladu s přírodou.
- Přizpůsobíme se směrům nové globální vojenské revoluce a potřebám národní bezpečnosti; přizpůsobíme naše vojenské schopnosti a postaráme se, aby se do roku 2020 dosáhlo základní mechanizace, využití informačních technologií

mělo za sebou úspěšný kus cesty a strategické schopnosti dosáhly velkého zlepšení.

- Postaráme se, aby do roku 2035 byla modernizace naší národní obrany v zásadě dokončena a aby uprostřed 21. století naše lidové ozbrojené síly byly plně proměněny na síly světové třídy.
- Posílíme výstavbu strany v ozbrojených silách.
- Musíme si jasně uvědomovat, že technologie je základem bojové schopnosti, podněcovat inovace nejdůležitějších technologií a inovovat nezávisle. Posílíme systém výcviku vojáků a učiníme naše lidové síly inovativnějšími.
- Vojsko se buduje pro boj. Naše vojsko musí brát schopnost boje jako kritérium pro veškerou svou činnost a soustředit se na to, jak zvítězit, pokud by k tomu bylo povoláno.
- Nikdy nikomu, žádné organizaci nebo žádné politické straně, v žádném čase nebo v žádné formě nedovolíme, aby se oddělila nějaká část čínského území od Číny.
- Přispět lidstvu novými a většími přínosy je zavazujícím úkolem naší strany.
- Čína se bude dál držet hesel míru, rozvoje spolupráce a vzájemné výhodnosti a dodržovat svůj základní zahraničně politický cíl – zachování světového míru a podpory vzájemného rozvoje. Čína se drží svého závazku na posílení přátelství a spolupráce s ostatními zeměmi na základě pěti zásad mírové koexistence a posilování nových forem mezinárodních vztahů vytvářejících vzájemnou úctu, rovnost, spravedlnost a spolupráci podle zásady vítěz – vítěz.
- Zaměření na globální vícepolární svět, hospodářskou globalizaci, aplikace informačních technologií a kulturní rozmanitost dál postupují; změny v systému globálního vládnutí a v mezinárodních pravidlech se zrychlují; země se stávají stále vzájemně propojenější a vzájemně závislé; porovnatelné mezinárodní síly se stávají vyrovnanější; a mír a rozvoj zůstávají nezvratnými trendy. A navíc, jako svět čelíme rostoucím nejistotám a destabilizujícím faktorům.
- Obracíme se klidem všech zemí, abychom působili společně na vytvoření společenství se sdílenou budoucností pro lidstvo, na vybudování otevřeného, inkluzivního, čistého a krásného světa, který požívá trvalý mír, všeobecnou bezpečnost a všeobecnou prosperitu. Měli bychom uznávat jeden druhého, diskutovat o věcech jako rovný s rovným, rozhodně odmítat mentalitu studené

války a politiku z pozice síly a využívat nový přístup k rozvoji vztahů mezi státy na základě komunikace, nikoli konfrontace a přátelství, nikoli aliancí. Měli bychom se zavázat k řešení rozporů cestou dialogu a řešení rozporů cestou diskuse, koordinovat odpovědi na tradiční i netradiční hrozby a stavět se proti terorismu ve všech jeho formách. Měli bychom být ve styku přímo i nepřímo, podporovat obchod a liberalizaci a zpřístupňování investic a hospodářskou globalizaci činit otevřenější, inkluzivnější a vyrovnanou, tak aby jejich výhody mohly být sdíleny všemi. Měli bychom uznávat rozdílnost civilizací. Ve vztazích mezi civilizacemi nahradíme odcizení výměnou, střety vzájemným učením a nadřazenost koexistencí.

- Čína pevně trvá na nezávislé zahraniční politice míru... Provádí národní obrannou politiku, která je ve své podstatě obranná.
- Čína bude podporovat koordinaci a spolupráci s ostatními hlavními zeměmi a působit k vybudování rámce pro vztahy s těmito zeměmi založeného na celkové stabilitě a vyváženém rozvoji.
- Čína se drží základní národní politiky otevření se a provádí rozvoj se svými dveřmi otevřenými dokořán.
- Čína v oblasti globálního vládnutí sleduje zásadu dosahování sdíleného růstu prostřednictvím diskuse a spolupráce.
- Budoucnost politické strany nebo vlády je určována podle toho, jak se těší veřejné podpoře.
- Základní požadavky pro výstavbu strany v novém období jsou: udržovat a posilovat silné stranické vedení a zajišťovat, aby strana prováděla účinnou sebekontrolu a praktikovala přísnou vlastní správu ve všech ohledech.
- Marxistická vládnoucí strana, která je vždy na špici doby, se těší srdečné podpoře lidí, má odvahu se měnit a je schopna vydržet všechny zkoušky.
- Pro výstavbu strany je nejdůležitější teorie.
- Pracovníci aparátu strany jsou ústředním pilířem síly strany i země... Podpoříme a postavíme na významné pozice ty pracovníky aparátu (funkcionáře), kteří dobře vyhovují následujícím kritériím: udržují politickou integritu, myslí velkoryse, následují vedoucí představitele a sledují linii ústředního stranického vedení; plně důvěřují cestě, teorii, systému a kultuře socialismu s čínskými rysy; zvyšují

autoritu ústředního výboru a důvěřivě se drží stranických teorií, směřování, zásad a politiky; a jsou loajální ke straně, mají morální integritu a projevují pevný smysl pro odpovědnost.

- Zajistíme koordinovaný výcvik a výběr (stranických pracovníků) funkcionářek, funkcionářů z etnických menšin a nestranických úředníků (představitelů).
- Musíme využívat systém konání stranických členských schůzí, schůzí stranických výborů, stranických skupin a stranického vzdělávání... posílit výcvik a přípravu jejich předsedů a zvýšit dosah jejich působnosti... zajistit způsoby, jimiž by se členové strany účastnili na stranických záležitostech, byl dohled nad stranickými organizacemi a funkcionáři a přenášeny mínění a návrhy na vyšší stranické úrovni.
- ... osmibodové rozhodnutí ke zlepšení stranického a vládního jednání.
- Budeme pokračovat v uplatňování kritiky a sebekritiky a držet se přitom zásady učení se z chyb, aby se předcházelo jejich opakování, a léčení nemocí, aby se zachránil pacient. Budeme uplatňovat čtyři formy dohledu nad dodržováním kázně, včas rozpoznávat problémy a napravovat je už v době, kdy vznikají.
- ... propojovat mezistranický dohled (kontrolu) s dohledem státních orgánů, demokratickým dohledem, právním dohledem, veřejným dohledem a dohledem prostřednictvím veřejného mínění. To vše vytvoří mohutnou synergii pro provádění dohledu.
- Ve vzdělávání bychom měli být co nejlepší... budovat naši stranu jako marxistickou vzdělávající se stranu... Měli bychom mít strategickou perspektivu, rozvíjet tvořivé myšlení a dialektický přístup k myšlení; měli bychom myslet v souladu s vládou zákona a myslet na nejhorší možné scénáře. Měli bychom formulovat zdravou stranickou linii, zásady a politiky a rozhodně je zavádět, zajistit, aby strana prováděla veškeré vedení a koordinaci činnosti ve všech oblastech. Měli bychom být dobrými reformátory a pionýry. Měli bychom být podnikaví, pracovat tvořivě podle aktuálních podmínek a obratně v naší práci užívat informační technologie včetně internetu... Měli bychom účinně zavést do praxe novou rozvojovou filozofii a pokračovat v prosazení nových základů rozvoje.
- Rozvineme nové systémy, mechanismy, cesty a prostředky pro takovou práci... Měli bychom se stát dobrymi v politice zavádění novinek... být otevření a zdvořilí,

přijímat účinná opatření k řešení skutečných problémů a hledat dobrá východiska... být připraveni působit jak rozhodně, tak rychle a vyvíjet stálé úsilí řešit složité problémy jako první... Měli bychom umět dobře řídit rizika... řídit předcházení rizikům... a pevně držet iniciativu v našich rukou.

- Dějiny se dívají příznivě na ty, kteří působí s rozhodností, se zápalem a ctižádostí a s velkou odvahou; nečekají na váhavé, netečné nebo na ty, kteří nereagují na výzvy.
- Národ bude prosperovat, jen když jeho mládež vyvíjí dost úsilí; země bude plná naděje a bude mít velkou budoucnost, jen když její mladší generace mají ideály, schopnosti a silný smysl pro odpovědnost... My všichni ve straně bychom měli mít péči o mládež a vytvářet podmínky, aby mohla být vynikající.
- Měli bychom s rozhodným úsilím plnit tři dějinné úkoly postupující modernizace, uskutečnění čínského sjednocení a ochrany světového míru s podporou všeobecného rozvoje.

O autorovi:

RNDr. Václav Exner, CSc.

**1942. Původně fyzik. 1992 - 2010 poslanec, 1993 - 2006 místopředseda ÚV KSČM. Odborné články z oblasti fyziky. Publicistika v souvislosti s politickými funkcemi. Odborný zájem: socialismus v 21. století, vývoj v Číně a v Latinské Americe, mezinárodní komunistické a dělnické hnutí. Lektor pro mezinárodní politiku. Místopředseda CSTS. Zájem o inovativní levicovou - komunistickou politiku. Nyní externí učitel fyziky na gymnáziu.*

Ladislav Šafránek

Behaviorální ekonomie a příklady jejího uplatnění v ekonomice

*„Standardní ekonomie předpokládá,
že lidé jsou obecně velmi chytří,
že nikdy nejednají pod vlivem emocí,
že jsou vysoce disciplinovaní
a nemají žádné potíže se sebekázní.
To na většinu lidí nesedí“*

Richard Thaler, laureát Nobelovy ceny

V říjnu uplynulého roku oznámila Královská švédská akademie věd, že nositelem Nobelovy ceny za ekonomii pro rok 2017 se stal Richard H. Thaler (1945), americký ekonom a profesor behaviorální ekonomie na universitě v Chicagu. Porotci ocenili jeho podíl na propojení ekonomie s psychologií. V odůvodnění udělení ceny se doslova píše, že „Richard Thaler zahrnul realistické předpoklady z oblasti psychologie do analýz rozhodování v ekonomice. Zkoumal důsledky omezené racionality, sociálních preferencí a nedostatku sebeovládání a ukázal, jak tyto lidské rysy systematicky ovlivňují rozhodování jednotlivců i výsledky trhů“.

Richard Thaler (nar. 1945) není jediný a třeba otevřeně říci asi ani nejslavnější „otec“ behaviorální ekonomické teorie. Dokonce jsem názoru, že ani není jejím spoluzakladatelem (spolu s nobelistou za rok 2002 Danielem Kahnemanem (1934) a Amosem Tverskim (1937 - 1996), jak se obecně traduje. Naopak je jejím zřejmě nejznámějším nositelem a propagátorem, což je dáno mj. tím, že je uznávaný a úspěšný publicista¹ a býval i neformálním poradcem bývalého presidenta USA Baracka Obamy. K tomuto závěru mne vede skutečnost, že již před dvěma sty lety se někteří ekonomové zamýšleli nad vlivem mimoekonomického prostředí na chování a jednání ekonomických subjektů, byť většinou zprostředkovaně a bez hlubší analýzy logických vazeb a vztahů, možná i příliš okrajově.

Ze skromných začátků do současné atraktivity

Nikdo nepopírá, že existují konflikty názorů a dokonce i teorií mezi různými tábory. A protože makroekonomie pojednává o skutečném světě je jisté, že existující rozdíly se projeví v politických i ekonomických diskusích o hospodářské politice. To se promítá i v dějinách behaviorismu.

Bez ohledu na současný stav poznání je nepochybné, že behaviorální ekonomie má hluboké kořeny, dokonce sahající až k počátkům ekonomie jako vědy. Ekonomický guru Adam Smith (1723 - 1790) vedle známého *Bohatství národů* vydal i méně známé dílo *Teorie mravních citů*, v kterém rozebíral psychologické a mravní principy lidského jednání. Jiný z raných ekonomů - Jeremy Bentham (1748 - 1832) - nejenže svou teorií užitku položil základy neoklasické ekonomie, ale i naznačil význam psychologických faktorů, které užitek determinují. Některé společné rysy lze odvodit z nejznámějšího díla Fréderica Bastiata (1801 - 1850) *Co je a co není vidět*. Dalším příkladem může být názor známého italského ekonoma Vilfreda Pareta (1848 - 1923) z roku 1906, podle něhož „základem politické ekonomie a obecně vzato každé společenské vědy je evidentně psychologie“. Dále pokračoval přesvědčením, že „přijde den, kdy budeme schopni odvodit

¹ V České republice vyšla nedávno jeho zásadní kniha *„Neočekávané chování - Příběh behaviorální ekonomie“*, ARGO/DOKOŘÁN, Praha 2017, 377 s., překlad Jan Kalandra, ISBN 978-80-257-2121-6

zákony společenských věd z psychologických principů“.² Pokud jde o užitečnost, tu pokládal za subjektivní pocit, a proto ji nelze chápat jako podstatnou část míry blahobytu. John B. Watson (1878 - 1958) se v rámci studia behaviorální ekonomie věnoval zejména studiu tří emocionálních reakcí: strachu, vzteku a lásky. Všechny další reakce jsou neúčinné, nebo, přesněji vyjádřeno, získané na podmíněném základě. Do dějin hledání funkce a úlohy psychologie v ekonomii se zařadil rovněž Francis Edgeworth (1845 - 1926). Také v díle Irvinga Fishera (1867 - 1947) lze přes jeho primární pozornost ekonometrii vysledovat pasáže, jak lidé cítí a uvažují při ekonomických volbách.

Bez zajímavosti není ani to, že i při vítězném tažení neoliberální ekonomie a vstupu matematiky do ekonomie někteří protagonisté tohoto procesu neopustili zcela chápání mimoekonomických faktorů, zejména právě v souvislosti s fenoménem užitku. Předpokládali například, že užitečnost je kardinálně měřitelná. Hlouběji se však touto otázkou nezabývali. Dále předpokládali, že užitečnosti různých statků jsou aditivní. To znamená, že užitečnost konkrétního statku je závislá pouze na množství tohoto statku (bez ohledu na statky ostatní). Z toho někteří dedukovali, že člověk dokáže užitečnosti různých statků sčítat.³

Pro relativní úplnost nutno uvést, že i známý John M. Keynes (1883 - 1946), programový a letitý protivník neoklasicismu, kladl velký důraz na iracionalitu tržního jednání a stádní efekty (pudy) na akciových trzích. Nicméně i tyto dílčí zmínky o lidské psychologii v makroekonomice postupně s rozvojem ekonomie vymizely a byly na dlouhá léta nahrazeny neoklasickou (někdy racionální, podle teorie racionální volby) ekonomikou.

V logice svého vývoje a vývoje svého okolí, podmíněného především důsledky 1. světové války se tedy postupně hlavní směr ekonomie obrátil zády k zohledňování

² Paretova teorie má dvě části: analýzu lidského jednání (ona logická platforma budoucí behaviorální ekonomie) a teorii elit (na ni navazuje italský fašismus). Zabýval se zejména tím, jak dosáhnout co nejlepších výsledků s co nejmenším úsilím. Známé je zejména tzv. Paretovo pravidlo, podle něhož pramení 80 % důsledků z 20 % příčin (např. 80 % zisků pochází z 20 % produktů). Tvrdil, že jeho pravidlo platí nejen v ekonomice, ale též v kvalitě výroby, životní každodennosti apod. Problém je nalézt ono malé spektrum příčin, které ovlivňují celkový výsledek. Neboli jak dosáhnout co nejlepší výsledky s co nejmenším úsilím.

³ Tyto názory zpochybnil jak Fisher, tak především Pareto. Upozornil, že statky nejsou navzájem nezávislé, nýbrž substituující, komplementární. Spotřebitel proto není schopen posoudit užitečnost konkrétního statku jako takovou, nýbrž vždy v relaci k jiným statkům (předpokládá se tedy možnost výběru, porovnání, kombinace). Další důležitou poznámkou je, že užitečnost není veličinou, která má rozměr. Spotřebitel pouze dokáže seřadit různé kombinace statků do škály preferencí. Toto zpochybnění kardinální měřitelnosti užitečnosti mělo dalekosáhlé důsledky např. pro teorii hodnoty. S tím se marxistická teorie setkává dosud.

psychologických faktorů v popisu, analýze a především predikci (makro)ekonomického vývoje sui generis. Především pro jejich vratkost a nejednoznačnost, nepředvídatelnou dynamiku v čase i prostoru. Postupně plně převládla a na dlouhá léta ovládla svět ekonomického myšlení teorie založená na zjednodušujícím předpokladu racionálního chování - *homo economicus* - s nadějí, že se tak přiblíží přírodním vědám.

Přesto se nevyhnula kritice i z řad nejrenomovanějších ekonomů, kteří i nadále zdůrazňovali význam psychologického přístupu. Z nich je vhodné upozornit na Herberta A. Simona (1916 - 2001), který navrhl koncept omezené racionality.⁴

Behaviorální ekonomie a škola racionálních očekávání

Inovativnost, obsahovou náplň, šíři záběru, výchozí principy, formy a metody uplatňování a bohatost behaviorální ekonomie snad nejlépe vyniknou v konfrontaci s jejím antipólem. Se školou racionálních očekávání v širším hávu nové neoklasické ekonomie.

Především je však nutno říci, že rozdíly mezi nimi nejsou absolutní, nýbrž vzájemně se inspirující. Nelze nevidět, že existují i významné shody a že skupiny vědců s odlišnými názory se diskusemi a výzkumem propracovávají k novému obzoru konsensu a přesnějšímu vymezení rozdílů. V současné době se například dospívá ke shodě o významu informačních metod a technik pro tvorbu cen, mezd a hospodářské výkyvy. Obdobně tomu je v chápání významu volného času jako substitutu práce ve stejné oblasti, případně v procesu nesmělého posunu chápání způsobu života člověka od *homo economicus* k všestranně rozvinuté lidské bytosti přecházející od „posvátného“ hrubého domácího produktu jako svého determinanta a fetiše k smysluplnému ukazateli blahobytu a štěstí.

⁴ S jistou mírou zobecnění lze hovořit o reakci na problém ekonomické psychologie, tedy na to, které faktory rozhodují při našem rozhodování a chování v ekonomickém dění. Tedy stav, kdo jednotlivci jako jedinci i jako součást hospodářských subjektů analyzují různé procesy (nákup, investice) a především posuzují šanci, zdali se investice podaří a nákup vyplatí. Již zmínění Kahneman a Tverski připomínají, že se lidé neřídí vždy pravidly pravděpodobnosti a logiky. Jsou naopak názoru, že se lidé při rozhodování řídí tzv. heuristikami, což jsou poměrně jednoduché principy činění závěrů, které jsou poměrně účinné v běžných podmínkách, nicméně mohou vést i k vážným chybám.

S novou teorií přišel již v roce 1961 John F. Muth. Jejím hlavním metodologickým východiskem je hypotéza racionálních očekávání. Široce přijata a akceptována (podle některých autorů jako nejvýznamnější přínos k dějinám ekonomických teorií 20. století) až o deset let později. Můžeme zde uvést Roberta Lucase (1937), který aplikoval teorii tak, že ekonomické subjekty vytvářejí očekávání tím, že berou v úvahu všechny relevantní disponibilní informace o přítomnosti a budoucnosti. Nahradil tak předpoklad adaptivního očekávání koncepcí racionálního očekávání.

Ekonomové byli totiž reálným vývojem ekonomiky, posilováním tzv. sociálního státu a nutností proticyklických opatření vyzváni zamyslet se nad způsobem, jak lidé odhadují zejména materiální podmínky pro svou budoucnost, konkrétně jak odhadují své budoucí příjmy (jak tvoří svá očekávání). To vystupuje ve třech základních modelech tvorby: extrapolací, adaptivní (tyto dva typy nejsou zásadně odlišné, oba jsou formovány na základě minulých zkušeností). Rozdíl je hlavně v tom, že adaptivní očekávání sice též vychází z minulých zkušeností, nicméně se z minulých zkušeností poučuje a opravuje své odhady do budoucnosti.

Racionální očekávání je naopak očekávání směřující do budoucnosti a formované představami o ní. Především tím, co lidé očekávají v budoucnosti. Racionalita očekávání není v tom, že by byla u každého občana a v každém okamžiku správná. Spočívá v tom, že ekonomické subjekty na trzích systematicky sbírají a zpracovávají relevantní a dostupné informace, na jejichž základě pak vytvářejí očekávání budoucího vývoje. Kdyby to totiž nedělaly, dopouštěly by se systematicky chyb, prodělávaly by a neuplatnily se na trzích.⁵ Jednotlivé subjekty sice mohou tvořit chybná očekávání (jako důsledek překvapení způsobené šoky, v nichž stále významnější roli hrají nepředvídatelné zásahy státu), což vysvětluje existenci hospodářských cyklů, avšak nedopouští se systematického opakování chyb. Všechny ekonomické subjekty dohromady jak dle této hypotézy budou vytvářet správná racionální očekávání a též správně předvídat budoucí hospodářský vývoj. To by mělo jednak zrealizovat modely fungování tržní ekonomiky, založené na teorii celkové rovnováhy tím, že připouští faktory nejistoty a nedokonalých informací. Jako taková připouští použití moderních makroekonomických modelů, ekonometrie a informatiky,

⁵ Stručně řečeno: zatímco při formování extrapolací a adaptivních očekávání se člověk ohlíží na svou minulost, při formování racionálních očekávání se snaží hledět do budoucnosti

rozvoj teorie her a teorie racionální volby. Dovršením jejího vítězného tažení je vstup a upevnění základů nové klasické makroekonomie.

Teorie racionálního očekávání tedy vychází z chápání racionálního homo oeconomicus v představách neoklasické ekonomie a předpokládá, že se ekonomické subjekty chovají racionálně a cílevědomě jak při získávání a vyhodnocování informací, tak i při jejich využívání. Všechny hospodářské subjekty jsou racionální v tom smyslu, že dělají vše, jak nejlépe dovedou. Teorie připouští, že se jednotlivé hospodářské subjekty mohou i při racionálním zpracování všech dostupných informací dospět k mylným očekáváním. Agregátní očekávání však mají být správná, nebo alespoň tak dobrá, jako návody ekonomické teorie.

Behaviorální ekonomie je svého druhu antipólem racionálního očekávání. Je tomu tak primárně proto, že nevylučuje, ba naopak předpokládá a je budována na nejistotách v chování a jednání ekonomických subjektů. Do jisté míry je její široký nástup na scénu na přelomu milénia a počátkem tohoto století dán průběžným posilováním úlohy státu v celé společnosti (ekonomickou politiku nevyjímaje), což zejména v politicky nepřítliš stabilních režimech přináší mnohá nepředvídaná ekonomická jednání a vstupy, omezující až vylučující racionalitu, dlouhodobou predikci a investiční aktivitu. Druhým významným stimulem jejího rozvoje je rozšíření záběru i na mimoekonomické subjekty.

Behaviorální ekonomie totiž vedle standardních ekonomických metod využívá i experimenty, počítačové simulace a fyziologické údaje testovaných subjektů. Právě proto se definuje, jak již bylo naznačeno, jako aplikace poznatků psychologie do ekonomie, a současně není závislá pouze na používání experimentů, jako experimentální ekonomie.

Použití experimentálních metod má za cíl kontrolou prostředí experimentu zajistit izolaci zkoumané proměnné na výsledek (konkrétní příklady budou uvedeny v další části). Pravdou však zůstává, že tato metoda bývá často kritizována. Zejména pro omezenou reprodukovatelnost experimentů, kdy přesně zopakovaný experiment neskončí výsledkem původního experimentu (dějiny behaviorismu znají i pokusy o falšování výsledků experimentů). Proto například Kahneman usiloval o obnovení pokusů o replikaci zásadních poznatků behaviorální ekonomie. Za další slabinu

experimentů je pokládána výrazná orientace na studenty vysokých škol, jejichž výsledky nemusí být reprezentativní pro obecné závěry.⁶

Můžeme shrnout. Jestliže klasická ekonomie založená na racionálním očekávání a jednání subjektů popisuje ekonomické jevy jako důsledek zcela racionálního předpokládaného chování lidí, behaviorální ekonomie, která vychází původně z psychologie, má vysvětlení pro to, proč klasické ekonomické zákonitosti v reálném životě často nefungují. Neboli proč se my - lidé - často chováme neracionálně a nelogicky. Behaviorální odpověď je jasná: protože jsme lidé a necháme se snadno ovlivnit emocemi, stereotypy či momentálními okolnostmi. Jinými slovy na jedné straně lidské emoce, na druhé racionálně optimalizované řešení. Avšak žádná záruka, pro co se rozhodneme.

Příklady uplatnění behaviorálního myšlení

Uvedli jsme, že použití experimentálních metod má za cíl kontrolou prostředí experimentu zajistit izolaci vlivu zkoumané proměnné na výsledek. Příkladem experimentu je hra na ultimátum, kdy si dva hráči mezi sebe dělí určitou sumu peněz. První hráč dostane celou částku a druhému hráči navrhne, jak si částku mezi sebe rozdělí. Pokud druhý hráč návrh přijme, bude rozdělena podle něho. Pokud ovšem odmítne, přijdou hráči o veškeré peníze. Tato jednoduchá hra má v reálném životě podobu rozvodů, předsoudních dohod či stávek. V daných případech by totiž bylo velmi složité odlišit, zda za výsledky může opakování her, problém pána a správce⁷, nepochopení situace a další možné okolnosti. V experimentu lze všechny tyto vlivy omezit či eliminovat (uvedený příklad se často formou experimentu používá při simulaci akciových trhů, optimalizace za časového omezení) apod.

⁶ Standardním postupem výzkumu behaviorální ekonomie je identifikace ekonomického modelu a demonstrace porušení jeho předpokladů z důvodů lidských kognitivních procesů za použití experimentálních dat. Dalším krokem je využití těchto odchylek k tvorbě alternativní teorie, doplnění stávajícího nebo vytvoření nového modelu. Poslední krok je otestování důsledků a předpovědní schopnosti nového modelu v konfrontaci s původním.

⁷ Problém pána a správce představuje situaci analyzovanou v teorii firmy, jejímž základem je odlišnost zájmů manažerů a akcionářů. Otázkou volby vyplývající z odlišných zájmů, poznatků a očekávání se zabývá více ekonomických teorií. Inspirativní je například tzv. věznovo dilema vyplývající z analýzy rozhodovacího problému, jehož obsahem je oddělený výsledek uvězněných delikventů.

(Metodická vsuvka I)

Pro lidské rozhodování a ekonomické modely je klíčové odhalování pravděpodobnosti budoucích jevů. Aktuálně většina ekonomických modelů používá tzv. Bayesovo pravidlo (pravidlo pro rozhodování v nejistotě).⁸ Je založeno na snaze zjistit vliv nové informace na očekávanou pravděpodobnost budoucího jevu.

(Metodická vsuvka II)

Lidská mysl používá k odhadu pravděpodobnosti jevů řadu heuristik, které nedospějí ke stejným výsledkům jako aplikace Bayesova pravidla. Dostupnostní heuristika (podle Kahnemana a Tverskiho se lidé při rozhodování řídí právě heuristikami, což charakterizují jako jednoduché principy činění závěrů, které v jednoduchých činnostech mohou vést ke správným závěrům, nicméně ve vážných případech vedou k závažným chybám) ovlivňuje předpokládanou pravděpodobnost jevu snadností jeho vyvolání z paměti. Pokud lze jev vyvolat z paměti snadno, lidé pravděpodobnost jeho výskytu přeceňují (to je například problém loterie a reklamy o výhrách a výhercích, což se zdá být snadnější než převažující prohry). Související heuristikou je zaujatost zpětného pohledu, kdy si uskutečněné události představíme mnohem snadněji, než neproběhnuté.

Jednou z významných heuristik je heuristika přístupnosti. Zkoušíme-li předvídat něco jednoduššího, nebo posuzujeme-li pravděpodobnost nějakého rozhodování, pak často nepoužíváme ani statistiku, ani neanalyzujeme přístupné údaje, ale zvažujeme možnosti na základě posledních zkušeností. Emoce opět vítězí nad racionálním. Jednají tak i renomovaní odborníci (logikou tradice: roky to fungovalo, proč to měnit). Průkazné to je například i v jednání na trhu. Nerespektujeme právo regrese. Vycházíme z domněnky, pokud se nějaký proces vyvíjí, bude se podobně vyvíjet i nadále. To vede ke stereotypům, které známe nejen z ekonomiky, ale i z politického života. Příkladem může být burza

⁸ Použití tohoto pravidla je pro lidské vnímání nerealistické, neboť předpokládá oddělení minulých a nových událostí, i když lidské vnímání na základě minulých informací upravuje vnímání nových. Je také založeno na oddělení pravděpodobnosti jevu a jeho předpokládaného užitku, což popírá obecný sklon k nadhodnocování malých pravděpodobností. Předpokládá i nezávislost pořadí přijatých informací, které odporují koncepci pracovní paměti.

v regresi, kdy lidé neochotně investují, neboť předpokládají, že pokles bude trvat delší dobu, a tak jejich chování pokračuje a situaci na trhu dále zhoršuje.

Druhým faktorem, který má vliv na naše chování v tržním hospodářství, jsou preference, tj. způsob hodnocení rozmanitých výsledků či důsledků. I zde zaznamenáváme podstatné rozdíly mezi racionální a behaviorální ekonomii. V tradiční ekonomii se počítají především následky a finanční dopad. Psycholog si je ovšem vědom, že lidská motivace je mnohem složitější.⁹ Klasická ekonomická teorie používá pro konstrukci preferencí řadu testovatelných předpokladů. Preference spotřebitele by měly být nezávislé na počátečním stavu, kompletní, nezávislé na prezentovaném pořadí transparentní a založené na přímé úměře „vyšší množství statků = vyšší přinášžený užitek“. Behaviorální ekonomové všechny tyto předpoklady zpochybňují, relativizují. Popírají především princip „zarámování“, podle něhož způsob prezentace možností jedinci ovlivňuje jeho preference. Dalším významným efektem popírání je představa, že lidské rozhodování závisí na výchozím bodu, se kterým jsou alternativy porovnávány. Při změně tohoto výchozího bodu dochází ke změně preferencí. Efekty kontextu ovlivňují preference podle volby ostatních možností. Lidé více preferují kompromisnější alternativy, než čisté zaměření na jednu stranu a to i v případě, že kompromis je rozporný s racionálním očekáváním.¹⁰

Behaviorální ekonomika je snadným příkladem toho, jak naše instinktivní myšlení selhává ve srovnání s myšlením exaktním, racionálním. Je rovněž pádným důkazem toho, že žijeme (bohužel) v době, která „myšlení“ založenému na intuici přeje. Máme například běžně názor na globální problémy jako oteplování, očkování apod. Nebereme v úvahu, že všechny mají exaktní, nebo alespoň odborně podložená řešení (pokud se ve zpolitizovaných debatách a formálních hádkách neztratila či nerozplizla do ztracena). Stanoviska expertů nás většinou provokativně nezajímají. Konec konců televizní zkušenosti z diskusních pořadů s tzv. experty vyvolávají svou tendenčností oprávněné dehonestující reakce. Nehledě na to, že k názorům expertů máme mnohdy a priori cynický, přezíravý vztah (řekne-li mladá žena, uvádí Thaler, že „cítí“, že očkování pro její

⁹ Během ekonomického jednání může působit například náboženská motivace, na kterou poukázal svého času již Max Weber v Protestantské etice, nebo motivace jednání na základě akceptování spravedlivého či nefér jednání, případně vlastenecká motivace (kupujte české výrobky) apod.

¹⁰ Důležitou systematickou tendencí lidského chování je tendence k zachování současného stavu. Lidé považují předem zvolenou možnost za lepší, neboť je pro ně nákladné ji měnit.

dítě není vhodné, žádný expert ji z tohoto bludu nedostane, protože ona tak „cítí“). Tomu samozřejmě významně napomáhají media šířením „alternativních“ názorů, příklady korupce mezi experty či různými koncerny.

Dalším z velmi jednoduchých příkladů z běžného života sloužícím k objasnění významu a funkce behaviorální ekonomie je dle Thalerův v podstatě vysvětlení situace, proč, i když máme s manželkou společné peníze a dokonce i účet, vždy nás potěší, zaplatí-li společnou večeři ona a ne my. Nebo proč nám v prodejně elektropřístrojů při nákupu levných služeb za 500 korun poradí, že v jiné pobočce na druhém konci města mají tentýž výrobek za 300 korun, tak se tam ihned vydáme. A dodává k tomu obdobný případ v řádově vyšších číslech s opačným řešením. Budeme-li v této prodejně kupovat výrobek za 5.900 Kč a dostaneme doporučení, že v druhé pobočce stojí pouze 5.700 Kč, tak nad tím zpravidla s vysokou pravděpodobností mávneme rukou. Jinými slovy, i když v obou případech jde o stejnou úsporu peněz (čistě vzato není mezi oběma situacemi a úsporou vůbec žádný rozdíl, náš čas i naše peníze mají v obou případech stejnou hodnotu), reagujeme jinak - racionální uvažování je nahrazováno emočním.

Podobné příklady iracionálního, tedy emočního rozhodování uvádějí ve své práci Thalerovi mentoři Kahneman a Tverski. Jeden z jejich klasických myšlenkových experimentů se týká nakažlivé nemoci. Předpokládají např. 600 lidí nakažených nějakou neznámou infekční chorobou. Na výběr jsou dvě varianty řešení. První umožní pomocí nějaké zázračné vakcíny v omezeném množství zachránit 200 lidí. Při druhém řešení s dvoutřetinovou pravděpodobností pacienti léčbu nepřežijí. Statisticky tedy cca 400 lidí zemře. Většina lidí si podle autorů vybere jako lepší první variantu. Jinému vzorku pacientů lze představit dvě jiné možnosti. Když uplatníme první, pak 400 pacientů kvůli riskantní terapii zemře. Podle druhé budou mít všichni nakažení pacienti stejnou zhruba třetinovou pravděpodobnost, že přežijí. Tedy statisticky 200 osob. Podle autorů dáme-li respondentům na výběr z uvedených dvou možností, vyberou si druhou. Přitom je zřejmé, že v obou případech jde o zcela identické možnosti. Rozum to chápe, ale naše emoce mají problém to rozlišit.

Aktuálním problémem přinejmenším v rozměrech Evropy je uprchlická krize. Divíme se, že je nesnadné nalézt racionální řešení tohoto naléhavého problému. Část Evropanů ve znamení „evropských humánních tradic“, idejí multikulturalismu či solidarity a spravedlnosti se dojíímá pohledy na fotografie obětí etnických a náboženských čistek,

hladomoru, nedostatku potravin a vody, druhá se naopak hrozí problémů souvisejících a vyvolaných imigranty, rostoucího násilí a terorismu. Přes zjevné antagonismy však mají něco společného: rezignaci na racionalitu. To vyplývá mj. z ověřené skutečnosti, že hybatelem současných událostí je do značné míry strach, nebo zneužití strachu lidstvu nebezpečnými silami. Stokrát můžeme být přesvědčováni, že strach není racionální, a přesto stále ve většině našich činností jednáme pod jeho nedefinovaným vlivem. Zranění či skon při rekreačním sportu je mnohem pravděpodobnější, než při teroristickém útoku. Rozum to chápe, hlava to nebere. Přitom existují mnohé nástroje, jak rizika porovnávat i při zcela běžných aktivitách. Řada lidí má panickou hrůzu z létání a přitom riziko letecké nehody je cca 5 krát menší, než při jízdě autem, která je naopak pro drtivou většinu lidí běžnou součástí života.

Klasická ekonomie předpokládá, že se lidé vždy chovají racionálně. Podle jejích tezí lidé průběžně zvažují, co si za své peníze koupí, a jsou schopni posoudit, co je pro ně nejvýhodnější. Podle Thalerova tomu tak není. Na základě rozsáhlého experimentu tvrdí, že lidé si vedou oddělené účty třeba na běžné výdaje, na dovolenou, přisuzují větší význam tomu, co mají, než tomu, co získat mohou. V globálním pohledu se chování lidí, kteří zpravidla navíc přeceňují své schopnosti, výrazně odlišuje od ekonomických modelů a přispívá tak například ke vzniku nejrůznějších „bublin“ na trzích (včetně možných ekonomických krizí). Příkladem může být Thalerem dosti akcentovaný výsledek experimentu, jak lidé nakládají se svými penězi. Teoreticky by si například neměli brát půjčku (na cokoli), mají-li na svém účtu dost peněz na nějakou konkrétní věc. Přesto to dělají. V hlavě mají například zafixováno, že si na svém kontě spoří na důchod nebo na auto, a když přijde neočekávaný výdaj (třeba na televizi), raději si vypůjčí a zaplatí za spotřebitelský úvěr vysoké úroky. Lidé se snaží zachránit své dlouholeté úspory, omezit utrácení, nicméně v globálu je to vyjde draž. Exemplárně neracionálně jednájí lidé i v tak životně významných rozhodnutích, jako jsou úspory na penzi. Hledají rychlá uspokojení potřeb bez ohledu na problémy ve stáří nebo zdraví. Přichází zde se zajímavou ideou, že totiž kdo si nebude chtít v USA spořit na penzi, bude se muset z penzijního spoření odhlásit. Na rozdíl od dosavadní praxe, že kdo chce spořit, musí si pensijní pojištění založit.

Behavioristé zasahují do všech sfér společenského života, ekonomikou počínaje a politikou konče. Z praktických důvodů uplatnění své teorie zasahují přednostně

do tržních vztahů a oblasti financí. Například behaviorální finance jsou moderním a progresivním směrem finanční teorie, který na rozdíl od tradičních financí předpokládá, že se investoři a další účastníci finančních trhů nechovají vždy zcela racionálně. Mnoho finančních rozhodnutí je ovlivněno tím, jak lidé informace interpretují a jak podle nich jednají. To není vždy racionální. Thaler je například stoupencem zrušení hotovosti, což by podle něho mělo vyvolat snížení podílu šedé ekonomiky na hrubém domácím produktu, tedy zprostředkovaně k růstu daňového inkasa a ve finále k možnosti snížit daně. Současné intenzivní tažení finančních kruhů ve Švédsku na přechod na výlučně bezhotovostní platby i v maloobchodní síti má jednoznačnou inspiraci.

Dalším příkladem, který má reálné uplatnění i odezvu v naší ekonomické branži je poznatek, popsáný Kahnemanem a Thalerem v samostatné studii. Zajímalo je, jak reagují lidé (prodejci i kupující) na neočekávanou situaci. Pro zkoumání si vybrali jednání lidí po sněhové bouři, která zvýšila poptávku po lopatách na odklizení sněhu. Vědce zajímalo, zda běžná populace pokládá za fér, že prodejci bezprostředně po bouři využívají situace a ceny lopat zvyšují. Lidé tuto praxi odmítají a pokládají za neetickou. Dokonce se jim protíví. Nicméně z pohledu klasické ekonomické teorie došlo pouze k tomu, co má prodejce lopat v daných podmínkách dělat. Tedy zvýšit cenu a uspokojovat zvýšenou poptávku. Oba čelní behavioristé v protikladu k tomuto racionálnímu rozhodování finálně doložili, že prodejce, který se tak zachoval a v krajní situaci zdrazil, o své zákazníky nakonec přišel. Zdraženou lopatu si u něj lidé ještě koupili, ale pro další zboží již zašli ke konkurenci. Závěr zní, že ohledy na poctivost vůči spotřebitelům mohou bránit firmám zvyšovat ceny v období vysoké poptávky, nikoli však v dobách rostoucích nákladů.

Zajímavým příkladem může být dopravní situace typická i pro Prahu. Předpokládejme, že v Praze je registrováno 500.000 osobních automobilů. To vyžaduje stejný počet parkovacích míst. Nicméně předpokládejme dále, že 150.000 osobních automobilů jezdí denně do centra či jiných částí Prahy (bez ohledu na to, je-li důvodem časová úspora, dopravní dostupnost, pohodlnost apod.). Do hlavního města ale dojíždí rovněž nezanedbatelný (odhadem až 100.000) počet mimopražských pracovníků a posluchačů škol. Velká část z nich osobní automobilovou dopravou. To znamená odhadem dalších 50.000 parkovacích míst, zpravidla placených. Dohromady až 200.000 parkovacích míst, které Praha prostě nemá, a díky své urbanistické i lokalizační situaci bude jen obtížně mít (podzemní garáže jsou limitovány inženýrskými sítěmi i cenou). Přitom využití osobních

automobilů v pracovních dnech sloužících k dopravě do zaměstnání, škol, za kulturou či nákupy je odhadováno na 70 % (7 z deseti aut je obsazeno pouze řidičem), Zahlcené dopravní komunikace, ztráty času, zhoršování životního prostředí a další negativní jevy jsou průkazným doprovodným prvkem. Magistrát reaguje rozšiřováním dopravní sítě, zlepšováním kultury cestování, finančním zvýhodňováním jízdného a dalším upřednostněním městské hromadné dopravy. Výsledný efekt však zdaleka neodpovídá vynaloženému úsilí a nákladům. Racionální očekávání o snížení zatížení města osobní automobilovou dopravou a přesunu cestujících na městskou hromadnou dopravu se kupodivu nikterak viditelně nekoná. Důvodů je několik. Z pohledu behaviorálního očekávání jde zřejmě o to, že občané očekávají, že akce magistrátu na zvýšení přepravy městskou dopravou přinese své ovoce v uvolnění napjatosti dopravní sítě, a tím se jim uvolní prostor pro snadnější a pohodlnější dopravu. Výsledkem je například to, že efekt z opatření na uvolnění napjatosti pražské městské dopravy mají především ti, kteří ji již dlouhodobě používají, zatímco cílový efekt přesunu cestujících z osobních automobilů do městské hromadné dopravy se jaksi významněji nekoná.

Jak jsme již zaznamenali, behaviorální ekonomika se soustřeďuje především na svobodný trh a oblast financí. Klasická ekonomie svou výchozí premisou tvrdí, že lidé si vybírají (rozhodují se) pomocí optimalizace. Ze všech možností, které jsou k dispozici, si lidé v dikci racionálního očekávání vybírají to nejlepší z možností, které si (například z finančních důvodů) mohou dovolit. Tento předpoklad podmíněné optimalizace (předpokladu, že si lidé v rámci svého omezení vyberou vždy to nejlepší) se v konkrétním jednání kombinuje s předpokladem rovnováhy. Stoupenci klasické ekonomické teorie z toho poněkud zjednodušeně dovozují vyrovnávání nabídky s poptávkou a hovoří o „rovnici“ ekonomie = optimalizace + rovnováha. Háček je v tom, že problém optimalizace je natolik složitý, že jej obyčejní lidé zpravidla neumějí vyřešit nebo se k řešení jen trochu reálně přiblížit (přenesme se do prostorů supermarketu a zamysleme se, zda jsme schopni z desetitisíců položek zkombinovat to finančně nejpřívětivější s nejvyšší přidanou hodnotou). Druhou limitou je, že názory, na jejichž základě se lidé rozhodují, nemusí být (a zpravidla ani nejsou) objektivní. Konečně třetí limitou je existence řady faktorů, které model optimalizace nezahrnuje. Behaviorální teorie do tohoto komplexu abstraktních procesů vnáší aktivní lidský prvek, pochybnost, celkové zlidštění.

Thaler v této souvislosti mj. připomíná tzv. teorii irelevantnosti, v níž nobelisté Merton Miller (1923 - 2000) spolu s Franco Modiglianem (1918 - 2003) dokázali, že za jistých okolností nezáleží na tom, zda se firma rozhodne vyplatit dividendu, nebo naopak peníze použije na zpětný odkup svých akcií či snížení dluhu. Příkladů je dost i na našem finančním trhu, rozhodování vlády i soukromých korporací (každoroční půtky o rozdělování zisků státních či polostátních firem vč. ČEZ jsou knižní). V širším kontextu jde o to prokázat, že jediným určujícím kritériem spotřeby (domácností) je jejich majetek, nikoli způsob jeho umístění (v hotovosti, ve stavebním spoření, v akciích, důchodovém připojištění či v nemovitostech). Společným jmenovatelem uvedených hypotéz a způsobů řešení je totiž jejich vzájemná zaměnitelnost.

Velkou úlohu zde hrají daně. Na jedné straně jejich nevyrovnanost a častá ad hoc metoda stanovování bez ohledu na reálné ekonomické procesy probíhající v ekonomice a s vážným narušením logiky ekonomických zákonů nejen v rámci hospodářského cyklu v rámci jednoho státního ekonomického celku, na straně druhé pak nekompatibilita daňových systémů jednotlivých států včetně integračního uskupení v podobě eurozóny. Přihlédneme-li dále k úzkým zahraničně obchodním vztahům v rámci eurozóny, Evropské unie i celé globální ekonomiky zjišťujeme (například prismatem cenové politiky), že místo přibližování ekonomických struktur probíhá jejich plíživá dezintegrace a defragmentace, podporovaná v oblasti politiky recidivami nacionalismu a reakčního národovectví. Tento proces bohužel probíhá prvotně rozhodnutím mocenského centra stanovováním „pravidel hry,“ nikoli na základě hluboké analýzy, koncepce a programové dlouhodobé vize, nýbrž podle zájmů aktuálně vládnoucí politické síly.¹¹

Ostře se zde prosazuje konfrontace a fakticky reálná nemožnost použít efekty racionálního či behaviorálního očekávání. Bylo by možno uvádět řadu příkladů, kdy se jeden druh očekávání zásadně rozchází s druhým. Zájem mladých a starších investorů je zpravidla diametrálně rozdílný. Nejistota o tom, jaké budou podmínky pro hospodaření (a tím i pro očekávané zisky) je nedílnou součástí rizika investora. Konec konců s tím počítají i strategie hráčů na burze nebo při rozhodování o umístění volných finančních

¹¹ Například zákon o dani z příjmů byl od roku 1992 novelizován téměř 180 krát. Obdobně tomu je se zákonem o živnostenském podnikání, zákonech o majetkových daních, o správě daní atd. Daňová džungle, v níže se nevyznají ani mnozí právníci a finanční odborníci, přímo generuje korupci, deformaci hospodářského prostředí a v nezanedbatelné míře negativně ovlivňuje i sám hospodářský růst.

prostředků. V současné době je ostře kritizován odliv dividend do zahraničí. Nebere se však v úvahu ekonomický zájem a skutečný motiv tohoto rozhodování. Odvolávka na rozhodnutí zahraničních matek našich společnosti je bezobsažným úhybným nevysvětlujícím manévrem. Je-li tomu totiž tak, pak by byli na místě volit strategii zachování dividend například na reinvestice. V peněžnictví hraje prvek nepředvídatelnosti nepochybně významnou úlohu. Nicméně známe-li výsledky a známe-li pravidla (s podmínkou jejich dlouhodobé platnosti), pak se očekávání může zásadně změnit. Zmíněný Merton Miller například pokládá (z uvedených důvodů) právě behaviorální model za nejlepší pro výplatu dividend i pro chování investorů.¹²

Na závěr si dovolím ještě příklad z aktuální politické scény. Jedná se o tolik diskutované výsledky voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky a drtivou prohru, kterou utrpěla ČSSD a KSČM. Je zajímavé, že dosud ani jedna z těchto historických stran nedokázala vědecky (tzv. nikoli politickým diletantismem a zájmem hodnotících kolektivů) obhájit či marginalizovat své vlastní selhání a podíl na negativních výsledcích, rozebrat věcné, ideové i personální příčiny porážky. Pokud by například tehdejší vedení KSČM nepodléhalo sebeuspokojení, nesešlo na cestu populismu, bezkrevného pragmatismu a neupřednostnilo parlamentarismus s jeho kabinetní politikou jako hlavní metodu práce, pokud by našlo odvahu přijmout odpovědnost za předchozí stejně fatální prohru v komunálních volbách a již tehdy z ní vyvodit reálné závěry, netvrdit, že oba druhy voleb jsou nesrovnatelné a mají jiný charakter, KSČM mohla mít zcela jiné možnosti pro tvorbu svého programu a plnění svých programových priorit. Je totiž nepochybné, že teplé posty darované vedení KSČM amorfním hnutím jednoho muže za bezkonceptní loajalitu a ztrátu tváře radikální změnou politiky, směřování a ideového zakotvení strany nejsou a nemohou být dlouhodobě životaschopné. Možná by to chtělo připomenout si dějiny a osud dvou kdysi mocných stran: FKS a IKS.

Pokud by vedení KSČM nespolehalo na automatismus volby, tradici a věrnost nostalgiků a předložilo voličům konstruktivní a alternativní program, volby by bezesporu dopadly jinak. Ovšem duševní a ideová vyprahlost, nedostatek tvůrčí invence a strach o posty projevující se viditelně u většiny členů tzv. vedení strany nemohly vést k jiným závěrům, než byl volební propad. Ostatně toho je průkazným dokladem aktuální kupčení

¹² Za každým vlastnictvím kapitálového podílu může stát příběh rodinné firmy, rozmíšek v rodině, získaných dědictví, rozvodových řízení a dalších činitelů, které z hlediska našich předpokladů o metodách výběru portfolia nenesou prakticky žádnou relevanci.

s hlasy v tzv. koaličním vyjednávání. Pokud by vedení strany znalo něco z moderních a prověřených „nemarxistických“ teorií (tedy teorií často i dostatečně účinně podporujících a dynamizujících „modernizaci kapitalismu“), byl by výsledek nepochybně jiný.

Jako příklad se nabízí teorie „středového voliče“, spočívající v poznatku, že mají-li voliči na výběr stranu z „levého“ či „pravého“ spektra a mají-li tyto strany podobný program jako strany centristické, mají tendenci „přeběhnout“ od své tradiční strany k oné (zpravidla dostatečně amorfni a pružné) straně centristické. Důvod je zřejmý - zvýšená pravděpodobnost splnění programu, tedy zájmů voličů. Racionální očekávání je zde kombinováno s behaviorálním. Tvrdí-li vedení KSČM cosi o výrazném až 90 % průniku priorit s ČSSD a 85 % s ANO, pak zcela racionálně bývalí voliči KSČM „přeběhli“ k miliardářovu hnutí s vírou, že v něm je větší záruka prosazení tzv. priorit KSČM. Namísto odlišení nastupuje hledání sblížení.¹³

Základní pojmy:

Adaptivní očekávání - Tvorba očekávání ve vztahu k budoucí hodnotě, založená pouze na minulých hodnotách této proměnné. Ekonomičtí aktéři přizpůsobují svá očekávání budoucích hodnot proměnné podle toho, jaká je jejich nedávná zkušenost s chováním této proměnné.

Behaviorální ekonomie - Obor ekonomie, který se zabývá dopady sociálních, kognitivních a emocionálních faktorů na rozhodování jednotlivců a institucí. Zatímco „standardní“ ekonomie se soustřeďuje na důsledky a vnější okolnosti lidského jednání za předpokladu racionality, behaviorální ekonomie zkoumá systematické způsoby lidského rozhodování a jejich vliv na lidské jednání za předpokladu omezené racionality.

Behaviorální očekávání - Názor, že tvorba očekávání je založena na sociálně psychologických faktorech. Zdůrazněna je úloha interpersonálních vztahů a masových

¹³ Je to doklad poznatku, že ekonomové se zajímají o to, co lidé dělají, zatímco politici o to, co říkají, že by dělali.

sdělovacích prostředků. Ve srovnání s racionálním nebo adaptivním očekáváním je tento přístup méně rigidní.

Ekonomie - Společenská věda, která se zabývá popisem a analýzou výroby, rozdělování směny a spotřeby ekonomických statků (zejména zboží, služeb a peněz) a zkoumá, jak jsou tyto globálně omezené zdroje (co do množství i kvality) alokovány mezi jednotlivá alternativní využití. Existují různé ekonomické směry (školy, teorie), které mohou používat odlišné definice. Ekonomie souvisí s dalšími obory, zejména s účetnictvím, matematikou, ekonometrií, psychologíí, sociologií, politologií, geografíí, ekologií a právem.

Normativní teorie - Teorie popisující správný způsob, jak řešit určitý problém. Logicky konsistentní, jak předepisuje model optimalizace, základní stavební kámen ekonomického uvažování známého i v podobě teorie racionální volby.

Očekávání - Domněnky o budoucích hodnotách ekonomických veličin. Vzhledem k nejisté budoucnosti jednotlivci, firmy i vlády si tvoří očekávání ve vztahu k budoucím hodnotám ekonomických proměnných. Očekávání mají vztah k situaci ex ante (týkají se něčí představy o podobě jedné či více budoucích událostí, která však ex post může i nemusí nastat)

Očekávaný užitek - Dominantní pojem teorie individuálního chování za nejistoty. Vytváří logický rámec pro zodpovězení otázky, jak by se racionální lidé měli chovat v nejistém světě. Opírá se o matematický důkaz, že jednotlivci, jejichž preference splňují konkrétní axiomy (prvotně uspořádanost, spojitost a nezávislost) se budou rozhodovat tak, aby maximalizovali očekávaný užitek (empirie teorii vyvrací a vyvolává teorii alternativních přístupů, které z očekávaného užitku nevycházejí).

Racionální očekávání (škola racionálního očekávání, součást nové klasické makroekonomie) - Uplatnění principu racionálního maximalizačního chování v oblasti získávání a používání informací v procesu formování představ o budoucnosti. Odhady jednotlivců o budoucnosti jsou pokládány za v podstatě správné. Vychází se z domněnky, že jednotlivci používají veškerou relevantní dostupnou informaci při své představě o budoucnosti. Množství vyhledávané informace odpovídá bodu, v němž se mezní náklady na získání a zpracování informace rovná mezním příjmům z ní.

Základní literatura:

- BASTIAT Frédéric, *Co je a co není vidět*, Liberální institut, Praha, 1999
- BUCHANAN James, *Politika očima ekonoma*, Liberální institut, Praha, 2002
- CASSIDY John, *Jak selhávají trhy*, Academia, Praha 2012
- ENGELS Fridrich, *Anti-Dühring*, Svoboda, Praha, 1977
- FRIEDMAN Milton, *Svoboda volby*, Liberální institut, Praha, 1992
- HARVEY David, *Záhada kapitálu*, SOK, Praha 2012
- HAYEK Fridrich, *Právo, zákonodárství, svoboda*, Academia, Praha, 1994
- HOLMAN Robert, *Dějiny ekonomického myšlení*, C. H. Beck, Praha 2005
- KEYNES John, *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*, ČSAV, Praha, 1963
- MARX Karel, *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, SNPL, Praha, 1961
- MARX Karel, *Kapitál I - III*, SNPL (Svoboda), Praha, 1953 a násled.
- PEARCE David, *Macmillanův slovník moderní ekonomie*, Victoria Publishing, Praha, 1992
- PIKERTY Thomas, *Kapitál v 21. století*, UNIVERSUM, Praha, 2015
- ROTHBARD Murray, *Ekonomie státních zákonů*, Liberální institut, Praha, 2001
- ROUBINI Nouriel, *Krizová ekonomie*, Grada Publishing, Praha, 2010
- SMITH Adam, *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*, Liberální institut, Praha, 2001
- SOJKA Miloslav, *Dějiny ekonomických teorií*, Havlíček Brain Team, Praha, 2010
- ŠAFRÁNEK Ladislav, *Sto let Leninova imperialismu*, OREGO, Praha, 2017
- THALER Richard H., *Neočekávané chování*, Argo/Dokořán, Praha, 2017

O autorovi:

Mgr., Ing. Ladislav Šafránek, CSc., MBA

*1946. Bývalý dluholetý politický pracovník. Nyní ekonomický a právní odborník působící v podnikatelské oblasti. Autor řady odborných studií, popularizačních článků a monografií v ČR i v zahraničí.

Pavel Sirůček

Neznámý a nedoceněný N. D. Kondratěv

Nikolaj Dmitrijevič Kondratěv (1892 – 1938) byl ruský ekonom především zemědělského zaměření, statistik a teoretik plánování, který pomocí statistické analýzy formuloval a rozvíjel hypotézu dlouhých vln v ekonomickém vývoji. Položil tímto základy teorie dlouhodobných cyklických fluktuací, na což se soustředí tento text. Kondratěvův odkaz je ale mnohem širší, zejména v kontextu výzkumů ekonomické dynamiky. Životní peripetie Kondratěva i jeho, v mnohém stále nedoceněné i nepřiliš známé dílo připomíná rubrika Ekonomické osobnosti.¹

Nikolaj Dmitrijevič Kondratěv²

¹ Autor se omlouvá za rozsáhlost příspěvku – telegrafickou verzi medailonku Kondratěva viz (Sirůček, 2016d). Laickému čtenáři jsou zde určeny především první dvě, resp. tři subkapitoly. Trpělivý zájemce o detailnější náhled může využít podrobnější subkapitoly následné, včetně rozsáhlého poznámkového aparátu, odkazů i hojných citací z děl samotného Kondratěva. Text přitom využívá obsáhlejší prameny (Sirůček, 1998a, 2016a).

² Pramen: https://en.wikipedia.org/wiki/Nikolai_Kondratiev.

Badatel, profesor, úředník a politik v soukolí doby

Pohnutý osud a nenaplněné ambice N. D. Kondratěva jsou do značné míry typické pro představitele ruského, resp. sovětského nemarxistického³ ekonomického myšlení nedlouho před a po bolševické revoluci a ve 20. letech. Bohatá kariéra Kondratěva (mimo jiné, náměstka ministra nebo ředitele Institutu pro výzkum konjunktury), zaměřeného především na otázky ekonomiky zemědělství a rozvoje plánování, vrcholí spory právě kolem plánování a ústí v jeho zatčení, proces a internaci během 30. let 20. století, kde však částečně ještě pokračuje v teoretické práci. Kondratěv byl dvakrát odsouzen a posléze i dvakrát rehabilitován. Na objektivní docenění a v řadě aspektů i dopracování však jeho inspirativní myšlenky – nejen z oblasti ekonomické dynamiky – čekají dodnes (včetně např. téměř neznámého náčrtu neoklasického modelu růstu). Někteří autoři se nicméně po „znovuobjevení“ díla a odkazu Kondratěva⁴ snaží na jeho úvahy a studie částečně navazovat.⁵ V roce 1992 je v Rusku založena Mezinárodní nadace N. D. Kondratěva, která každé tři roky uděluje zlatou, stříbrnou a bronzovou medaili na počest N. D. Kondratěva – za přínos k rozvoji společenských věd.⁶

Narodil se 4. (17.) března 1892 ve vesnici Galujevskaja patřící ke Kiněšemskému újezdu v Kostromské gubernii (dnes Vyčugský okres Ivanovské oblasti). Vystudoval též zemědělské a sadařské učiliště a vztah k zemědělství i zájem o dění a sociální rozvoj domovské oblasti ho provází po celý život. Po maturitě na kostromském gymnáziu v roce 1911 nastupuje na právnickou fakultu Petěrburské univerzity. První vědecké kroky

³ Kondratěv, přes svou levicovou orientaci i četné návaznosti na Marxe, Engelse (či Lenina), je pojímán jako nemarxista. „Oficiálním“ marxismem byl řazen k buržoazním a maloburžoazním ruským ekonomům, do směru, který „reprezentovali ekonomové různého politického a ekonomického zaměření, specialisté v jednotlivých oblastech ekonomické vědy. Patřili sem bývalí eseři, menševici, kadeti a bezpartijní buržoazní profesoři: A. A. Sokolov, N. D. Kondratjev, A. A. Mamulov, I. N. Jurovskij, I. Ch. Ozerov, L. N. Lotišenko, A. Dezen, V. A. Bazarov, N. N. Šapošnikov, V. G. Groman a další ...“ (Kolektiv autorů SSSR a NDR, 1986, s. 452). Byl zde uváděn také A. V. Čajanov (a „tzv. organizačně výrobní škola z ekonomiky zemědělství“). Srov. (Půlpán, 1997).

⁴ Srov. (Loučá, 1999).

⁵ Významnou roli na poli teoretického i praktického výzkumu cyklického charakteru ekonomických procesů sehráli cca o půl století později v SSSR S. M. Menšikov, S. P. Aukucioneck, J. V. Jakovec, I. M. Abramov aj. V oblasti rozvoje matematického aparátu a jeho využití např. pro výzkum a předpovědi časových řad lze připomenout A. N. Kolmogorova. Oživovalo taktéž bylo Kondratěvovo úsilí o objektivní přístup v plánování nebo obhajoba malých, tržně řízených podniků. Jeho modely malých podniků byly využívány při sovětské tzv. perestrojce. Srov. (Barnett, 1998), (Kondratiev, 1989), (Kovalevová, 1992), (Makaševová, 1991).

⁶ K laureátům náleží i osobnosti věnující se dlouhým vlnám – W. Krelle (v roce 1995), V. L. Barnett (2001), I. M. Wallerstein (2004), Ch. P. Freeman (2007), C. Pérezová (2012), Ch. Modelski (2012) aj. či řada ekonomů ruských (včetně autorů zaměřených na otázky cyklů) a asijských – blíže viz <http://www.ikf2011.ru/index.php>.

završuje diplomovou prací *Razvitie chozjajstva Kiněšemskego zemstva Kostromskoj gubernii*. Jedná se o obsáhlý statisticko-ekonomický a historicko-etnografický výzkum spojený s rodnou oblastí. Jeho rané práce zasahují taktéž do rodící se „*dynamické sociologie*“. Z materialistických pozic shrnují výsledky zkoumání ruských sociologů a ekonomů. N. D. Kondratěv již od mládí klade důraz na dynamické problémy, na otázky předvídání a prognózování, na interdisciplinární přístup při analýze sociálně ekonomických jevů a na využití vědeckého aparátu jednotlivých věd. V roce 1914 zpracovává filologickou studii *Razloženiye ustno-kollektivnoj poezii* (Kondratiev, 1914), která přináší náčrt originálního řešení, relevantního i z hlediska prognózování.⁷

V období 1915-19 působí na filozofické fakultě Petěrburské univerzity. V době po Únorové revoluci pracuje nad úkoly ohledně provedení agrární reformy v Komisi pro agrární reformu při Hlavním pozemkovém výboru. V listopadu 1917 se stává členem tohoto výboru. Zapojuje se do činnosti ústředního orgánu Potravinové komise Sovětu dělnických zástupců – Celostátního potravinového výboru a stává se i jeho náměstkem. Z tohoto titulu krátce (říjen-listopad 1917) působí coby „*buržoazní specialista*“ v posledním složení Prozatímní vlády A. Kerenského jako náměstek ministra pro zásobování potravinami. V prosinci 1917 pracuje ve Všeruském potravinovém sovětu, který vznikl v Moskvě. Následně je Kondratěv vybrán do Ústavodárného shromáždění jako zástupce Kostromské gubernie na návrh strany eserů.

Začátkem roku 1918 přijíždí do Moskvy a vyučuje na Moskevské městské národní univerzitě. Dále pracuje v ekonomickém oddělení Národní banky a ve vedení Ústředního sdružení pěstitelů lnu. V prosinci 1918 se koná ustavující shromáždění SELSKOSOUJUZu a je vytvořen i jeho hlavní orgán SELSKOSOVĚT, kde též působí. Od ledna 1919 do února 1920 Kondratěv vyučuje i na Družstevním institutu. V září roku 1920 se stává profesorem a v roce 1923 vedoucím katedry vědy o zemědělských trzích na Timirjazevovské zemědělské akademii. V období 1920-28 je vědecká aktivita Kondratěva těsně svázána s činností Institutu pro výzkum konjunktury (Institut pro výzkum národohospodářských

⁷ Práce představuje „*retrospektivní prognózu*“ (termín Kondratěva) založenou na využití srovnávací historické metody, kterou v Rusku rozpracoval jeho učitel M. M. Kovalevskij. Metoda fixovala v historii různých národů vztah mezi materiálními podmínkami života a jim odpovídajícími kulturně ideologickými formami. Kondratěv se na těchto základech ve studii konkrétně zabýval úpadkem ústní lidové tvorby (slovesnosti) na ruské vesnici coby důsledku hlubokých sociálně ekonomických přeměn odehrávajících se na přelomu 19. a 20. století.

konjunktur), který byl založen v říjnu 1920. Kondratěv pracoviště řídí od roku 1923, až do odvolání v roce 1928.

Z malé laboratoře se postupně stává pracoviště NARKOMFINa (Ministerstva financí), do kterého je Institut včleněn v roce 1923. Institut dobově představoval špičkové pracoviště, srovnatelné s obdobnými institucemi v Německu, Rakousku, USA aj.⁸ Kondratěv zde vytvořil vysoce erudovaný interdisciplinární kolektiv (k němuž náležel i J. E. Slutskij), který výrazně přispěl ke zkvalitnění sovětské statistické teorie a praxe. Hlavní úkol Institutu spočíval v přípravě analýz a výzkumů týkajících se vývoje v SSSR i v rozvinutých zemích. Činnost Institutu se ale neomezovala pouze na poskytování podkladů a východisek pro rozhodování NARKOMFINu a dalších centrálních institucí, nýbrž Kondratěv si kladl mnohem širší a rozsáhlejší cíle. Měl v úmyslu vytvořit makroekonomickou teorii vědeckého plánování a prognózování. Realizace plánu práce byla přerušena nuceným odchodem Kondratěva, později je toto unikátní vědecké zařízení reorganizováno a počátkem roku 1930 přestává existovat.⁹

Ve 20. letech byly připravovány perspektivní i aktuální plány rozvoje ekonomiky, čehož se Kondratěv aktivně účastnil. Vedle toho pokračuje v dříve započatém zkoumání dlouhých vln. 6. 2. 1926 v Institutu ekonomiky RANION přednáší klíčový referát *Bolšije cikly ekonomičeskoj konjunktury*. Během rozsáhlých diskuzí byla potvrzena důležitost a aktuálnost problematiky perspektiv vývoje vyspělých zemí. Již tehdy ale část jeho kolegů nebyla ochotna a schopna přijmout nové myšlenky a metody analýzy dynamiky vývoje. Závěry Kondratěva byly ze strany oponentů (např. D. I. Oparina) přijímány silně kriticky a se značnou nedůvěrou.

Téměř deset let se Kondratěv věnuje rozpracovávání základů plánovitého řízení ekonomiky SSSR – např. (Kondratiev, 1926d). Zaobíral se teoretickými otázkami plánování a aktivně se zúčastňoval i příprav konkrétních plánů. Stál též v čele oddělení Řízení zemědělské ekonomiky a plánovacích prací NARKOMZEMu RSFSR. Např. od roku 1923 se podílí na přípravě perspektivního plánu rozvoje zemědělského a lesního hospodářství SSSR. Vzniká tzv. „Kondratěvova zemědělská pětiletka“ a objevuje se i termín

⁸ Srov. (Kondratiev, 1989), resp. (Sirůček, 1998a,b, 1999c, 2016a).

⁹ Podrobněji viz (Kondratiev, 1989).

„kondratěvovština“, kdy je kriticky poukazováno na údajné snahy autora propagovat státní a družstevní kapitalismus.

Ve vyostřené situaci N. D. Kondratěv roku 1927 vystupuje s kritikou návrhu prvního pětiletého plánu připraveného Ústřední komisí při GOSPLANu pod vedením S. G. Strumilina. Kondratěv tvrdí, že stanovení ukazatelů plánu musí vždy vycházet z objektivní analýzy reálného stavu a z možných očekávaných budoucích trendů vývoje. Zdůrazňuje, že základem stabilního bezkrizového vývoje je vyváženost – za jeden z nejdůležitějších znaků vědeckého systému plánování považuje soulad cílů, rámcově vytyčených perspektivním plánem, a cest jejich realizace. Kondratěv podporuje tezi V. A. Bazarova o hlavní metodologické zásadě plánování v podobě „*genetické metody*“, vycházející ze živelně působících společenských tendencí, resp. z extrapolace zákonitostí minulosti na budoucí vývoj. Odmítána zde byla direktivnost plánu i socialistická orientace úkolů.¹⁰ Výsledkem diskuzí, polemik a kritik ohledně sestavování především první pětiletky je však vítězství přístupu Strumilina. Jeho metody plánování byly posvěceny Stalinem v referátu na XVI. sjezdu VKP(b) roku 1930.

Kondratěvovy pozice dostávají nálepku „*manifest kulacké strany*“ a samotný Kondratěv je označen za vůdce školy sdružující „*neonarodniky*“ a „*liberální buržoazní odborníky*“. Hlavní směry kritiky byly zacíleny na jeho názory ohledně rozvoje zemědělství a průmyslu a proti Kondratěvově koncepci dlouhých vln. Tyto byly charakterizovány coby aktivity mající zmařit procesy industrializace a kolektivizace, obhajovat kulaky apod. To všechno s cílem restaurovat kapitalismus a podřídit hospodářství diktátu světového trhu.¹¹ Na čelném místě byla napadána Kondratěvova „*narodnická*“ teze, že každý rozvoj průmyslu se může uskutečnit pouze na účet rozvoje

¹⁰ Srov. (Kolektiv autorů SSSR a NDR, 1986) či (Kondratiev, Jakovec, Abalkin, 2002).

¹¹ Náзор, že není možné stanovit přesnou dobu zániku kapitalismu a tento očekávat v nejbližší době, byl vydáván za oslavu a propagaci kapitalistického systému. Kritizovány byly náhledy trhu coby „*automatického počítadla*“ ukazujícího výsledky činnosti každého odvětví i podniku (resp. teze, že jedinou základnou pro srovnání hospodářských jevů jsou ceny). Dále redukování plánu na „*předvídání nejobecnějších směrů hospodářského vývoje*“. Kdy do plánu měly být zahrnovány pouze kvalitativní charakteristiky. Neboť, podle Kondratěva, ekonomická věda a statistika zatím nezvládla metodu, jak přesně kvantitativně měřit hospodářské jevy, a jak kvantitativně vyjádřit zákony růstu – srov. (Kondratiev, 1926d, 1927). Zmínit je možné i „*překrucování procesů rozvoje národního hospodářství a jeho socialistické rekonstrukce*“, kdy pokusy o plánovitou přeměnu proporcí zděděných z kapitalismu byly Kondratěvem hodnoceny jako „*nenormální vývoj překračující možné hranice reálné akumulace*“. Zde s využitím (Kondratiev, 1989). Blíže též viz (Kondratiev, Jakovec, Abalkin, 2002).

zemědělství a obhajoba „vedoucí úlohy“ zemědělství.¹² Kondratěv také odmítal „třídní přístup“ k různým vrstvám rolnictva. Vedle N. D. Kondratěva byly ostře kritizovány názory ohledně podoby a vývoje zemědělství např. A. V. Čajanova.¹³

Počátkem roku 1928 je Kondratěv zbaven funkce ředitele Institutu pro výzkum konjunktury. V červenci 1930 je zatčen pro revoluční protisocialistickou aktivitu. Po dlouhém vyšetřování a procesech je odsouzen na 8 roků. Jako místo výkonu trestu je stanoven Suzdalský politický izolátor v bývalém Spasso-Jefimijevovském klášteře. Zde se nachází od února 1932. Koncem roku 1936 se jeho zdravotní stav natolik zhoršuje (trpí i postupující slepotou), že prakticky již nemůže pokračovat v práci. O posledních letech Kondratěvova života dlouho panují pochybnosti a nejasnosti přetrvávají dodnes.¹⁴ Starší prameny, včetně slovníků, obvykle spojovaly Kondratěvovo úmrtí s rokem 1931 či 1932, novější se zastřelením až v roce 1938.¹⁵ Poslední dopis dceři píše 31. 8. 1938 a dříve nežli za tři týdny po opakovaném rozsudku, stanovujícím vyšší trest, je zastřelen (někdy bývá uváděno datum 17. 9. 1938). V roce 1962 je rozsudek z roku 1938 zrušen a roku 1987 je zrušen také původní rozsudek z roku 1931. Kondratěv tak byl, spolu s dalšími vědci ve věci Rolnické strany práce, plně rehabilitován.

Pionýrská zkoumání ekonomické dynamiky

Oblasti Kondratěvova vědeckého zájmu byly široké a různorodé¹⁶ – teoretický i praktický význam mají např. studie zabývající se metodologií plánování a prognózování

¹² „Jako „dýmová clona – podle Strumilinova výroku – zahalující buržoazní podstatu Kondratjevova programu sloužila domnělá péče o rozkvět zemědělství, ničeného prý politikou industrializace“ (Kolektiv autorů SSSR a NDR, 1986, s. 497). Srov. (Kondratiev, 1926c).

¹³ Podrobněji viz (Kondratiev, 1989), (Makaševová, 1991), (Půlpán, 1997).

¹⁴ Např. 1. díl *Souostroví gulag* (Solženicyn, 1990) odkazuje na chystaný proces s 200 000 členy Rolnické strany práce, který se měl konat v roce 1931, ale byl Stalinem odvolán. Solženicyn též zmiňuje, že zemědělský ekonom N. D. Kondratěv byl odsouzen k samovazbě, duševně onemocněl a zemřel. Otázkou dodnes zůstává i přímá souvislost mezi kritikou koncepce dlouhých vln (kterou Solženicyn nezmiňuje) a uvězněním Kondratěva.

¹⁵ Za mnohé detaily a upřesnění biografie, zejména z posledního období života (týkající se např. tvůrčích úmyslů a pokusů o jejich naplnění ve vězení), vdčíme jeho manželce Jevgeniji Davidovně, rozené Dorfově. S ní se Kondratěv seznámil v roce 1918 v Ústředním sdružení pěstitelů lnu, kde pracovala jako referentka-překladatelka. Tato žena vytrvale stála po jeho boku i v časech věznění a všestranně ho podporovala. Údaje o životě a díle Kondratěva, kterými disponovala západní ekonomická věda, obvykle pocházely od G. Garvyho (Garvy, 1943). Garvy kriticky analyzuje koncepci dlouhých vln a podává přehled diskusí k této problematice ve 20. letech v SSSR. Prakticky až cca do 90. let 20. století sloužila tato stať západním ekonomům jako základní pramen údajů o životě Kondratěva a o jeho studiích, které nevyšly mimo bývalý SSSR. Blíže viz (Kondratiev, 1989).

¹⁶ Úplná bibliografie prací N. D. Kondratěva čítá 93 položek. Další 20 položek představují práce redigované Kondratěvem a s předmluvou Kondratěva. Uváděno bývá ještě 13 recenzí a referátů a 11 doplňků.

v socialistické ekonomice, dále otázkami makroproporcí a způsoby dosažení vyváženého růstu. Ústředním tématem po celý jeho život zůstávala problematika zemědělství (organizace, plánování a řízení zemědělské výroby, cesty modernizace ruského agrárního sektoru atd.). Světovou proslulost Kondratěvovi přinesly příspěvky z ekonomické dynamiky a výzkumů konjunktur, resp. cyklů. Kondratěv náleží k samotným zakladatelům výzkumů ekonomické dynamiky.¹⁷

Otázky ekonomické dynamiky přitom Kondratěv bezprostředně spojuje s prognostickou funkcí ekonomické vědy. Problémy předvídání a prognózování společensko-ekonomických jevů se ostatně zabývá již od studentských let. Ve 20. letech, jako erudovaný hotový vědec, rozpracovává především aktuální otázky metodologie národohospodářského plánování. Právě v této době jeho zájem o otázky prognózování a plánování dynamických procesů dostává nový, dobově podmíněný impuls. Jasně si uvědomuje důležitou roli předvídání a prognózování v rámci socialistického výrobního způsobu ve srovnání s kapitalismem. Za socialismu roli předvídání a prognózování společensko-ekonomického vývoje přitom považuje za mnohem důležitější, bez něhož je nemyslitelné vědecké plánování v duchu hesla „*Řídit znamená předvídat*“ (Kondratiev, 1989, s. 21). Z obdobných pozic přistupuje i k otázkám potřeby a místa plánování. Kondratěv zdůrazňuje plánovité řízení ve smyslu nezbytné podmínky sociálně ekonomického rozvoje země a s realistickými, vědecky sestavenými plány spojuje také všechny úspěchy a nesnáze rozvoje sovětské ekonomiky.

Významný příspěvek reprezentuje referát *K voprosu o ponjatijach ekonomičeskoj statiki, dinamiki i konjunktury* (Kondratiev, 1924) vypracovaný v Institutu ekonomiky 1. Moskevské státní university (I MGU) v březnu 1924. Zde poprvé formuluje principy nového směru výzkumu – teorie ekonomické dynamiky, vymezuje základní pojmy a poukazuje i na jednotu a rozdílnost statických, resp. dynamických přístupů k analýze hospodářských jevů. Včetně upozornění na významné a nezastupitelné místo výzkumů problematiky cyklů různé délky trvání, tj. „*cyklů konjunktury*“, v dynamickém rámci.¹⁸ Naznačené otázky, včetně problémů ekonomické rovnováhy, však již brzy začaly být

¹⁷ „Tyto problémy vytvářely „kmen“ rozsáhlého „stromu“ jeho vědeckých zájmů“ (Kondratiev, 1989, s. 21).

¹⁸ Tyto aj. problémy (i metodologické) následně rozvíjí ve stati *Problema predvidenija* (Kondratiev, 1926d).

prezentovány jako „cizorodé problémy“ a poté „nadlouho zmizely z okruhů zkoumání sovětských vědců“ (Kondratiev, 1989, s. 23).¹⁹

Referát z roku 1924 naznačuje Kondratěvův plán zkoumání ekonomické dynamiky, významný pro pochopení tvůrčích záměrů i z hlediska zarámování dlouhých vln. Plán výzkumu dynamických zákonitostí zakládá na rozlišení dvou kvalitativně rozdílných skupin ekonomických procesů. Jednak procesů „opakujících se“²⁰ a na straně druhé evolučních „procesů, které se neopakují“, a v nichž se projevuje postupný rozvoj výrobních sil. Procesy „opakující se“ mohou být pravidelně cyklické, resp. Kondratěv se pokouší oddělit procesy rozvoje zaměřené jistým směrem a procesy vlnovitého (cyklického) charakteru, nevykazující žádný určitý směr. V rámci zkoumání „opakujících se“ procesů rozlišuje výkyvy ekonomické aktivity s různou délkou trvání, od sezónních fluktuací, až po dlouhé vlny s periodou kolem 50 let. N. D. Kondratěv se hodlal věnovat různým typům dynamických, resp. cyklických pohybů. V naznačeném dynamickém rámci rozlišuje cyklické a trendové aspekty hospodářského růstu. Má v úmyslu začít výzkum od zevrubné analýzy „opakujících se procesů“ a dále přejít k rozpracování otázek trendu. Etapa následná měla být reprezentována složitým a důležitým úkolem – a to prognózováním základních tendencí rozvoje.²¹

¹⁹ Též díky vystoupení J. V. Stalina v prosinci 1929, kde kritizoval a zesměšnil teorii rovnováhy v kontextu boje proti „pravé úchylce“ ve straně. Dynamické aspekty této koncepce rozpracovával právě N. D. Kondratěv. K teorii rovnováhy se sovětská vědecká komunita vrátila až např. v souvislosti s optimálním plánováním. Mnohé další problémy nastolené Kondratěvem (včetně otázek spojených s ekonomickým cyklem za socialismu) zůstaly však mimo okruh zkoumání v podstatě dodnes. Blíže viz (Kondratiev, 1989). Srov. (Kondratiev, Jakovec, Abalkin, 2002).

²⁰ „N. D. Kondratěv užívá přirovnání z molekulární fyziky (thermodynamiky), rozeznává opakující se procesy od těch, které se neopakují (něobratimyj i obratimyj processy). Neopakující se procesy jsou charakterisovány tím, že se vyskytují u dynamických procesů, jichž směr se nemění, kdežto opakující se procesy jsou charakterisovány tím, že jejich směr se neustále mění. Mohou být pravidelně cyklické, ale nemusí. Kondratěv dále rozeznává procesy jakostní (kačestvennyje) a velikostní (količestvennyje). Procesy jakostních změn patří hlavně (ne však bez výjimky) do skupiny procesů neopakujících se a procesy velikostních změn do skupiny opakujících se procesů“ (Vrábek, 1947, s. 30). Dále Vrábek pokračuje: „Jestliže v celku národohospodářský proces je proces neopakující se, pak celá skupina jeho elementů, především cenových, jako např. ceny zboží, úroková sazba, mzda ukazuje opakující se procesy změn. Konjunkturního theoretika zajímají především procesy velikostní, kdežto jakostní procesy mají význam toliko tehdy, když se mění sama jejich příroda, například když se mění způsob stanovení cen zavedením vázaných cen nebo monopolu“ (tamtéž, s. 30). Závěrem Vrábek konstatuje: „Rozdělení jak Kondratěva, tak i Clarka (míně J. M. Clark a jeho práce z roku 1934 – pozn. PS) nejsou zcela přesná a ani přesná byti nemohou, neboť velikostní procesy mohou a jsou současně jakostní procesy a rovněž podle vnějšího znaku (velikosti změn) nemůžeme souditi, co se děje uvnitř, jaké jakostní změny současně probíhají v struktuře hospodářství“ (tamtéž, s. 31). Srov. (Kondratiev, 1989), (Kondratiev, Jakovec, Abalkin, 2002).

²¹ Náčrt modelu ekonomické dynamiky formuluje jako úkol „stanovit zákony základních tendencí (nebo trendů) dynamiky národního hospodářství a formulovat je přesně matematicky“ (Kondratiev, 1989, s. 412).

V souladu s plánem za pracemi věnovanými dlouhodobým cyklům hodlal další pozornost napřít na výzkumy trendu. K realizaci plánu však již nemohl přistoupit, protože se od roku 1932 nachází ve vězení v Suzdal. Z dochovaných dopisů, které píše z vězení své ženě, je patrné, že přesto se v roce 1934, v těžkých podmínkách, věnuje právě práci o teorii trendu.²²

K dopisu (z 5. 9. 1934) přikládá teze s popisem modelu ekonomické dynamiky kapitalistické ekonomiky.²³ Ve vězení dospívá až k modelům rovnováhy a růstu. V kontextu zamýšleného syntetického díla o základních problémech ekonomické dynamiky a statiky, načrtává model rovnováhy trhu zboží, předcházející ekonomicko-matematickým modelům celkové ekonomické rovnováhy (přístupům J. R. Hickse, P. A. Samuelsona aj.). V dopise podává náčrt v podstatě neoklasického makroekonomického modelu hospodářského růstu. V modelu je národní důchod určován pomocí produkční funkce a podíly mezd, resp. zisků pomocí mezních produktivit faktorů. Nárys základů modelu obsahuje několik rovnic vyjadřujících dynamiku výroby, faktorů výroby (práce, kapitálu a vědeckotechnického pokroku – stavu techniky) a základních důchodů (mezd, úroků a renty). Kondratěv se pokouší o postižení základních tendencí dynamiky ekonomiky a o jejich matematické vyjádření.²⁴ Vyděluje deset základních veličin charakterizujících stav ekonomiky a dovolujících přímo či nepřímo kvantitativní vyjádření. Mezi tyto řadí národní kapitál, počet aktivního obyvatelstva, výrobu výrobních prostředků, výrobu spotřebních předmětů, celkovou velikost výroby, národní důchod,

²² V roce 1934 má hotové kapitoly „Základní problémy ekonomické dynamiky“, „Trend nebo problém teorie ekonomické dynamiky“, „Stav analýzy trendu v teorii sociální ekonomiky“ a zpracovával kapitolu „Stochastická analýza časových řad a problémů trendu“. Kondratěv připravil rukopis této knihy v rozsahu třiceti tiskových stran. Poslední zpracovaná kapitola měla být v konečné verzi nazvána „Stochastická analýza časových řad a stanovení tvaru trendu“ a zaměřena na řešení otázky „...jak je možné empiricky prověřit zákonitosti trendu..., které byly v prvním kroku stanoveny čistě deduktivním způsobem“ (Kondratiev, 1989, s. 32) s využitím dopisů Kondratěva své ženě z 15. 8. 1934 a 29. 5. 1935. Další osud rukopisu práce o trendu však zůstává neznámý.

²³ Modelu, který podle jeho slov „umožňuje deduktivní vymezení trendu“ (Kondratiev, 1989, s. 32). V dopise z 15. 8. 1934 charakterizuje model jako „systém diferenciálních rovnic... vycházející z pevně daných obecných předpokladů odpovídajících Marxově koncepci rozšířené reprodukce (Kapitál, II. díl)... mající charakter řady vzorců, které... ve stručné formě vyjadřují zákon obecné dynamiky rozšířené reprodukce kapitalistické společnosti... získané vzorce... umožňují dostatečně přesně definovat fázi vývoje dosaženou danou analyzovanou ekonomikou, určovat stupeň rozdílnosti v rozvoji jedné země od druhé (v duchu zákona nerovnoměrného rozvoje zformulovaného V. I. Leninem) a zdokonalit postupy analýzy jevů obecné krize kapitalistické ekonomiky“ (Kondratiev, 1989, s. 32-33). Za pozornost stojí odkazy na Marxe a Lenina, včetně využití členění na spotřebu a akumulaci i Marxova rozlišení dvou skupin společenské výroby v modelu.

²⁴ Což povede k „... zcela novému přístupu v systému teoretické sociální ekonomie, protože se tato dosud zajímala pouze o takové dynamické problémy, jako jsou cyklické výkyvy a krize“ (Kondratiev, 1989, s. 412)

mzdu, úrokovou míru, sumu zemědělské renty a velikost úspor. Pro účely vymezení těchto základních veličin a „zákonů jejich změn“ uvádí, že je nutné sestavit systém deseti nezávislých rovnic a vyřešit ho, nebo některé veličiny vymezit odděleně a pro zbývající zkonstruovat příslušnou soustavu rovnic.²⁵ Kondratěv tímto sestrojuje jednosektorový model růstu využitelný např. pro potřeby analýzy a prognózování dlouhodobé dynamiky makroekonomických ukazatelů.²⁶ Jeho originalita bývá spojována i s využitím logistické „S“ křivky.²⁷ Klíčovou úlohu v náčrtu modelu hraje produkční funkce a s ní spojené rovnice – podoba této funkce představuje dílčí případ produkční funkce Cobb-Douglasovy s neutrálním typem vědeckotechnického pokroku.²⁸ Jako slabina Kondratěvova náčrtu modelu růstu bývá uváděno, že příslušné výrobní faktory vystupují coby faktory exogenní povahy²⁹ (což je ovšem kritická výtka, kterou je možné aplikovat i na mnohé soudobé modely růstu).³⁰

²⁵ „Jeho úvahy se ubíraly druhou cestou“ (Kondratiev, 1989, s. 412). Na základě naznačených principů dospívá, přes diferenciální rovnici vyjadřující změny veličin, k formulování „zákona trendu dvou kumulativních veličin“ – kapitálu (K) a počtu obyvatel (A). Příslušnou rovnici graficky vyjadřuje za pomoci logistické „S“ křivky. Dále konstruuje diferenciální rovnici spojující kapitál, počet obyvatel a velikost důchodu (E). Přes integrál dostává vyjádření důchodu pomocí kapitálu a počtu obyvatel („zákon změny důchodu“), včetně parametru zohledňujícího úroveň techniky a její kvantitativní vliv na hospodářství. Ostatní analyzované veličiny definuje dalších sedm rovnic – spojujících tyto veličiny s veličinami již vymezenými (K, A, E). Smysl a význam sestrojených a řešených rovnic spatřuje v tom, že tyto „... v obecné formě charakterizují obecnou tendenci nebo obecný zákon změny všech „základních prvků ekonomického života“; při stanovení příslušných parametrů dané země pak umožňují definovat „zákon trendu“ dynamiky příslušné ekonomiky. Výše uvedené dovoluje např. stanovit, v jaké fázi vývoje se daná země nachází (raný vzestup, rozkvět, obecné období pádu či stabilizace); rovnice současně umožňují sestavení obecné prognózy vývoje ekonomiky (za předpokladu, že nedojde k nějaké katastrofě apod.) a za poslední „... význam nalezených formulací“ je velký z hlediska zkoumání nejen trendu, ale i různých cyklů v průběhu vývoje národního hospodářství“ (Kondratiev, 1989, s. 414).

²⁶ V západní literatuře se obdobně koncipované růstové modely objevují až zhruba po dvaceti letech (R. M. Solow a T. W. Swann, např. díla z roku 1956), v literatuře sovětské za čtvrtstoletí (L. V. Kantorovič, 1959).

²⁷ Dynamika exogenních proměnných není dána pomocí exponenciální či jiné rovnoměrně rostoucí časové funkce, nýbrž pomocí logistické „S“ křivky, u které se část pomalejšího růstu nahrazuje částí růstu rychlého a naopak. Tímto model předpokládá podstatnou nerovnoměrnost vědeckotechnického pokroku majícího zásadní vliv na charakter vývoje kapitalistické ekonomiky. Implicitně je v modelu zapracovaná idea dlouhých vln – pokud předpokládáme, že faktická dynamika libovolného faktoru (např. práce či vědeckotechnického pokroku) je zadána nikoli jednou logistickou křivkou, nýbrž pomocí křivky složené z několika logistických křivek.

²⁸ Funkce podobného typu byla poprvé použita J. G. K. Wicksellem koncem 19. století, nicméně v obecnou povědomost vchází až koncem 20. let. Kondratěvem použitý způsob uchopení vědeckotechnického pokroku byl poprvé popsán J. R. Hicksem v roce 1932. Uvážíme-li okolnosti vzniku modelu, je možné se domnívat, že způsob začlenění pokroku do produkční funkce byl Kondratěvem vypracován nezávisle na příspěvku Hickse.

²⁹ Srov. s endogenním pojetím příčin dlouhých vln v Kondratěvově pokusu o teoretický model a popsání jejich mechanismu. Dlouhé vlny jsou vyvolávány faktory endogenní povahy, ležícími uvnitř kapitalistického systému.

³⁰ Podrobněji viz (Sirůček, 2017a).

Nárys základů modelu ekonomické dynamiky Kondratěva představuje nejenom první známou práci sovětského ekonoma, ve které je využita neoklasická koncepce produkční funkce, ale jeho význam je širší. Kondratěv zde vyjádřil a aplikoval principy ekonomicko-matematické analýzy, která v dané době byla v rámci ekonomické vědy stále ještě v plenkách. Prvenství v sovětské literatuře se týká taktéž myšlenky nacházející se v pozadí uvedených rovnic, popisujících dynamiku mezd a úroků, a to hypotézy o vztahu mezi cenami zásob a jejich národohospodářskou efektivností.³¹ Mnohé Kondratěvovy úvahy a dochované příspěvky ohledně ekonomické dynamiky, kterou se zabýval ve vězení, jsou v literatuře málo zmiňované a povětšinou i obecněji neznámé. Chronologicky je přitom Kondratěvův pokus o sestrojení modelu ekonomického růstu v pořadí čtvrtý na světě a druhý v Sovětském svazu. Kondratěv však bývá opomíjen ještě více než F. P. Ramsey (coby předchůdce neoklasických modelů ekonomického růstu), resp. modely G. A. Feldmana (jako předchůdce neokeynesovského modelu Harrodova-Domarova). Kondratěv přitom „*předběhl*“ dobu a přináleží mu možná i několik historických prvenství, a to též z pohledu např. předchůdců neoklasických koncepcí.

Studie Kondratěva věnované „velkým cyklům konjunktury“

N. D. Kondratěv dále plánoval podrobné studie o „*velkých*“ i „*malých*“ cyklech a krizích práci zaměřenou na obecně metodologické problémy a na závěr pojednání věnované statistické teorii sociálně ekonomické genetiky, resp. rozvoje. Podle plánu výzkumu ekonomické dynamiky v rámci analýzy „*opakujících se procesů*“ hovoří o ekonomických fluktuacích různě dlouhého trvání. Rozlišuje sezónní typ kolísání (kratší jednoho roku); kolísání s délkou tři a půl roku; „*obchodně průmyslové*“, tj. podle Kondratěva „*malé cykly*“ (7-11 let)³² a „*velké cykly konjunktury*“ v trvání cca 50-60 let. V nenaplněném plánu práce největšího věhlasu dosáhla právě identifikace „*velkých cyklů konjunktury*“ (tj. dlouhých vln). Nedílnou součástí zkoumání ekonomické dynamiky jsou tedy studie, týkající se

³¹ Podrobná ekonomicko-matematická analýza této teze (náležející zejména k prvním obdobím rozpracovávání doktríny mezní produktivity) ve spojení s produkčními funkcemi byla započata představiteli neoklasiky začátkem 30. let 20. století. V sovětské ekonomické vědě je tato problematika poprvé analyzovaná L. V. Kantorovičem v práci publikované v roce 1939, tedy pět let po modelu Kondratěva) a širokou popularitu získala až počátkem 60. let v souvislosti s pracemi věnovanými teorii optimálního plánování socialistické ekonomiky.

³² Otázkám spojeným s tradičními střednědobými cykly se věnuje hlavně monografie *Mirovoje chozjajstvo i jevo konjunktury vo vremja krizisa i posle vojny* (Kondratiev, 1922), zaměřená na analýzu cyklu zakončeného krizí 1920-21. Práce je zajímavá nejen z historického a faktografického hlediska, ale obsahuje i náznaky vzájemného vztahu obecného a zvláštního v rámci teorie ekonomických cyklů. Teze autor rozvádí in (Kondratiev, 1923b).

explicitně dlouhých vln, pojímaných nejenom jako fenomén oběhu, ale i výroby. Kondratěv, věrný svému statistickému zaměření, podstatně rozšiřuje základnu pro empirické výzkumy této oblasti a vyslovuje řadu nových hypotéz o mechanismu, průběhu či důsledcích dlouhodobých fluktuací. Dlouhé vlny cyklického charakteru v hospodářském vývoji kapitalistických ekonomik přitom nespojuje pouze s výkyvy cen, nýbrž naznačuje hlubší souvislosti s procesy akumulace kapitálu, s tempy růstu výroby, dynamikou úrokových sazeb nebo inovacemi. S originálním přínosem Kondratěva jsou spojeny první propracovanější důkazy existence dlouhých vln i pokus o jejich teoretické zarámování. Některé z jeho studií jsou brzy přeloženy a vycházejí v Německu či USA (Kondratiev, 1925b, 1926a, 1928a, 1935) – tímto Kondratěv pokládá faktické základy moderního zkoumání dlouhých vln na Západě. Ucelenou a obecně přijímanou teorii dlouhých vln však ani on ještě nevytvořil, jak bude dále precizováno.

Doma se ovšem Kondratěv ve 20. letech postupně dostává stále více a více do konfliktů s oficiální marxistickou politickou ekonomii i se sovětskou mocí. Jeho koncepce (nejen teorie dlouhých vln, ale především jeho pojetí rozvoje zemědělství a lesnictví či úsilí o objektivní ekonomickou analýzu coby nezbytného základu pro plánování, včetně používání „západních“ ekonomických nástrojů) byly podrobovány ostré kritice. Kritika pravděpodobně souvisela i s predikcemi obsaženými v teorii dlouhodobých cyklů. Tyto se dostávaly do rozporů s oficiálními marxistickými představami. Pokles III. dlouhé vlny započal, podle Kondratěva, v letech 1914-20 a měl být vystřídán novou fází růstu. Definitivní rozpad kapitalismu a světová proletářská revoluce, po kterých oficiální marxisté v napjatém dobovém očekávání volali, neměly tedy podle jeho modelu bezprostředně následovat.³³ Lze konstatovat, že rozpracování problematiky dlouhodobých fluktuací se v té době ukázalo v SSSR jako poněkud předčasné a iniciativa v této oblasti postupně přechází k západním vědcům a západní ekonomické vědě.

³³ Díky oficiálnímu odmítnutí problematiky dlouhých vln řada ekonomů interpretovala Kondratěvovu koncepci zjednodušeně. Především jako prognózu dlouhodobé existence kapitalistického výrobního způsobu, v čemž, jak potvrdil další vývoj ve 20. století, měl Kondratěv pravdu. V duchu dobově rozšířené představy o nevyhnutelném a brzkém zániku kapitalismu někteří kritici teorii dlouhých vln nepovažovali pouze za zbytečnou, nýbrž označili tuto z politického a ideologického hlediska za škodlivou a nebezpečnou. Samotný Kondratěv sice s možností konce kapitalismu pracoval, ale zároveň v souvislosti s očekáváním jeho rychlého zániku vždy upozorňoval, že „by bylo chybou kategorií znalosti bezhlavě zaměňovat kategorií víry“ (Kondratiev, 1989, s. 29).

Kondratěv přitom určitě není prvním autorem, který se dlouhodobými hospodářskými cykly, resp. dlouhými vlnami³⁴ zabývá. Zmínky o dlouhodobém kolísání ekonomických veličin lze objevit už v 19. století, s první explicitní z roku 1847 (H. Clarke). K těmto fluktuacím se většina autorů propracovala přes analýzy střednědobých výkyvů a krizí. Impulsem výzkumů dlouhodobých výkyvů se staly fluktuace cenové úrovně. V cenovém vývoji cca do II. světové války hrály důležitou roli ceny zemědělské produkce, kdy existuje řada „zemědělských“ přístupů k cyklům. Pozdější práce, počínaje Kondratěvem, dokazují i dlouhodobé výkyvy pomocí údajů o průmyslové výrobě, následně pak o růstu či vývoji HDP. K průkopníkům dlouhých vln náleží A. L. I. Helphand-Parvus (1901). Známějšími jsou J. Van Gelderen (1913) a S. De Wolff (1929), prokazující dlouhé vlny, včetně pokusů o jejich vysvětlení.³⁵ Van Gelderen jako první zkoumá vazby mezi dlouhodobými cykly cen a fluktuacemi v průmyslovém vývoji. De Wolf konstruuje „teorii vln na principu ozvěn“, vysvětlující cykly obnovováním investic, resp. jejich délku životností strojů. Základy moderních koncepcí dlouhých vln jsou položeny v meziválečném období, kdy prim hraje právě dílo Kondratěva.

Mezi světovými válkami se cyklické pohyby („konjunktury“), resp. otázky fluktuací různých ekonomických veličin, těšily značné pozornosti ekonomů. Bohatou aktivitu vyvíjela celá řada specializovaných pracovišť zkoumajících cykly, a to i dlouhodobé (Berlín, Vídeň, Lovaň, Harvard). Na špici výzkumů se pohyboval také Kondratěvův moskevský Institut pro výzkum konjunktury. Meziválečné období je bohaté z hlediska různorodých příspěvků o hospodářských cyklech i ohledně přímo dlouhých vln. Vzniká obsáhlá literatura sovětská (vedle Kondratěva např. L. D. Trockij),³⁶ německá (E. Wagemann aj.), americká (W. C. Mitchell, A. H. Hansen, N. J. Silberling, J. M. Clark a další), švédská (J. G. K. Wicksell, G. K. Cassel), francouzská (F. Simiand, J. Sirol) nebo belgická (L. H. Dupriez), obsahující i četné příspěvky o dlouhých vlnách. Klíčové studie

³⁴ Předmětem textu není precizace kategorií dlouhé vlny, K-vlny či dlouhodobé ekonomické aj. cykly. Zde jsou tyto, zjednodušeně, brány jako synonyma. K terminologickým problémům blíže viz (Sirůček, 2001, 2016a).

³⁵ K průkopníkům zkoumání dlouhých vln podrobněji viz (Sirůček, 1999b, 2016a).

³⁶ Trockij (L. D. Bronštejn) reprezentuje při vysvětlení dlouhých vln „teorii kapitalistických krizí“ – blíže viz (Sirůček, 2016a). Uznává vlnovitý charakter rozvoje kapitalistické ekonomiky, ale nevidí v něm projev vnitřních zákonitostí vývoje. K označení dlouhých vln nechce používat kategorii cyklu, kvůli snahám vyhnout se mechanické interpretaci. Přitom kritizuje Kondratěva – Trockij striktně odmítá analogii mezi střednědobým ekonomickým cyklem a dlouhými vlnami a odmítá i přenášení marxistického vysvětlení krizí na dlouhé vlny. V prostředí Ruska se cykly, krizemi i ideou dlouhých vln ještě před Kondratěvem zabývá M. A. Buňat'an (1915).

v této oblasti ale zůstávají spojeny s dílem Kondratěva a Schumpetera. Na Kondratěvův vklad koncem 30. let navazuje J. A. Schumpeter. Označuje dlouhé vlny Kondratěvovým jménem (odtud tedy dlouhé K-vlny, resp. K-cykly) a svou ideou shlukování inovací pokládá další základní kámen teorií dlouhovělných hospodářských aj. fluktuací.³⁷

První Kondratěvovou skicou, týkající se ideje dlouhých vln je článek *Mirovoje chozjajstvo i jego konjunktury vo vremja i posle vojny* (Kondratiev, 1922) publikovaný pouze rusky a obsahující první náčrt teorie dlouhých vln spolu s předběžnou identifikací cyklů. Tato práce se však zabývala především „obchodně průmyslovými“ střednědobými cykly a Kondratěv závěry ohledně dlouhých vln formuluje zatím ještě opatrně a dlouhodobé cykly ve vývoji kapitalismu považuje pouze za pravděpodobné. Postupně teze rozpracovává, s čímž ale sílí i negativní reakce a kritiky (např. od L. D. Trockého).³⁸ Následuje snad nejznámější práce *Bolšije cikly konjunktury* (Kondratiev 1925a), kde je podáno shrnutí základních závěrů statistického šetření ohledně existence dlouhých vln.³⁹ Studie ovšem ještě neobsahuje žádné teoretické vysvětlení dlouhodobých ekonomických cyklů. A samotný N. D. Kondratěv v závěru uvádí, že ani neměl v úmyslu položit základ pro příslušnou teorii dlouhých vln. Tento nedostatek teoretické podpory se stává i zdrojem mohutné kritiky Kondratěvova přístupu.

Kondratěv koncept teoreticky i empiricky rozpracovává a pokouší se v diskuzích o předběžné vysvětlení dlouhých vln. S přílišným pochopením a pozitivní odezvou se však dobově nesetkává. 6. 2. 1926 přednáší na půdě Institutu ekonomiky Ruské asociace vědecko-výzkumných institutů společenských věd (RANION) zásadní referát *Bolšije cikly ekonomičeskoj konjunktury*. Během referátu obdržel předsedající S. A. Falkner teze koreferátu D. I. Oparina, objasňujícího dlouhodobé fluktuace vývoje některých ekonomických ukazatelů v 19. století na základě koncepce odlišné od Kondratěvova

³⁷ K životu, dílu a odkazu J. A. Schumpetera podrobněji viz např. (Sirůček, 2016a,c).

³⁸ V této době je v SSSR publikováno několik Kondratěvových prací shrnujících závěry statistických analýz z let 1923-25. Článek *Spornyje voprosy mirovogo chozjajstva i krizisa: Otvet našim kritikam* (Kondratiev, 1923b) reaguje na kritiku, kterou vyvolala první studie z roku 1922 a obsahuje i náznaky dále rozvíjených zásadních myšlenek. Část článku *K voprosu o ponjatijach ekonomičeskoj statiki, dinamiki i konjunktury* (Kondratiev, 1924) je v roce 1925 publikována jako *The Static and the Dynamic View of Economics* (Kondratiev, 1925b).

³⁹ Německá mutace (Kondratiev, 1926a) proslavila autora i mimo SSSR. Zkrácená verze je později přeložena i do angličtiny (Kondratiev, 1935). Díky těmto textům se Kondratěvův výzkum stává známý na Západě.

modelu.⁴⁰ Koreferát zazněl a byl diskutován na příštím zasedání 13. 2. 1926.⁴¹ Jelikož v referátech naznačená problematika, shromážděný empirický materiál a použitá metodika představovaly důležitou oblast zájmu tehdejší ekonomické vědy, bylo rozhodnuto o vydání práce shrnující základní materiály a zachycující i postup diskusí. V roce 1928 tak vychází sborník *Bolšije cikly konjunktury: Doklady i ich obsužděniye v Institutě ekonomiki* (Kondratiev, Oparin, 1928).⁴²

V diskuzích odehrávajících se v roce 1926 na půdě RANION byl koncept dlouhých vln hodnocen kriticky a negativně. Ve vystoupeních kladli oponenti v čele s Oparinem hlavní důraz na empirické prověřování hypotézy o existenci dlouhých vln ve vývoji hospodářské aktivity. Po skončení těchto diskuzí Kondratěv napsal ještě několik prací týkajících se přímo dlouhých vln. Článek *K voprosu o bolšich ciklach konjunktury* (Kondratiev, 1926b) reaguje na kritiku ohledně metodologie analýzy a metodiky verifikace hypotézy o existenci dlouhých vln. Z téhož roku je práce *Problema predvidenija* (Kondratiev, 1926d), jejíž německá verze vychází o rok později. Stat' *K voprosu o tendencijach i sovremennoj faze razvitija mirovogo selskogo chozjajstva i selskochozjajstvennogo rynka* (Kondratiev, 1926c) rozpracovává koncepci dlouhých vln v zemědělství. Posledním příspěvkem na téma dlouhých vln, který Kondratěv stihl publikovat, je práce *Dinamika cen promyšlennych i selskochozjajstvennych tovarov: K voprosu o teorii otnositelnoj dinamiki i konjunktury* (Kondratiev, 1928b).⁴³ V ní prohlubuje koncepci o analýzu změn struktury ekonomik kapitalistických zemí v průběhu dlouhé vlny. Touto studií však

⁴⁰ Na základě obširných příprav, především statistického charakteru, dospívá Oparin k závěru, že dlouhodobé periodické výkyvy jsou charakteristické pouze pro peněžní sféru a mohou být vysvětleny na základě verze kvantitativní teorie peněz v duchu G. K. Cassela. Jedny z prvních pokusů o vysvětlení mechanismu dlouhých vln přitom tvoří právě monetární koncepce, založené na objevech ložisek zlata majících vliv na pohyby zlatých zásob. Byla předpokládána paralela mezi kolísáním cen („*cenovými cykly*“ v textech předchůdců a průkopníků dlouhých vln) a množstvím monetárního zlata. Tyto úvahy jsou dnes považovány za překonané. Minimálně díky snížení váhy objevů nových nalezišť a souvisejících rozhodnutí (hlavně v JAR a v bývalém SSSR) v kontextu stále většího oddělování peněžního oběhu a zlatých zásob. Sporný moment představuje i úloha náhodných faktorů při objevech nalezišť, i když při zohlednění vlivu ceny zlata na jeho produkci lze získat určitý prostor pro vysvětlení pohybů celkových zlatých zásob. Srov. (Kondratiev, Oparin, 1928), resp. (Kondratiev, 1989).

⁴¹ Již 6. 2. 1926 materiál vyvolal značný ohlas. V diskuzi k referátu vystoupili D. I. Oparin, V. A. Bazarov, S. A. Pervušin aj. 13. 2. 1926 diskutují Kondratěv, M. I. Spektator či S. A. Falkner. Blíže viz (Kondratiev, 1989).

⁴² Tento byl často považován za text nejúplněji shrnující závěry výzkumů Kondratěva v oblasti dlouhých vln. Dnes zřejmě nejucelenější pohled na dílo Kondratěva v oblasti ekonomické dynamiky (a v tomto kontextu také dlouhých vln) poskytuje sborník *Problemy ekonomičeskoj dinamiki* (Kondratiev, 1989). Srov. též sborník *Bolšije cikly konjunktury i teorija predvidenija: Izbrannye trudy* (Kondratiev, Jakovec, Abalkin, 2002).

⁴³ Zkrácený německý překlad studie vychází jako (Kondratiev, 1928a).

současně poněkud reformuluje teorii navrženou v (Kondratiev, 1926c). Dochází k závěru, že dlouhé vlny v cenách zemědělských a průmyslových výrobků se shodují s dlouhými vlnami celkové ekonomické aktivity.⁴⁴

Celkově v hodnocení Kondratěva převážila krajně negativní a nepřátelská stanoviska. Pokusy o teorii dlouhých vln byly oceňovány visačkou „buržoazně vulgárního“ přístupu a vědecký význam Kondratěvových prací byl potlačován. Toto mínění v sovětské literatuře přetrvávalo prakticky až do 80. let 20. století. Originální přínos N. D. Kondratěva začal být oceňován až během jistého uvolnění v 70. - 80. letech, kdy se objevilo i v socialistických zemích několik prací věnovaných dlouhodobým fluktuacím, odvolávajících se právě na Kondratěva. Tyto příspěvky vycházely především z reálného vývoje, který ukázal, že hypotéza o existenci dlouhých vln v ekonomické aktivitě může sloužit jako užitečné východisko pro objasnění mnohých jevů ve vývoji moderních kapitalistických společností. Nutno přitom zdůraznit, že i Kondratěv (obdobně jako později J. A. Schumpeter) považuje dlouhé vlny za specifický fenomén kapitalistické ekonomiky a s jistotou za socialismu uznává pouze sezónní fluktuace.

Hlavní teze Kondratěvova konceptu dlouhých vln

Kondratěv formuluje základní teze klíčového referátu *Bolšije cikly ekonomičeskoj konjunktury* předneseného v Institutu ekonomiky RANION dne 6. února 1926 v osmi bodech takto:

„1. Soudobá ekonomická teorie rozeznává pouze cykly trvající 7-11 let. Současně s těmito cykly zřejmě existují i jiné cykly ekonomické dynamiky s délkou přibližně 48-55 let. Nazveme je velkými ekonomickými cykly.

2. Pro potřeby stanovení, zda existují tyto dlouhé vlny, byly prozkoumány statistické údaje Anglie: týkající se cen, výnosu z kapitálu, mzdy zemědělských a textilních dělníků, zahraničního obchodu a výroby uhlí, surového železa, olova aj.; Francie: týkající se cen; výnosu z kapitálu, zahraničního obchodu, spotřeby uhlí, osevních ploch ovsa, portfolia Francouzské banky, vkladů do spořitelny, spotřeby bavlny, kávy, cukru aj.; Německo: týkající se produkce uhlí a surového železa; USA: týkající se cen, produkce uhlí, surového železa a oceli, počtu vřeten bavlnářského průmyslu, osevních ploch bavlny apod. Kromě toho, byly

⁴⁴ Srov. (Van Duijn, 1983).

analyzovány údaje o světové produkci uhlí a surového železa. Podle možností byla tato data vzata za co nejdelší dobu. Pouze u některých výše uvedených položek byly systematické statistické údaje k dispozici od konce 18. století. Ostatní údaje začínají až od počátku či dokonce od poloviny 19. století.

3. Uvedené údaje byly podrobeny analýze využívající metod matematické statistiky. Kde to bylo smysluplné, byly údaje především vztaženy k počtu obyvatel. Dále byly pro všechny nalezeny teoretické křivky dlouhodobých trendů (Secular trend). Potom byly nalezeny odchylky empirické řady od řady teoretické. Nalezené odchylky byly vyrovnány za pomoci 9ti letých klouzavých průměrů, díky čemuž byly vyloučeny jak náhodné výkyvy, tak i cyklická kolísání krátkodobého a střednědobého charakteru. Vyrovnané odchylky byly podrobeny analýze s cílem získat fakta o existenci velkých cyklů. Popsaná metoda byla uplatněna uvšech výše jmenovaných údajů, při vyloučení indexů cen zboží, které nepotřebovaly popsaného složitého zpracování.

4. Základní výsledky analýzy ukazují toto. Většina použitých údajů odhaluje existenci cyklických vln trvajících 48-55 let. Přitom se periody výkyvů jednotlivých veličin mezi sebou blízce shodují. Rozptyl bodů zlomu u jednotlivých křivek přesahuje 5 let pouze v ojedinělých případech. Začínáme-li od konce 18. století, datování velkých cyklů je přibližně následující:

I. 1. Vzestupná fáze: od konce 80. do počátku 90. let 18. století do let 1810-17

2. Sestupná fáze: od 1810-17 do období 1844-51

II. 1. Vzestupná fáze: od 1844-51 do let 1870-75

2. Sestupná fáze: od 1870-75 do období 1890-96

III. 1. Vzestupná fáze: od 1890-96 do let 1914-20

2. Sestupná fáze: od roků 1914-20

Existenci velkých cyklů z prozkoumaných veličin nepotvrdily především údaje o spotřebě, např. pšenice, kávy, cukru, bavlny ve Francii. Tyto cykly se nepodařilo také odhalit pomocí údajů o osevních plochách pšenice ve Francii a v produkci vlny a cukru v USA.

5. Provedená analýza údajů dále umožnila formulovat čtyři důležité empirické pravidelnosti v průběhu velkých ekonomických cyklů:

- a) před nástupem a na počátku vzestupné vlny každého velkého cyklu dochází k hlubokým změnám v podmínkách ekonomického života společnosti. Tyto změny se projevují*

ve významných technických změnách (kterým zase předcházejí významné technické objevy a vynálezy), v začleňování nových zemí do světových ekonomických vztahů, ve změnách produkce zlata i peněžního oběhu;

- b) na období vzestupných vln každého velkého cyklu připadá nejvíce sociálních otřesů (válek a revolucí);*
- c) období sestupné vlny každého velkého cyklu jsou doprovázeny dlouhotrvající a zvláště ostře se projevující depresí zemědělství;*
- d) v období vzestupné vlny velkých cyklů jsou střednědobé kapitalistické cykly charakterizovány krátkou depresí a intenzivními vzestupy; v období sestupné vlny velkých cyklů je pak charakteristika obrácená.*

6. I když budeme uvažovat, že délka analyzovaného období, zahrnující maximálně 140 let, není plně dostačující pro konečné závěry, i pak zůstává existence velkých cyklů stále velmi věrohodná.

7. Identifikované velké vlny konjunktury nemohou být vysvětleny pomocí náhodně nastávajících příčin. Jejich vysvětlení je zřejmě nutné hledat ve specifikách vlastních kapitalistickému ekonomickému systému.

8. Avšak nalezení takového vysvětlení naráží na značné obtíže. Jako první hypotéza pro jejich vysvětlení může sloužit následující koncepce. Délka fungování různých ekonomických aktiv i výrobních sil je různá. Stejně tak jejich vytvoření je spojeno s odlišnou dobou a vynaložením různých prostředků. Zpravidla je nejdéle trvající období fungování spojeno se základními druhy výrobních sil.⁴⁵ Tyto také vyžadují i nejdelší čas a nejvíce akumulovaného kapitálu pro své vytvoření. Odtud také pro ekonomii vychází nezbytnost znalosti různých typů rovnováhy vzhledem k různým časovým obdobím (srov. rovnováhu krátkého a dlouhého období u Marshalla). Na velké cykly je možné nahlížet jako na narušování a obnovování ekonomické rovnováhy v dlouhém období. Jejich základní příčina spočívá v mechanismu spoření, akumulace a alokace kapitálu – potřebného pro vytvoření nových základních výrobních sil. Avšak vliv této základní příčiny je zesilován působením druhotných faktorů. V souvislosti s vyloženým průběhem velkého cyklu obdržíme následující vysvětlení. Počátek vzestupu se

⁴⁵ Nemarkista Kondratěv operuje s kategorií a logikou výrobních sil, kdy neustálý rozvoj základních výrobních sil probíhá cyklicky v dlouhých vlnách. Pojmy a logiku neoklasického teoretického systému oprávněně tedy velmi pravděpodobně považoval za nepostačující z hlediska analýzy dynamických jevů a procesů – pozn. PS.

shoduje s momentem, kdy úspory a akumulace kapitálu dosahují takové intenzity, při níž se stává možným rentabilní investování kapitálu s cílem vytvoření základních výrobních sil a radikální modernizace techniky. Počínající zvyšování tempa ekonomického života, komplikované průmyslově kapitalistickými střednědobými cykly, vyvolává zostřování sociálního boje, soupeření o trhy a vnější konflikty. V tomto procesu dochází ke zpomalování tempa akumulace kapitálu a zesiluje proces alokace volného kapitálu. Zesílení vlivu těchto faktorů vyvolává přelom v tempech růstu ekonomického vývoje a vede k jeho zpomalení. I přes to, že je působení popsanych faktorů silnější v průmyslu – přelom se obvykle shoduje s počátkem dlouhodobé zemědělské deprese. Snížení tempa rozvoje ekonomiky způsobuje na jedné straně zesílení hledání v oblasti zdokonalování techniky, a na straně druhé – vede k znovuoobnovení procesu akumulace kapitálu ze strany průmyslově finančních a jiných skupin, jenž probíhá do značné míry na úkor zemědělství. Toto vše vytváří podmínky pro další vzestupnou fázi velkého cyklu, který se znovu opakuje, ale již na nové úrovni rozvoje výrobních sil“ (Kondratiev, 1989, s. 224-226).⁴⁶

Podrobný rozbor referátu lze nalézt in (Sirůček, 1998b, resp. 2016a), níže pouze hlavní teze a problémy. Referát se skládá ze tří částí. První, po vstupních poznámkách, dokazuje existenci dlouhých vln v pohybu celé řady ekonomických veličin. V druhé jsou formulovány některé empirické zákonitosti týkající se průběhu dlouhé vlny. Část třetí se pokouší o náčrt základů teoretického modelu dlouhých vln, vysvětlujícího tento sociálně ekonomický fenomén.

S odkazy na referát z roku 1924 (Kondratiev, 1924) autor na začátku upozorňuje na tři skutečnosti. Za prvé, že jeho výzkumy se váží pouze k podmínkám kapitalismu, nevztahuje je tedy na libovolné ekonomické systémy. Za druhé, že „... v podmínkách kapitalistického ekonomického systému se dynamika národního hospodářství nevyčerpává ani kolísavými (kolebatělnyj) procesy, o kterých budu hovořit, ani těmi kolísavými procesy o kterých již existuje obšírná literatura, tj. obchodně průmyslovými cykly, sezonními fluktuacemi atd. Je mi známo, že dynamika této ekonomiky se také projevuje v procesech evolučního charakteru“ (Kondratiev, 1989, s. 172). Za třetí dodává, že se v referátu vůbec nezabývá otázkou vztahu mezi uvedenými dvěma druhy dynamických procesů – z čehož

⁴⁶ Všechny překlady z ruského či anglického jazyka zde podle (Sirůček, 1998b, resp. 2016a).

však nevyplývá, že považuje tyto procesy za nezávislé a oddělené.⁴⁷ V referátu hodlá zaměřit pozornost na procesy kolísavého, vlnovitého – tj. cyklického („konjunkturního“) charakteru. Konstatuje, že existují cyklické procesy různého typu. Odkazuje na tradiční důraz ekonomie na vlnovité procesy v délce 7-11 let, známé jako „*průmyslové kapitalistické*“ cykly, k nimž se ekonomové dostali přes zkoumání krizí a jejich negativních dopadů. Složitost reálné dynamiky kapitalistické ekonomiky však nevyčerpávají pouze střednědobé cykly, ani cykly kratší (s poukazy na J. Kitchina). Naznačenými otázkami se zde však zabývat nehodlal, v referátu má na mysli třetí typ cyklických výkyvů – dlouhé vlny. Navazuje přitom na průkopníky a rané autory.⁴⁸

Koncepci dlouhých vln zakládá především na pozorování cenového vývoje (včetně vývoje úrokových měr a mezd) v průběhu 19. století, jako doplněk používá několika dalších kratších cenových řad (vývoj zahraničního obchodu různých zemí, vývoj bankovních depozit apod.).⁴⁹ Sleduje tak časový pohyb veličin hodnotových (velkoobchodní ceny, mzdy, zisky, úspory aj.) i naturálních ukazatelů (výroba a spotřeba uhlí, surového železa, olova apod.). Na základě údajů a za pomoci propracovaných statistických metod prokazuje, že dlouhé vlny růstu a poklesu dobově nejdůležitějších makroekonomických veličin se cyklicky opakují zhruba po půlstoletí.⁵⁰ Kondratěv si jasně uvědomoval, že všechny prvky kapitalistické ekonomiky jsou přirozeným způsobem

⁴⁷ „Proces reálné dynamiky je jeden ...“ (Kondratiev, 1989, s. 172), probíhá však nerovnoměrně, oklikami a ve vlnách.

⁴⁸ Uvádí, že myšlenka dlouhých vln „není absolutně nová“. „Jednotliví autoři, jako Lescure, Aftalion, Moore, Spiethoff, Layton, Cassel, Kautsky aj. již dospěli k tomuto názoru, pravda, v dosti útržkovité a náhodné podobě. Jejich mínění v otázce existence dlouhých vln jsou různá“ (Kondratiev, 1989, s. 175). Svě předchůdce rozděluje na tři skupiny. První je ochotna přistoupit na možnost existence dlouhých vln. Druží operují s delšími fázemi růstu a poklesu „konjunktury“, leč nedávají jednoznačnou odpověď na otázku cykličnosti těchto fází. Konečně třetí skupina si všímá dlouhodobých period růstu a poklesu hodnot některých ekonomických veličin, ale s určitostí popírají jejich cykličnost – ekonomické výkyvy chápou pouze jako výsledek náhodných faktorů a revolučních převratů. Kondratěv na své prioritě ohledně existence dlouhých vln netrvá, nicméně dodává: „... ale v celku mně není známý ani jeden autor, který by zkoumal speciální problematiku dlouhých vln dostatečně pečlivě, ani jeden autor, který by uznával existenci těchto cyklů zcela určitě a jasně“ (Kondratiev, 1989, s. 175).

⁴⁹ O původu údajů a metodách zpracování uvádí: „Výzkum dlouhých vln je mimořádně obtížný. Za prvé proto, že samotná existence problému předpokládá velmi dlouhé období pozorování dynamiky ekonomických cyklů... nemůžeme se dostat dále než na konec 18. století, tj. do období počátku rozvoje průmyslového kapitalismu, kvůli stavu údajů a nesrovnatelnosti analyzovaných jevů. Za druhé proto, že od konce 18. století do poloviny 19. století nemáme dostatek úplných, nepřetržitých a uspokojivých údajů o dynamice cyklů“ (Kondratiev, 1989, s. 176). Nicméně pokusil se o shrnutí a zpracování dostupných vybraných údajů, za co možné nejdelší období pro ekonomiky Anglie, Německa, Francie a USA. Základem příspěvku se stala data z Anglie a Francie. A to z důvodu, že do poloviny 19. století právě odtud pocházely nejsystematičtější a neúplnější statistické podklady. S údaji týkajícími se dynamiky vývoje dalších zemí, zejména USA, pracuje Kondratěv jen ve zvláštních případech.

⁵⁰ Z čehož následně např. predikuje, že krize 1929 je součástí sestupné větve (období dlouhodobé deprese) III. dlouhé vlny a po jejím překonání lze očekávat další dlouhodobější vzestup.

propojeny – pro potřeby analýzy vývoje společnosti jako celku je tudíž nutné mít na zřeteli syntetické hledisko. Vzhledem k novému charakteru a složitosti úkolu se však, na tomto stadiu výzkumu a postupu prací, musel uvedeného způsobu zkoumání vzdát a vést výklad cestou analýzy jednotlivých důležitých prvků.⁵¹

Po úvodních poznámkách a naznačení původu údajů a použitých metod analýzy (oddíly jedna až čtyři) přechází referát k výsledkům zkoumání. Jednotlivé kroky zpracování empirických údajů jsou shrnuty v citované třetí tezi.⁵² V pátém oddíle referát charakterizuje vývoj průměrné úrovně cen zboží v Anglii, Francii a USA měřený pomocí cenových indexů a konstatuje, že průměrné ceny zboží vykazují „dlouhovlnný“ průběh. Šestý oddíl shrnuje výsledky analýzy výkyvů ve vývoji úrokové míry, o jejímž pohybu mají nejlépe vypovídat údaje o diskontní sazbě a kurzu lukrativních cenných papírů. Sedmý oddíl analyzuje údaje týkající se pohybu nominální mzdy v Anglii. Kondratěv využívá záznamy o týdenních mzdách pracovníků bavlnářského průmyslu od roku 1866 a ročních mzdách zemědělských pracovníků od roku 1789. I přes nedostatek spolehlivých podkladů o mzdovém vývoji však i zde konstatuje existenci dlouhých vln, přičemž jejich periody považuje za shodné s periodami cyklů v cenách zboží i pohybů úrokové míry. Obdobným způsobem zpracovává a analyzuje v oddíle osmém údaje týkající se bilance zahraničního obchodu Anglie a Francie.⁵³ Analýzu dynamiky čistě naturálních veličin (resp. ukazatelů) reprezentuje devátý oddíl – analogickým způsobem zpracovávající údaje o těžbě

⁵¹ Všechny zkoumané elementy ekonomického chování dělí podle charakteru dynamiky na dvě skupiny. U prvků první skupiny platí, že zároveň s kolísavými (vlnovitými) procesy se jejich dynamika neprojevuje pomocí žádné obecné tendence (sekulárního trendu růstu či poklesu), nebo je tato téměř nezřetelná. Sem řadí některé veličiny čistě hodnotového charakteru, např. ceny zboží. Pro zpracování statistických údajů popisujících tyto prvky, s cílem identifikace dlouhých vln, používá elementární postupy analýzy. Prvky skupiny druhé, jichž byla většina, jsou charakterizovány tím, že se v jejich dynamice projevují tendence určitého směru, zpravidla růstu. Tyto jsou spojeny s všeobecným růstem a rozmachem ekonomické aktivity země a společně s kolísavými procesy vyjevují zmiňované tendence jistého směru. K uvedeným elementům řadí další veličiny čistě hodnotové (úrokové míry, mzdy, vklady v bankách aj.), prvky charakteru smíšeného (tj. hodnotově naturální veličiny, odrážející změny hodnotové i naturální, např. objem zahraničního obchodu v cenovém vyjádření) a prvky povahy čistě naturální (např. údaje o produkci různých průmyslových odvětví či spotřebě komodit). Neupravená podoba statistických údajů vztahující se k dynamice prvků této druhé skupiny však cyklické výkyvy s dostatečnou přesností neodhaluje. A to občas v případě jak cyklů dlouhodobých, tak i jakýchkoli jiných cyklů (např. při použití údajů čistě naturálního charakteru). Proto pro odhalení přítomnosti či nepřítomnosti dlouhých vln zde Kondratěv musel používat složité způsoby zpracování uvedených údajů – blíže viz (Kondratiev, 1989), resp. (Sirůček, 1998b).

⁵² Někteří oponenti teorie dlouhých vln a kritici Kondratěva však namítají, že jeho identifikace mohla být pouhým produktem použitých statistických metod.

⁵³ Výsledky opět „... dostatečně přesvědčivě odrážejí dva velké cykly, přičemž jejich periody... blízce odpovídají periodám cyklů získaných z ostatních údajů“ (Kondratiev, 1989, s. 191).

a spotřebě uhlí, resp. výrobě surového železa a olova v ekonomikách Anglie a Francie a opět ústící v potvrzení existence dlouhých vln. Dlouhé vlny podobných period následně N. D. Kondratěv odhaluje i v případě dalších časových řad.⁵⁴

Na základě předchozí analýzy formuluje v oddíle jedenáctém několik shrnujících závěrů:

1. První zní: *„Dynamika analyzovaných veličin odhaluje velké cykly“* (Kondratiev, 1989, s. 197).
2. Ve vztahu k těm prvkům, jejichž dynamika neodhaluje ostře vyjádřené a směřované tendence růstu a poklesu (sekulární trend), jako jsou např. ceny, se dlouhé vlny projevují ve zvlněném střídání jejich úrovně. U prvků, jejichž dynamika takové tendence obsahuje, jsou potom dlouhé vlny vyjádřeny jako kolísavé (zvlněné) změny tempa rozvoje této tendence.
3. Při shrnutí *„dlouhovlnného“* vývoje izolovaných ukazatelů týkajících se ekonomického vývoje Anglie, Francie, USA, Německa i celé světové ekonomiky dochází k třetímu závěru, a to, že: *„... v cyklech dynamiky uváděných prvků u jednotlivých zemí, nehledě na všechny obtíže při zpracování těchto údajů, existuje velmi blízká časová shoda. Odchylek od nejobecnějšího pravidla rozprostření cyklů je velmi málo“* (Kondratiev, 1989, s. 197).
4. Zde Kondratěv formuluje nejvíce pravděpodobné datování a identifikaci dlouhých vln⁵⁵ v podobě tří *„velkých cyklů konjunktury“* rekapitulovaných v rámci čtvrté základní teze referátu.
5. Fakt existence dlouhých vln v dynamice uvedených ukazatelů ještě nepovažuje nezbytně za důkaz existence těchto dlouhodobých cyklů v dynamice vývoje ostatních ukazatelů, jejichž vývoj neanalyzuje.⁵⁶

⁵⁴ A to u prvků hodnotového charakteru (údaje o portfoliu Francouzské banky a vkladech ve spořitelnách ve Francii), u prvků smíšených (oddělené údaje o anglickém, resp. francouzském exportu a importu) i v dynamice prvků naturálního charakteru (údaje o těžbě uhlí v USA, Německu i na celém světě, produkci litiny a olova v USA, o počtu vřeten bavlnářského průmyslu USA i osetých plochách bavlny v USA a ovsu ve Francii). I když u některých z těchto řad údajů se dlouhé vlny nevyskytovaly stejně zřetelně (viz desátý oddíl referátu). Naproti tomu dlouhé vlny se Kondratěvovi nepodařilo nalézt v údajích postihujících dynamiku spotřeby bavlny ve Francii, v produkci vlny a cukru v USA a v dynamice některých dalších ukazatelů. Blíže viz (Kondratiev, 1989).

⁵⁵ Připomíná, že nepovažuje za možné zcela přesné určení bodů obratu dlouhých vln a nepřesnost určení těchto zlomů stanovuje maximálně na 5-7 let.

⁵⁶ *„Vyřešení otázek, které z nich odhalují tuto cykličnost je úkolem dalšího speciálního výzkumu“* (Kondratiev, 1989, s. 199), a dále dodává, že existence dlouhých vln *„... vůbec nepředpokládá, že jsou absolutně vřezávající a projevují se v dynamice všech prvků“* (tamtéž).

6. Konstatuje, že získané dlouhé vlny ve vývoji nejdůležitějších veličin hospodářského života mají mezinárodní charakter, „... *příčemž ve vztahu k evropským kapitalistickým zemím se periody těchto cyklů blízce shodují*“ (Kondratiev, 1989, s. 199). Na základě analyzovaných údajů usuzuje taktéž na platnost závěrů pro podmínky USA, což však ještě nevylučuje jistá specifika vývoje, zejména period cyklů, u americké ekonomiky

Závěry popisující dynamiku vývoje izolovaných prvků ekonomického života kapitalismu získává pomocí statistické analýzy. Sám si je však dobře vědom, že závěry vycházející pouze ze statistických metod a teoretických křivek nejsou zcela dostatečné pro jednoznačné potvrzení existence a určení dlouhých vln. Aby se teoretické závěry staly přesvědčivější,⁵⁷ považuje za nezbytné zabývat se a studovat procesy vývoje kapitalismu i v jeho v konkrétně historických podobách, a nikoli pouze na základě čísel. Proto v oddílech dvanáct až patnáct seznamuje s výsledky své práce ohledně dynamiky vývoje těchto doplňujících údajů historicko-popisného charakteru, které „... *upevnilly naše závěry...*“ (Kondratiev, 1989, s. 199). Příčemž vyvozuje čtyři empirické pravidelnosti ohledně průběhu dlouhých vln, které je možné pozorovat a určit při analýze konkrétního hospodářského života, a které „... *jsou mimořádně významné nejen pro charakteristiku velkých cyklů, ale i pro jejich chápání*“ (tamtéž). Tvzení ilustruje bohatým faktografickým materiálem.

První empirická pravidelnost je vyjádřena takto: Před začátkem vzestupné fáze dlouhé vlny a často i na jejím samotném počátku dochází k významným změnám v základních podmínkách ekonomického života společnosti. Tyto změny se obvykle v různých kombinacích projevují v hlubokých proměnách techniky výroby a sféry směny (kterým pak zase předcházejí významné objevy a vynálezy), dále ve změnách podmínek peněžního oběhu a v posilování role nových zemí v systému světového hospodářství.⁵⁸ Oddíl třináctý

⁵⁷ A dále „... *abychom se nestali při této analýze obětí nějakého omylu statistických metod, zvláště při analýze nejranější etapy...*“ (Kondratiev, 1989, s. 199).

⁵⁸ „*Bezpochyby, k těmto naznačeným změnám dochází v té či oné míře nepřetržitě a je možné je pozorovat v celé historii kapitalismu. Ale zřejmě probíhají nerovnoměrně a nejintenzivnější jsou zvláště před počátkem vzestupných vln velkých cyklů a na jejich počátku*“ (Kondratiev, 1989, s. 200). Kondratěv připomíná historické události (z Anglie, USA, Francie aj.) dokumentující tento závěr, v kontextu I., II. i III. dlouhé vlny. Shrnuje: „*Během přibližně dvou desetiletí před počátkem vzestupné vlny velkého cyklu se objevuje oživení ve sféře technických vynálezů. Před a na samém začátku vzestupné vlny lze pozorovat široké uplatnění těchto vynálezů ve sféře průmyslové praxe, spojené s reorganizací výrobních vztahů. Počátek velkých cyklů se obvykle shoduje s rozšířením sféry světových ekonomických svazků. Počátek dvou posledních cyklů nakonec předchází závažné změny v těžbě drahých kovů a ve sféře peněžního oběhu*“ (Kondratiev, 1989, s. 202). Nakonec připomíná a podtrhuje empirický charakter

formuluje druhou pravidelnost, kdy Kondratěv zjišťuje, že vzestupné fáze dlouhých vln jsou zpravidla bohatší na výskyt důležitých sociálních otřesů a převratů (revoluce, válečné konflikty aj.) ve srovnání s fázemi sestupnými.⁵⁹ Třetí empirickou pravidelnost rozebírá Kondratěv v oddíle čtrnáctém, kde uvádí, že sestupné fáze dlouhých vln bývají doprovázeny dlouhodobou depresí zemědělské výroby.⁶⁰ V rámci čtvrté pozorované pravidelnosti dává do souvislosti průběh dlouhodobých a ostatních cyklických výkyvů. Dlouhé vlny existují v témže procesu dynamiky hospodářského vývoje, v jakém probíhají i střednědobé cykly se svými fázemi vzestupu, krize a deprese. Tyto střednědobé cykly jsou proto ovlivňovány cykly dlouhodobými – charakter i fáze dlouhé vlny, ve které probíhá příslušný střednědobý cyklus, se tak nutně musí odrazit i v průběhu kratších výkyvů. U střednědobých cyklů připadajících na sestupnou fázi dlouhé vlny je zřejmé, že veškeré vzestupné tendence prvků střednědobých cyklů budou oslabovány. A všechny tendence sestupné budou zesilovány působením obecnější sestupné větve dlouhodobého cyklu. U střednědobých cyklů v rostoucí části dlouhé vlny tomu je naopak.⁶¹

Na počátku šestnáctého oddílu svého referátu si Kondratěv klade otázku, zda je na základě analýzy, zahrnující údaje za období až 140 let, existence dlouhých vln v dynamice kapitalistické ekonomiky dokázána a zda je tento časový úsek dostatečný pro zodpovězení otázky jejich cykličnosti. Konstatuje: *„Patrně, pokud je našemu zkoumání dostupný časový úsek dostatečný z hlediska zodpovězení otázky existence velkých vln konjunktury, je ale nedostatečný, abychom s plnou rozhodností uznali cykličnost těchto vln. Považujeme však údaje, které jsou k dispozici za dostatečné, abychom hovořili o velké pravděpodobnosti této cykličnosti“* (Kondratiev, 1989, s. 209). Základ pro toto tvrzení nespojuje pouze s uváděným faktografickým materiálem, nýbrž i s nepřesvědčivostí námitek proti cykličnosti dlouhých vln v dynamice kapitalismu. Právě vyvrácení těchto

pravidelnosti a konstatuje, že v ní není obsaženo žádné vysvětlení příčin dlouhých vln. *„Prozatím se nezabýváme otázkou příčin, ale charakteristikou průběhu velkých cyklů“* (tamtéž).

⁵⁹ Což dokládá prostým výčtem historických událostí, které reálně proběhly v období vzestupných a sestupných fází dlouhých vln datovaných podle *„velkých vln cen“*. I přes jisté odlišnosti periodizace historických událostí, např. ve srovnání s tehdejší sovětskou historickou vědou, lze z jeho výčtu usuzovat, že na vzestupy připadlo největší množství klíčových sociálních otřesů a změn, revolučních i vojenských. Kondratěv však dodává, že empirická pravidelnost opět nijak neřeší otázku příčinných závislostí jevů a nemá za cíl vysvětlení dlouhých vln.

⁶⁰ Uvedené opět dokumentuje poukazy na zemědělské deprese v průběhu sestupu I., II., ale již i III. dlouhé vlny.

⁶¹ Závěry dokládá údaji převzatými od A. Spiethoffa, jehož periodizace dlouhých vln je velmi podobná jeho. Z čehož Kondratěv usuzuje, že *„... v období sestupných vln velkých cyklů zákonitě převládají roky depresí, a v období vzestupných vln velkých cyklů – roky vzestupů“* (Kondratiev, 1989, s. 208).

námitek věnuje značnou pozornost. Diskutuje pravidelnost dlouhodobých cyklů,⁶² význam změn v oblasti techniky a technologií,⁶³ úlohu válečných konfliktů a revolučních zvratů,⁶⁴ resp. procesů začleňování nových zemí do světové ekonomiky.⁶⁵ Nakonec se podrobně vyjadřuje k dobově rozšířenému názoru pokládajícímu objevy nových nalezišť zlata, zvýšení jeho těžby a v souvislosti s tím i zvýšení množství peněz za náhodně přicházející faktory vyvolávající existenci dlouhých vln.⁶⁶ V úvodu posledního,

⁶² Vyvrací tvrzení, že dlouhodobé cykly nejsou tak pravidelné jako cykly střednědobé spojené s kapitalistickými krizemi. Pokud jde o příčiny cyklických výkyvů, bývají střednědobé fluktuace spojovány s vnitřními příčinami dynamiky kapitalistické ekonomiky, kdežto dlouhé vlny jsou připisovány náhodně přicházejícím faktorům a událostem, např. změnám techniky, válkám a revolucím, začleňování nových zemí do světového hospodářství či výkyvům v těžbě zlata. Kondratěv se kriticky vyjadřuje ke všem těmto názorům za pomoci zformulovaných empirických pravidelností v průběhu dlouhých vln. Vyčítá jim, že „... obracejí příčinné vazby a vydávají následek za příčinu nebo vidí náhodnost tam, kde má místo zákonitost“ (Kondratiev, 1989, s. 209).

⁶³ Které vykazují mohutný vliv na dynamiku ekonomik. „Ale nikdo nedokázal, že tyto změny techniky přicházejí nahodile“ (Kondratiev, 1989, s. 210). Změny techniky výroby předpokládají existenci vědeckotechnických objevů a vynálezů a ekonomické podmínky pro jejich praktické aplikace. Má být pravděpodobné, že směr a intenzita vědeckotechnických objevů a vynálezů je funkcí praktického života a předchozího vývoje. A že tedy tyto jevy nejsou zcela náhodné. Pro realizaci skutečných změn techniky výroby však nestačí pouhá existence objevů a vynálezů. Tyto mohou zůstat nevyužité, pokud nejsou vytvořeny nezbytné hospodářské podmínky pro jejich masovou aplikaci (kdy např. objevy a vynálezy 17. století a počátku 18. století našly širokého uplatnění až v době průmyslové revoluce na konci 18. století). Kondratěv shrnuje: „... samotný rozvoj techniky je zahrnut do rytmického procesu průběhu velkých cyklů“ (tamtéž). Odkazuje se např. na fakta vypovídající o současném a nezávislém výskytu stejných objevů a vynálezů na různých místech. Uvedené je později široce diskutováno v kontextu problematiky shlukování objevů a vynálezů, resp. invencí a inovací – zárodky celé řady tezí dalších autorů (např. u koncepce cyklů J. A. Schumpetera) lze nalézt již u Kondratěva. Podrobněji viz (Sirůček, 2016a).

⁶⁴ Válečné konflikty a revoluce taktéž vykazují hluboký vliv na průběh ekonomického vývoje – „Ale války a revoluce napadají z nebe a nerodí se podle libovůle jednotlivých osob. Ony vznikají na půdě reálných, především pak ekonomických podmínek“ (Kondratiev, 1989, s. 210). Existují mnohé koncepce považující války a revoluce za impulsy vyvolávající dlouhodobé výkyvy. Za mnohem pravděpodobnější však Kondratěv považuje, že samotné války vznikají na základě zvyšování tempa a napětí ekonomického života, zostřování konkurence a soupeření o trhy či suroviny aj. Toto napětí ekonomického života je však vlastní zvláště vzestupným fázím dlouhých vln. Také sociální otřesy snáze propukávají v období bouřlivého rozvoje a náporu nových hospodářských sil. „Takto i války a sociální otřesy jsou zahrnuty do rytmického procesu průběhu velkých cyklů a projevují se ne jako výchozí síly, ale jako forma tohoto projevu. Ale pokud vzniknou, zase ovšem mají mohutný, někdy převratný vliv na tempo i směr ekonomické dynamiky“ (Kondratiev, 1989, s. 211).

⁶⁵ Ani tímto nelze vysvětlovat náhodný charakter vzniku dlouhých vln. Např. USA existovaly a byly známé již dříve. Do systému světové ekonomiky jsou však zvláště intenzivně zapojovány až od poloviny 19. století. Argentina, Kanada, Austrálie nebo Nový Zéland byly taktéž objeveny dříve nežli na konci 19. století, odkdy jsou silně začleňovány do těchto procesů. V kapitalismu historicky dochází k zapojování nových teritorií zejména v období zostření potřeb zemí „staré kultury“ ohledně nových sfér odbytu a nových zdrojů surovin. Pak ale příchod nových zemí není impulsem pro dlouhodobě vzestupnou fázi hospodářského vývoje a počátek dlouhé vlny, nýbrž spíše naopak. Vzestup „konjunktury“, zesílení temp dynamiky vývoje kapitalistických zemí vede k nezbytnosti a možnosti využívání nových zemí, nových trhů a nových zdrojů surovin.

⁶⁶ Kondratěv připouští, že růst těžby zlata má v konečném důsledku vliv na zvýšení cen a vzestup konjunktury. Z toho však nevyvozuje, že změny v těžbě zlata mají náhodný charakter a že tento mají i jimi vyvolané vlny cen a ekonomické aktivity. Za nesprávným přístupem se skrývá přesvědčení, že objevy nalezišť a zdokonalování techniky těžby zlata jsou náhodné, resp. přesvědčení, že každý objev nového naleziště a každé zlepšení techniky těžby zlata vedou ke zvýšení jeho těžby. I když Kondratěv

sedmnáctého, oddílu referátu Kondratěv pasáž uzavírá slovy: „*Tímto způsobem se nám argumenty proti zákonitě cyklickému charakteru velkých vln konjunktury ukazují být nepřesvědčivými*“ (Kondratiev, 1989, s. 214). Proto dochází ke klíčovému závěru, že: „*Na základě předchozích údajů je možné předpokládat, že existence velkých cyklů konjunktury je velmi věrohodná*“ (tamtéž, s. 214-215). Také konstatuje, že pokud dlouhé vlny existují, pak představují velmi podstatný fenomén ekonomické dynamiky, „*faktor, s jehož vlivem je možné se setkat ve všech základních oblastech sociálně-ekonomického života*“ (tamtéž, s. 215).

V kontextu existence dlouhých vln a nemožnosti jejich vysvětlení pomocí náhodných příčin uvažuje o adekvátním objasnění: „*... vzniká otázka teorie dlouhých vln. Já naprosto neaspiruji na to, abych nyní vybudoval takovou zcela vyčerpávající koncepci. Nejsem přesvědčen, že se mi již povedlo nalézt jejich uspokojivé vysvětlení*“ (Kondratiev, 1989, s. 215). Na zbývající ploše referátu předkládá „*první pokus, první hypotézu vysvětlení těchto cyklů*“ (dtto).⁶⁷ Kondratěv, inspirovaný úvahami Marxe a Engelse ohledně

nepopírá vliv náhody při objevech nalezišť, ani tvůrčí prvek při zdokonalování techniky jeho těžby, konstatuje, že všechny změny nelze vysvětlit pouze takto. Hlavně však neexistují náhodné výkyvy v samotné těžbě zlata. Tyto totiž nejsou prostou funkcí technických objevů v průmyslu těžby zlata a otevírání nových ložisek. Naopak zesílení úsilí ohledně zlepšování techniky a intenzita hledání nového zlata a růst jeho těžby závisí především na jiných faktorech, a to obecnějšího charakteru. Závislost těžby zlata na technických objevech a otevírání nových nalezišť existuje také, ale je spíše technického charakteru a zdaleka neobjasňuje průběh a výkyvy ve faktické těžbě tohoto kovu. Přes své specifické funkce zlato stále zůstává zbožím, a jako každé zboží je i jeho získání spojeno s určitými výrobními náklady. Proto se také těžba zlata může rozvíjet např. na nových lokalitách pouze za podmínky její výhodnosti, při příznivém poměru ceny zlata a výši výdajů na těžbu, tj. nakonec i v závislosti na cenách ostatního zboží. Během konce sestupné fáze dlouhé vlny ceny zboží dosahují své nejnižší úrovně – v tuto dobu tedy zlato jako zboží disponuje nejvyšší kupní silou a jeho těžba se ukazuje nejvíce výnosnou. Na konci vzestupné fáze ceny zboží dosahují naopak svého maxima – zlato má nejnižší kupní sílu a jeho těžba je nejméně výhodná a lákavá. Kondratěv formuluje závislost – „*... čím dále postupuje sestupná fáze dlouhé vlny, tím více jsou přítomny stimuly ke zvýšení těžby zlata*“ (Kondratiev, 1989, s. 213). Tato je nejpatrnější v průmyslu těžby zlata organizovaném na základě kapitalistických principů. Méně ostře, ale stále nepochybně, se však projevuje i v primitivní „*předkapitalistické*“ těžbě zlata. V reálném historickém vývoji bývá závislost komplikována především vlivem změn v technice těžby zlata a objevy nových nalezišť. Přitom samotné zlepšování techniky i nalézání ložisek jsou v čase rozloženy více či méně zákonitě, v závislosti na stejné základní příčině jako samotná těžba. Zlepšení techniky a objevy nových ložisek patří mezi faktory snižování nákladů těžby zlata. Což znamená, že v období, kdy cena zlata je ve vztahu k nákladům méně výhodná, musí docházet k růstu intenzity potřeby technických zlepšení těžby zlata a nalézání nových bohatších ložisek, a tím dát impuls pro aktivitu v těchto oblastech. Největší množství objevů nových nalezišť a technických objevů v rámci průmyslu těžby zlata s velkou pravděpodobností připadá na období, kdy maximum (horní bod zvratu) dlouhé vlny již pominulo – „*tj. přibližně na polovinu sestupné vlny*“ (Kondratiev, 1989, s. 213). Což bohatě ilustruje historickými realitami. Závěrem zde shrnuje: „*... Jestliže zvýšení těžby zlata může být předpokladem růstu cen zboží a zvýšení konjunktury, pak zase sama těžba zlata je podřízena rytmu velkých cyklů konjunktury a proto nemůže být zkoumána jako náhodně působící faktor*“ (tamtéž).

⁶⁷ Předchůdci N. D. Kondratěva – raní autoři a průkopníci teorie „*dlohovlnného*“ vývoje se při vysvětlování příčin dlouhých vln vesměs odvolávají na faktory exogenní povahy, tedy na faktory ležící „*vně*“ ekonomického systému. Jako např. na změny techniky (J. Lescure), na rozvoj světového trhu

střednědobých cyklů a krizí za kapitalismu, hledá příčiny dlouhých vln v samotné podstatě kapitalismu. Hospodářské faktory a podmínky vedou k rozvoji procesů konkurence, k dobývání nových trhů, k válečným a sociálním otřesům aj., a nikoli opačně. Ve svých příspěvcích dlouhodobé výkyvy Kondratěv především statisticky popisuje a povyšuje tyto na objektivní zákonitost.

Kondratěv dospívá k závěru, že dlouhodobé fluktuace ekonomického vývoje vyspělých kapitalistických ekonomik vykazují pravidelný – cyklický charakter. Dále vyděluje komplex sociálně ekonomických procesů s dlouhodobou periodicitou a naznačuje i vnitřní závislosti mezi nimi. K těmto procesům řadí nerovnoměrnost vědeckotechnického pokroku a procesu akumulace kapitálu, skokové změny v technologické struktuře výroby, podmínky peněžního oběhu, zesilování a oslabování společensko-politických procesů (válek, revolucí apod.) i procesů začleňování nových zemí do systému světového kapitalistického hospodářství. Spolu s tím rozvíjí ideu A. Marshalla o podstatě ekonomické rovnováhy a vypracovává obecný přístup k objasnění ekonomických cyklů různé délky. Při pokusu o naznačení mechanismu průběhu dlouhé vlny vychází z teorie ekonomické rovnováhy Marshalla a odvolává se především na způsob obratu základních kapitálových aktiv. Konstatuje, že materiální základ dlouhých vln představuje opotřebení, obnovování a rozšiřování základních kapitálových aktiv, vyžadujících dlouhou dobu a obrovské náklady na svoji produkci. *„Obnovení a rozšíření fondu těchto aktiv neprobíhá přímočaře, ale s oklikami – čehož jiným vyjádřením jsou velké cykly konjunktury“* (Kondratiev, 1989, s. 218). Na těchto základech se pokouší o konstrukci modelu dlouhé vlny, kdy základní principy shrnuje osmá teze referátu. Pokus o teoretický model dlouhých vln koresponduje s projevy a empirickými charakteristikami vyvozených výše, k ilustraci závěrů předkládá taktéž i další empirické údaje (vývoj pohybu vkladů aj.).⁶⁸

Kondratěv vychází z teorie ekonomické rovnováhy, kdy systém prvků reálné ekonomiky se podle něj nikdy nenachází ve stavu ideální rovnováhy. Dynamika tohoto systému, potvrzená vlnovitými pohyby svědčí o tom, „... že tento systém má tendenci

(J. Van Gelderen), na změny v produkci zlata, na válečné a revoluční konflikty apod. Podrobněji viz (Sirůček, 1999b, 2016a).

⁶⁸ Autor samotný si přitom uvědomuje „pracovní charakter“ modelu, jeho nepropracovanost a složitost celé problematiky. Přesto celou část zakončuje slovy: „Zdá se nám, že konec konců tato předložená hypotéza jako první pokus přináší dostatečně určité a uspokojivé vysvětlení velkých cyklů“ (Kondratiev, 1989, s. 222).

k rovnováze, že jeho zvlněné kolísání probíhá v každém daném období kolem nějaké úrovně rovnováhy“ (Kondratiev, 1989, s. 222). Vzájemné vztahy mezi kolísajícími konkrétními kvantitativními vyjádřeními jednotlivých prvků kapitalistické ekonomiky a jejich úrovní v podmínkách rovnováhy přirovnává ke vztahům existujícím mezi tržní cenou a výrobní cenou („normální cena“), mezi individuální a průměrnou mírou zisku apod.⁶⁹ Výklad pokračuje popisem „této úrovně rovnováhy“ a možných typů narušení. V dynamice kapitalistické ekonomiky neexistují jen vlnovité kolísavé procesy, neboť tento systém se společně s tím nepřetržitě evolučně vyvíjí a mění. V rámci evolučního procesu dochází také ke změnám samotné úrovně rovnováhy systému. Na jedné straně tedy rovnovážná úroveň, ke které tenduje systém elementů kapitalistické ekonomiky, představuje úroveň pohyblivé rovnováhy, a tudíž v každém momentu existuje jistá úroveň rovnováhy. Na druhé straně, s odkazem na Marshalla, je nezbytné oddělit různé typy rovnováhy podle délky uvažovaného časového období.⁷⁰

Kondratěv dále uvažuje dostatečně dlouhé období, nutné pro proběhnutí změn ve velikosti výroby na základě existující zásoby základních kapitálových aktiv (blag),⁷¹ ale nedostatečné pro změny v samotné existující zásobě aktiv zapojených do výroby. V rámci tohoto časového úseku zajisté dojde i k odpovídajícím změnám ve vztahu poptávky a nabídky. Zformuje se nová rovnováha mezi poptávkou a nabídkou s odpovídající úrovní a poměrem tržních cen.⁷² Tuto rovnováhu Kondratěv chápe jako „rovnováhu druhého řádu“. Zásoba základních kapitálových aktiv se však v dostatečně dlouhém časovém úseku může sama měnit. Prostředkem těchto změn jsou změny v rozsahu výroby a spotřeby v jednotlivých odvětvích, změny výrobních cen, změny poptávky a nabídky a tržních cen. Nakonec se i v rámci tohoto dlouhého období znovu ustanoví rovnováha

⁶⁹ „Z tohoto pohledu zvlněné kolísání konjunktury kapitalistické ekonomiky představuje svého druhu procesy tu narůstajícího, tu oslabujícího narušování rovnováhy kapitalistického systému, tu zesilujícího, tu oslabujícího odklání od jeho rovnovážné úrovně“ (Kondratiev, 1989, s. 222).

⁷⁰ V rámci velmi krátkého období, pokud nelze měnit výrobu a nabídku komodit, je možné poptávku a nabídku považovat za veličiny dané a určené. Za těchto podmínek se na trhu utváří rovnováha mezi poptávkou a nabídkou, které odpovídá určité úrovni a poměr tržních cen. Tuto rovnováhu Kondratěv označuje jako „rovnováhu prvního řádu“ (Kondratiev, 1989, s. 216). Příslušná úroveň cen rovnováhy mezi poptávkou a nabídkou se však může odchylovat od úrovně výrobních cen a v souladu s tím bude stimulovat rozšíření výroby tam, kde jsou tyto ceny výhodnější a omezení výroby u cen opačného charakteru. K uvedeným změnám ve výrobě i spotřebě dochází během času neustále.

⁷¹ Za základní kapitálová aktiva (fondy, statky) Kondratěv považuje důležitá velká stavební díla, velké meliorace, zásoby kvalifikované práce aj. – podrobněji viz (Kondratiev, 1989).

⁷² „Tyto rovnovážné ceny budou již vyjadřovat nejen rovnováhu poptávky a nabídky, ale i rovnováhu tržních cen s výrobními cenami a rovnováhu mezi výrobou a spotřebou v různých oblastech ekonomiky, avšak opírající se o stejnou zásobu základních kapitálových aktiv zapojených do výrobního procesu“ (Kondratiev, 1989, s. 216).

poptávky a nabídky a jí příslušná úroveň a poměry tržních cen.⁷³ Zde hovoří o „*rovnováze třetího řádu*“. Schéma typů rovnováhy Kondratěv nijak nepřeceňuje. Upozorňuje, že jde pouze o teoretický model, zjednodušující hospodářskou realitu, mimo jiné, z důvodu, že nelze jednoduše oddělovat reálné ekonomické procesy podle časových období. Nicméně uvedený přístup považuje za užitečný pro ujasnění základního pojmání ekonomické rovnováhy i nezbytný pro naznačení průběhu dlouhých vln.

V dalším kroku konstatuje, že existující různé komodity a aktiva plní své ekonomické funkce odlišně dlouho, stejně tak potřebují i různý čas a prostředky na své vytvoření. Některé fungují v ekonomice bez podstatných změn po velice krátkou dobu a zpravidla vyžadují i poměrně krátký čas a relativně nevelké jednorázové náklady na výrobu (různé druhy surovin a dalších předmětů potřebných k výrobě, značná část spotřebitelských aktiv). Další z nich působí po delší dobu a jsou spojené i se značně delší dobou a většími náklady na své získání (např. velká část výrobních nástrojů). Za poslední, existují základní kapitálová aktiva fungující v hospodářském životě společnosti po desítky let a vyžadující velmi dlouhé doby a obrovské náklady na výrobu (důležitá stavební díla, stavby významných železničních tratí, výstavba průplavů, velká meliorační díla apod.). Stojí za povšimnutí, že do této skupiny Kondratěv řadí i přípravu kvalifikované pracovní síly. Mezi těmito různými skupinami zboží a aktiv však neexistují přesné a ostré hranice, nicméně je zřejmé, že obdobné druhy komodit reálně existují.⁷⁴ Kondratěv konstatuje, že materiální základ dlouhých vln představuje opotřebení, obnovování a rozšiřování základních kapitálových aktiv, vyžadujících dlouhou dobu a obrovské náklady na výrobu. „*Obnovení a rozšíření fondu těchto aktiv neprobíhá přímočaře, ale s oklikami – čehož jiným vyjádřením jsou velké cykly konjunktury*“ (Kondratiev, 1989, s. 218). Etapy zesílení výstavby a produkce těchto aktiv představují periody vzestupu – jsou „... *obdobími odchylování reálné úrovně ekonomických veličin od existující úrovně rovnováhy (třetího řádu v souladu s uvedeným schématem) směrem nahoru, jsou fázemi dlouhodobého vzestupu, třebaže i přerušovaného krátkodobějšími výkyvy*“ (Kondratiev, 1989, s. 218). Období „*klidu*“ v jejich výstavbě a produkci korespondují s fázemi pohybu úrovně

⁷³ „Ale nebude se jednat pouze o rovnováhu poptávky a nabídky, resp. o rovnováhu rozsahu výroby na základě dané úrovně výrobních sil, ale i o rovnováhu v rozložení měnící se zásoby základních kapitálových aktiv“ (Kondratiev, 1989, s. 217).

⁷⁴ Srov. tezi K. H. Marxe, že materiálním základem periodicky se opakujících krizí (resp. šířeji střednědobých kapitalistických cyklů dlouhých v průměru 10 let) představuje materiální opotřebení, obnovování a rozšiřování výrobních prostředků (resp. výrobních nástrojů typu strojů, tedy prvků fixního kapitálu) se životností cca 10 let.

ekonomických veličin k úrovni rovnováhy a pod ní. Nelze však opomíjet, že během průběhu cyklu však i samotná úroveň rovnováhy se mění – přechází na jiný, zpravidla vyšší stupeň.⁷⁵

Závěrem referátu se autor pokouší na základě teoretické i empirické analýzy zkonstruovat model průběhu fází dlouhých vln. Vzestupy spojuje s obnovováním a rozšiřováním základních kapitálových aktiv, radikálními změnami a přeskupováním základních výrobních sil. Tyto procesy ovšem vyžadují velké výdaje kapitálu – pro jejich uskutečnění je nezbytná existence příslušného kapitálu. A ta je možná při splnění určitých předpokladů. První podmínkou je, aby akumulace kapitálu (v naturální i peněžní formě) dosáhla určitých rozměrů. Pokud by to nebylo splněno, není možné vytváření velkých kapitálových aktiv během období často přesahujících dekádu. Druhá spočívá v tom, že proces tvorby úspor a akumulace kapitálu musí pokračovat takovým tempem, aby se jeho křivka nacházela na vyšší úrovni, nežli na které spočívá křivka probíhajícího investování. Neboť procesy akumulace kapitálu mohou probíhat v různých oblastech společnosti (např. v rozptýlené podobě již neumožňují velké výdaje a radikální rekonstrukce ekonomiky), je nutné splnění i podmínky třetí, spočívající v nutnosti koncentrace kapitálu v rámci příslušných podnikatelských center. Koncentraci napomáhá úvěrový systém a fungování kapitálového trhu (resp. burzy), kdy obě instituce akumulují a koncentrují kapitál a činí tento mimořádně pohyblivým. Poslední podmínkou, představující druhou stránku předchozích předpokladů, je relativně malý stupeň „svázanosti“ kapitálu, hojnost volného kapitálu a proto i jeho nízká cena.

Následně autor předpokládá, že všechny podmínky jsou splněny. Je k dispozici dostatečně koncentrovaný, poměrně volný a levný kapitál v potřebném množství. Pak ihned, či po jistém čase, přichází moment, kdy se značné investice kapitálu do významných akcí spojených s radikálními změnami výroby stanou dostatečně rentabilními. Poté začíná období relativně mohutné výstavby, kdy široké uplatnění nalézají nashromážděné technické objevy a vynálezy – období, kdy jsou vytvářeny nové výrobní síly. Tyto změny se promítají do všech oblastí ekonomického života a „začíná obecná vzestupná vlna konjunktury“ (Kondratiev, 1989, s. 219). Vzestup ekonomické

⁷⁵ „Takto velké cykly konjunktury představují procesy odchylování reálné úrovně prvků kapitalistického systému od úrovně rovnovážné (třetího a může být i vyššího řádu) tohoto systému, procesy v jejichž průběhu se samotná úroveň rovnováhy mění“ (Kondratiev, 1989, s. 218).

aktivity a růst výrobních sil vede k zostřování boje o nové trhy (zejména surovin). Což má za následek rozšiřování sféry světového trhu a začleňování nových zemí a teritorií na straně jedné, a zostřování mezinárodních politických vztahů, růst pohnutek k vojenským akcím a vypuknutí samotných vojenských konfliktů na straně druhé. V témže období bouřlivý rozvoj nových výrobních sil, zvyšující aktivitu zainteresovaných sociálních tříd a skupin, vytváří předpoklady zostření boje proti zastaralým sociálně ekonomickým vztahům, brzdícím další vývoj společnosti. Postupně jsou tedy vytvářeny podmínky i pro významné vnitřní převraty a sociální otřesy. Tyto charakteristiky korespondují s výše formulovanými empirickými pravidelnostmi ohledně převratných změn v oblasti výroby, resp. období častého výskytu válečných a sociálních událostí ve fázi dlouhodobého vzestupu.

Ve vnitřních základech průběhu dlouhé vlny tkví i kořen toho, proč vzestup dlouhodobého cyklu nemůže probíhat neustále. A proč po uplynutí určité doby nevyhnutelně přichází zlom a začíná fáze sestupná. Investování kapitálu do důležitých a drahých akcí zvyšuje poptávku po kapitálu. Úroveň křivky této poptávky se čím dál více začíná přibližovat k úrovni křivky akumulace kapitálu a poté ji převyší, což zakládá tendenci ke zdražení kapitálu a růstu úrokové míry. Tato tendence postupně dále zesiluje z důvodů vnějších (válečných) a vnitřních (sociálních otřesů). Uvedené události, pokud vzniknou, na jedné straně zvyšují nevýrobní spotřebu (války), způsobují přímé škody na majetku a oslabují tempo akumulace kapitálu. Na straně druhé vedou k růstu poptávky po kapitálu. Kondratěv uvádí, že tyto doplňkové příčiny vedou k prohlubujícímu se nedostatku kapitálu a růstu jeho ceny. Pokud tomu tak je, jsou tímto i vytvářeny nezbytné předpoklady pro obecný zlom rostoucí části dlouhé vlny.⁷⁶ Stavy deprese ekonomického života vedou k postupnému hledání cest zlevnění výroby, k motivacím nalézání nových technických objevů a vynálezů přispívajících k tomuto zlevnění. V průběhu sestupné fáze dlouhé vlny jsou technické objevy a vynálezy velmi hojné, jak již bylo ukázáno při analýze empirických pravidelností. Zastavuje se i růst úrokové míry a dochází také k vytváření předpokladů pro její pokles. Sestup úrokové míry vede k tomu, že mizí dřívější důvody převýšení poptávky po kapitálu nad jeho nabídkou a dochází ke zmenšování rozměrů

⁷⁶ „Protože vzestupná vlna vzniká na základě vysoké intenzity akumulace a dlouhodobých alokací kapitálu do fundamentálních a dlouhodobých aktiv dochází pak k tomuto období dříve než je rostoucí inerce překonána a nastupuje sestupná vlna. Ale ta nicméně přichází nevyhnutelně. Dřívější tempo investování do kapitálových aktiv klesá. Aktivita veškerého ekonomického života se omezuje, ceny se snižují“ (Kondratěv, 1989, s. 220).

investiční činnosti, resp. ochabuje působení faktorů brzdících procesy akumulace kapitálu. Pokles úrokové míry dále způsobuje projevení se faktorů, vedoucích k zesílení akumulace kapitálu v rukou bankovních a obchodně průmyslových institucí. Tato akumulace se odehrává na úkor těch skupin a vrstev obyvatelstva, majících fixní důchody a vydělávajících na sestupné tendenci cen, a zejména pak probíhá na úkor zemědělského sektoru.⁷⁷

Útlum ekonomické aktivity spojený se sestupem dlouhé vlny zachvacuje celou ekonomiku, nicméně způsobem nerovnoměrným. Silněji se projevuje v zemědělství, alespoň v určité části sestupu po bodu zlomu. Průmyslový sektor totiž vykazuje menší stupeň zkosnatělosti a setrvačnosti ve srovnání se zemědělstvím, organizace průmyslu taktéž disponuje složitější a křehčí strukturou. Z těchto důvodů se průmysl rychleji přizpůsobuje novým podmínkám vývoje po přelomu dlouhé vlny, současně však právě průmysl podléhá větším otřesům způsobeným událostmi válečně revolučního charakteru na konci vzestupné fáze dlouhé vlny. Zemědělství naopak reaguje na změny v průběhu „*dlohovlnného*“ vývoje pomaleji, ale také v menší míře podléhá rušivým vlivům sociálních a válečných konfliktů. Proto přinejmenším v první části sestupné větve dlouhé vlny zemědělská výroba zakouší hlubší dlouhotrvající depresi, ceny zemědělských produktů se více snižují a jejich kupní síla relativně klesá. Tyto tendence se však současně příznivě odrážejí v posilování procesů spoření a akumulace kapitálu v rukou průmyslu, obchodu a bankovní sféry. Takto, během průběhu sestupné fáze dlouhé vlny stále silněji, začínají působit faktory zesilující tvorbu úspor a akumulaci kapitálu. Křivka tempa akumulace stále více převyšuje křivku investic a dochází ke zlevňování kapitálu. Postupně jsou takto vytvářeny podmínky nezbytné pro nástup dalšího budoucího vzestupu. Tyto jsou obvykle zesilovány i přílivem nového zlata. Díky snížení všeobecné úrovně cen se těžba zlata stává výhodnější a rentabilnější a v momentu největšího poklesu cen se začíná zvětšovat. Pod vlivem rostoucího přílivu nového zlata významně roste síla tlaku nahromaděného peněžního kapitálu a nakonec jsou překonávány překážky nové dlouhodobě vzestupné fáze ekonomického vývoje. Popsaným způsobem se model znovu vrací k situaci, od které se při výkladu mechanismu dlouhých vln vycházelo. Zpočátku byla existence nahromaděného kapitálu a jeho pokračující akumulace brána jako daný fakt

⁷⁷ Precizace této teze je obsažena v pozdější práci (Kondratiev, 1928b).

– nyní již je jasné, že sám tento fakt je zákonitě podmiňován předcházejícími fázemi dlouhé vlny.⁷⁸

Pokus o teoretický model dlouhých vln koresponduje s projevy a charakteristikami dlouhodobých cyklů, které byly empiricky dokladovány výše. *„Zkonstruovaný model ukazuje, že se dynamika velkých cyklů vyznačuje vnitřní zákonitostí“* (Kondratiev, 1989, s. 222). Z těchto důvodů nelze ani určitou složku mechanismu dlouhé vlny považovat za příčinu celého cyklu; lze pouze prohlásit, že: *„... rytmus velkých cyklů je odrazem rytmu v procesu rozšiřování základních kapitálových aktiv společnosti“* (dtto). Tento proces vykazuje rytmický charakter, ne z důvodu *„metafyzické přisouzenosti“*, nýbrž proto, že je spojen s procesem tvorby úspor, akumulace a investování kapitálu a dochází k němu v konkrétních podmínkách kapitalistické společnosti, nemůže tedy probíhat nepřetržitě stejným tempem.⁷⁹ Na samotném konci referátu uvádí Kondratěv dvě závěrečné poznámky. Za první, v souladu s předloženou hypotézou konstatuje, že každá následující fáze cyklu je důsledkem kumulativním způsobem se hromadících faktorů během předchozího období a každý nový cyklus tak zákonitě následuje za předchozím, tak jako jedna fáze cyklu za druhou. Dodává, že je nezbytné si uvědomit, že každý nový cyklus probíhá v odlišných konkrétně-historických podmínkách, na nové úrovni rozvoje výrobních sil, a proto nepředstavuje zcela prosté opakování dlouhodobého cyklu předchozího. Za druhé uvádí a připomíná, že při konstruování teoretického modelu průběhu dlouhých vln ignoroval fakt existence střednědobých cyklů a dalších ekonomických výkyvů, které taktéž významně ovlivňují i průběh dlouhé vlny. *„Pro úplné vysvětlení průběhu konjunktury by bylo nezbytné analyzovat také tyto střený cykly a ostatní výkyvy. Toto však není cílem mého referátu“* (Kondratiev, 1989, s. 224).

⁷⁸ Kondratěv dále hovoří o tom, že dokumentace posloupnosti zesilování a oslabování akumulace volného kapitálu by byla možná na základě analýzy empirických údajů, popisující utváření nového kapitálu. Uvádí však, že tyto údaje za dostatečně dlouhé období nejsou k dispozici. Takže k ilustraci používá do jisté míry typické údaje o pohybu vkladů ve spořitelnách ve Francii. Konstatuje, že z analýzy vyplývá překvapivá zákonitost. V pohybu vkladů také existují dlouhé vlny, ale vykazují obrácený charakter ve srovnání s cenovými cykly, cykly úrokové míry apod. *„Obdobím vzestupných vln velkých cyklů, definovaných výše, odpovídají fáze sestupné vlny pohybu vkladů a naopak“* (Kondratiev, 1989, s. 222). Když tedy sestupná fáze dlouhé vlny dosahuje dolního bodu obratu, pak v této době akumulace volného kapitálu vykazuje nejvyšší intenzitu a naopak.

⁷⁹ Pasáž Kondratěv zakončuje slovy: *„Zdá se nám, že konec konců tato předložená hypotéza jako první pokus přináší dostatečně určité a uspokojivé vysvětlení velkých cyklů“* (Kondratiev, 1989, s. 222).

Kondratěvův model dlouhých vln

Kondratěv zdůrazňuje pravidelný cyklický⁸⁰ charakter dlouhých vln a spojuje tyto s vnitřními příčinami. Jeho dílo má široký teoretický (ekonomický, ale i filozofický či sociologický) záběr s důrazem na statistickou empirii i teorii statistiky. Taktéž koncepce dlouhých vln je vystavěna na četných statistických údajích. Hospodářské cykly považuje za projev příčin vlastních kapitalistickému způsobu výroby. Důraz klade na endogenní ekonomické příčiny a faktory, zejména na změny velikosti disponibilního kapitálu v duchu přístupu svého učitele M. I. Tugana-Baranovského.⁸¹ Kondratěv kritizuje autory, kteří příčiny cyklických fluktuací spatřovali pouze v kolísání míry zisku, ve změnách techniky, intenzitě prostorového šíření kapitalistického výrobního způsobu, v důsledcích osvojování nových surovinových zdrojů či válkách a revolucích. Oponenty kritizuje především za to, že zaměňují příčiny a následky.⁸²

Kondratěv ideu dlouhých vln odvíjí od pozorování hospodářského vývoje – a to vývoje časových cenových řad, což představuje společný znak prakticky všech prací průkopníků a raných autorů „*dlouhovlnných*“ fluktuací.⁸³ Práce všech raných autorů teorie dlouhých vln (včetně i Kondratěva) vykazují, podle interpretace J. J. Van Duijna, tyto znaky, a v podstatě respektují i uvedenou logiku postupu: „1) *model dlouhých vln je analyzován na základě časových řad*; 2) *s ohledem na vývoj v druhé polovině 19. století existuje „podezření“ na vztah mezi pohybem cen a dlouhodobým ekonomickým vývojem*; 3) *na základě těchto zjištění je dlouhodobý cyklus popisován jako fenomén vlastní kapitalistickému způsobu výroby, dodatečné charakteristiky vzestupných a sestupných fází*

⁸⁰ Kondratěv zdůrazňuje cyklický charakter dlouhých vln za kapitalismu. Nicméně ve svých posledních textech o dlouhých vlnách připouští, že „*vzestup sám o sobě není nutný*“ (Kondratiev, 1928b). Pokles tedy není nutně následován novým vzestupem. „*Organická změna*“ ekonomického systému by totiž mohla deformovat dynamický charakter kapitalistické ekonomiky. Kondratěv si tak nebyl zcela jistý spodním bodem obratu dlouhé vlny. A není v tomto ohledu rozhodně osamocen. Právě vysvětlení spodního „*přelomového*“ bodu zvratu dlouhé vlny představuje slabé místo i mnoha dalších koncepcí dlouhodobých cyklů. Podrobněji viz (Van Duijn, 1983).

⁸¹ K dílu M. I. Tugana-Baranovského blíže viz (Sirůček, 2016a, 2017b). Inspirovalo a v mnohém ovlivnilo právě Kondratěva – srov. (Kondratiev, 1923a), resp. (Půlpán, 1997). M. I. Tugan-Baranovskij rozpracovává teorii průmyslového (střednědobého) cyklu. Jádrem jeho přínosu spočívá ve zdůraznění nesouladu mezi peněžní a reálnou akumulací kapitálu jako zdroji cyklických pohybů. Taktéž přímo analyzuje dlouhodobé fluktuace v dynamice cen a vysvětluje tyto pomocí změn podmínek světového obchodu a na základě technologického pokroku v průmyslu. Později dospívá k závěru, že dlouhodobá kolísání jsou vyvolány stejnými příčinami jako výkyvy v rámci střednědobých cyklů – zejména „*změnami konjunktury trhu zboží*“ (Kondratiev, 1989, s. 474).

⁸² Srov. (Barnett, 1998).

⁸³ Cenové řady byly dobově klíčové. Bez jejich analýzy nemohla vzniknout žádná teorie dlouhých vln, ať již v u Kondratěva nebo ostatních průkopníků koncepcí dlouhodobých fluktuací, opírajících se o údaje z 19. století.

jsou pak stanovovány na základě formalizovaných vztahů a vývoje určitých ekonomických ukazatelů; 4) jsou činěny pokusy vysvětlovat dlouhodobé výkyvy jako endogenní⁸⁴ cyklické procesy“ (Van Duijn, 1983, s. 65). Samotný Kondratěv v roce 1926 dospívá, dle Van Duijna, přibližně k třetímu kroku schématu. I přes to, že bylo velmi obtížné přesvědčivě demonstrovat existenci a výskyt dlouhých vln ve vývoji moderních kapitalistických ekonomik na základě nashromážděného materiálu (v některých řadách přitom nebyly takovéto vlny ani příliš zřejmé), však Kondratěv dochází k závěru, že historický materiál o vývoji sociálně ekonomického života kapitalistických společností poskytuje dostatečnou oporu pro potvrzení hypotézy existence dlouhodobých vln v ekonomickém životě. Což Kondratěva přivádí i k zformulování empirických charakteristik dlouhých vln. Svou koncepci dlouhých vln zakládá hlavně na pozorování cenového vývoje v průběhu 19. století, kdy jako doplněk používá několika dalších kratších cenových řad. Zde Kondratěvovi zřejmě nejvíce scházelo sledování časového vývoje, časových řad, nějakého syntetického ukazatele ekonomické aktivity, resp. růstu (typu HDP, národního důchodu apod.). V jeho době přesná kvantifikace a agregace makrojevů však nebyla ještě k dispozici.⁸⁵

Na zmíněném základě identifikuje a stanovuje „dva a půl velkých cyklů konjunktury“ coby dlouhodobých cyklů růstu a poklesu hospodářské aktivity. Tyto přibližně datuje:

⁸⁴ Pojetí cyklické podstaty dynamické kapitalistické ekonomiky podané v díle Marxe a Engelse inspirovalo četné levicově orientované průkopníky teorie „dlouhovlnného“ vývoje, jako byli Parvus, Van Gelderen, De Wolff aj. Van Duijn však upozorňuje na jistou rozpornost koncepce dlouhých vln (cca padesátiletých vlnovitých period ekonomického vývoje) s marxistickými očekáváními celkové krize a rozkladu kapitalistického systému a vysvětlením dlouhých vln pouze pomocí endogenních mechanismů. Toto dilemma se později projevuje v díle E. E. Mandela (1995) – trockisticky orientovaného moderního autora dlouhých vln. Mandel je přesvědčen o existenci dlouhodobých cyklů, ale každá překážka dlouhodobé tendence poklesu míry zisku, resp. každý obrát dlouhé vlny je vysvětlován pomocí exogenních faktorů. Podle Van Duijna pouze tak může být teorie dlouhých vln „smířena“ s marxistickou koncepcí, kde hraje klíčovou roli právě tendence sestupné míry ziskové. V této souvislosti bývá upozorňováno i na údajný omyl N. D. Kondratěva, kdy jeho analýza má pouze vyvozovat nevyhnutelnost nového vzestupu díky dynamice kapitalistického systému. Podrobněji viz (Van Duijn, 1983).

⁸⁵ Kondratěv používal agregátní údaje o vývoji cen, kdy aproximoval dlouhé vlny v ekonomické aktivitě dynamikou cen. Snažil se zejména o vysvětlení změn v časových řadách ukazatelů popisujících výrobu na hlavu – blíže viz (Kondratiev, 1989). Zpracoval empirické údaje o časových řadách a změnách různých ekonomických ukazatelů (hodnotových i naturálních) – cen zboží, úroků, mezd, obratu zahraničního obchodu, těžby surovin, výroby kovů aj. za období 140 let ve Velké Británii, Francii, Německu a USA. Ve svých analýzách sledoval tedy časový pohyb jak veličin hodnotových (velkoobchodní ceny, mzdy, zisky, úspory aj.) tak i naturálních (výroba a spotřeba uhlí, surového železa, olova apod.). Na základě údajů, za pomoci statistických metod prokázal, že dlouhé vlny růstu a poklesu dobově nejdůležitějších makroekonomických veličin se cyklicky opakují zhruba po půlstoletí (48-60 let). V tomto kontextu např. i predikoval, že krize 1929 je součástí sestupné větve (období dlouhodobé deprese) III. dlouhé vlny a po jejím překonání lze očekávat další dlouhodobější vzestup.

1790-1851, 1844-96 a počátek III. vlny situuje k roku 1890. Vymezení počátečních dlouhých vln se stává základem chronologizace i pro mnohé další autory.⁸⁶ Kondratěvovo zkoumání, a propočty, nakonec operují s neúplnými třemi „*velkými konjunkturními cykly*“ datovanými podle tabulky.

Kondratěvovo datování „*velkých cyklů konjunktury*“⁸⁷

První vlna	vzestupná fáze od období 1787-92 do období 1810-17 sestupná fáze od období 1810-17 do období 1844-51
Druhá vlna	vzestupná fáze od období 1844-51 do období 1870-75 sestupná fáze od období 1870-75 do období 1890-96
Třetí vlna	vzestupná fáze od období 1890-96 do období 1914-20

Pramen: (Kondratiev, 1989)

I přes existenci výrazných odchylek mezi zeměmi považuje Kondratěv dlouhodobé cykly za „*mezinárodní*“ a přechody mezi nimi váže na zásadní změny výrobních technik a technologií, spojené s vynálezy a objevy. Klasifikaci prvních K-vln v podstatě přejímá J. A. Schumpeter a další. Každá dlouhá vlna podle Kondratěva vykazuje dvě fáze: vzestupnou a sestupnou, které ovlivňují i průběh (např. hloubku recese) „*malých cyklů*“ – střednědobých.⁸⁸ V historickém vývoji se prolínají cyklické i strukturální faktory a činí každý cyklus neopakovatelným.

V rámci dlouhodobé periodičnosti vývoje kapitalistických ekonomik Kondratěv usiluje o vytvoření univerzální koncepce, která by zahrnula všechny typy cyklických výkyvů a byla použitelná pro potřeby krátko- i dlouhodobých prognóz vývoje sovětské ekonomiky.⁸⁹ Jak bylo výše precizováno, dospívá k závěru, že dlouhodobé fluktuace

⁸⁶ J. A. Schumpeter datování podle Kondratěva interpretuje a pojmenovává takto: tzv. Kondratěv „*industriální*“ se vzestupem 1787/93-1810/17 a sestupnou fází 1810/17-44/51, „*buržoazní*“ 1844/51-70/75, resp. 1870/75-90/96 a „*neomerkantilistický*“ se vzestupem 1890/96-1913/20. Podrobněji viz (Sirůček, 2016a,c).

⁸⁷ Text (Korotayev, Tsirel, 2010) Kondratěvovu chronologizaci dlouhých vln uvádí shodně: 1. vlna: vzestup od 1780 („*konec 1780 nebo začátek 1790*“) do 1810-17, sestup od 1810-17 do 1844-51, 2. vlna: vzestup od 1844-51 do 1870-75, sestup 1870-75 do 1890-96, 3. vlna: vzestup 1890-96 do 1914-20 a sestup od 1914-20. „*Post*“Kondratěvovy vlny a jejich fáze identifikuje – s odkazy např. na (Van Duijn, 1983) – takto: 3. vlna: vzestup od 1890-96 do 1914-20, sestup od 1914-28/29 do 1939-50. 4. vlna: vzestup od 1939-50 do 1968-74, sestup od 1968-74 do 1984-91. 5. vlna: vzestup od 1984-91 do 2008-10, sestup 2008-10-? Srov. (Sirůček, 2016a,b aj.), kde jsou rekapitulovány pochybnosti ohledně globální V. K-vlny (dle některých dokonce už VI.).

⁸⁸ V obecnější rovině Kondratěv rozeznával tři části hospodářského cyklu: růst, stagnace, recese (krize). Nové přelomové objevy či vynálezy způsobí růst, potom ekonomika stagnuje kvůli nadvýrobě a dostává se do krize. Podrobněji viz (Kondratiev, 1989). Srov. (Barnett, 1998), (Van Duijn, 1983).

⁸⁹ V textech z let 1925-26 podpořil hypotézu o existenci dlouhých vln rozsáhlým faktografickým a statistickým materiálem za použití nových statistických metod analýzy časových řad. Podrobněji

ekonomického vývoje vykazují pravidelný, cyklický charakter. Vyděluje komplex sociálně-ekonomických procesů, charakterizovaných dlouhodobou periodicitou, a naznačuje vnitřní závislosti mezi nimi. Spolu s tímto rozvíjí ideu A. Marshalla o podstatě ekonomické rovnováhy a vypracovává obecný přístup k objasnění cyklů různé délky. A začíná studovat mechanismus dlouhodobých ekonomických výkyvů. Za jeho základní elementy považoval „*způsob obratu*“ základních dlouhodobých kapitálových statků, akumulaci volného zápůjčního kapitálu a vědeckotechnický pokrok. Dynamiku společensko-ekonomického vývoje Kondratěv však nezachycuje pouze na základě statistických metod a teoretických křivek. Jeho analýza umožnila zformulovat důležité empirické pravidelnosti v průběhu dlouhodobých cyklů, které činí hodnověrnější i teoretické důkazy jejich existence. Pravidelnosti přitom upozorňují též na jisté souvislosti mezi dlouhými vlnami a střednědobými kapitalistickými cykly. Kondratěvovy příspěvky se tak týkají i nezbytných technických změn před nástupem rostoucí fáze vlny.

J. J. Van Duijn v kontextu odkazu Kondratěva uvádí, že každá z uváděných charakteristik dlouhé vlny sehrála v pozdější literatuře věnované této problematice významnou úlohu. Nicméně mnohé však postupně již bylo zatlačeno na okraj zájmu a důležitosti (např. zlato již nehraje ve světové ekonomice tak významnou roli, fáze vzestupu po II. SV nebyla doprovázena válečným chováním souvisejícím s expanzí hospodářské moci aj.). Pro podmínky cca poslední třetiny 20. století se, podle interpretace Van Duijna, coby nejaktuálnější jevila zřejmě třetí empirická tendence spojená s invencemi a inovacemi.⁹⁰

Kondratěv nepovažoval technologické změny za nějaký stav, nýbrž pojímá tyto ve smyslu vnitřních ekonomických procesů. Již ve 20. letech 20. století tedy operuje s endogenním charakterem technologických změn. Zřejmě jako jeden z vůbec prvních ekonomů považuje vědeckotechnický pokrok za endogenní faktor ekonomického rozvoje.⁹¹ Také důsledně rozlišuje mezi invencemi a inovacemi. Zdůrazňuje, že inovace

viz (Kondratiev, 1989).

⁹⁰ Kdy „*během fáze poklesu je připravováno mnoho významných vynálezů v oblasti výrobní a dopravní techniky, tyto jsou však obvykle masově aplikovány však až na počátku následující dlouhodobé vzestupné fáze*“ (Van Duijn, 1983, s. 65) s využitím (Kondratiev, 1935, s. 111).

⁹¹ Kondratěv se také jako jeden z prvních ekonomů zabýval koncem 20. let 20. století vlivem změn relativních cen na dlouhodobý ekonomický vývoj. Těmto otázkám se později věnují práce např. W. W. Rostowa, pravděpodobně však bez znalosti Kondratěvových úvah na toto téma – srov. (Půlpán, 1997), (Sirůček, 2016a). Pozornost a ocenění zaslouží v neposlední řadě celý Kondratěvův plán výzkumu, resp. začlenění problematiky cyklických výkyvů různé délky (tedy i dlouhých vln) do širšího rámce analýzy procesů ekonomické dynamiky.

mohou prosperovat (a tedy být aplikovány v masovém měřítku) pouze při vhodných ekonomických podmínkách. Přitom však ještě uvedených pojmů neužívá – hovoří o technických objevech a vynálezech, resp. o nutných podmínkách jejich pozdější masové aplikace.⁹² Samotným technologickým inovacím ovšem přitom nevěnuje příliš pozornosti a svůj koncept opírá o mechanismus jiný – o kolísání základních kapitálových aktiv, tj. vychází z vlnovitého charakteru investičního procesu.

Vychází z toho, že během přibližně dvaceti let před počátkem dlouhodobé vzestupné fáze probíhá oživení v oblasti technických inovací, které jsou během vzestupu využívány v praxi. Přelomová období dlouhých vln se přitom shodují s významnými změnami mezinárodních ekonomických vztahů i peněžního oběhu apod.⁹³ Při pokusu o teorii dlouhých vln se Kondratěv odvolává na velké (dlouhodobé) „*cykly investic*“ – spojené se získáváním základních kapitálových aktiv, vyžadujících obrovských investic a dlouhé doby na svoji výstavbu. Na konci období expanze již nestačí úspory, resp. akumulace je příliš drahá, pro potřeby obnovy těchto základních kapitálových statků. Což vede ke zvratu dlouhodobému cyklu, spojeným s poklesem cen i úrokové míry. V období sestupné fáze dlouhé vlny (období dlouhodobé deprese) úspory a akumulace rostou a postupně vedou i k oživení hospodářského života. V tomto smyslu se Kondratěv navrácí k vysvětlení tradičního střednědobého cyklu u svého učitele a předchůdce M. I. Tugana-Baranovského. Uvedený způsob vysvětlení je však v případě dlouhých vln neprokázaný a byl podrobován silné kritice (např. ve smyslu potřebnosti důkazu, proč mohou úspory po dlouhou dobu zůstat nevyužity a proč je toto spojeno s růstem investičních potřeb právě v oblasti základních kapitálových statků apod.). Příspěvky Kondratěva jsou však zajímavější a propracovanější, ve srovnání se studiemi Tugana-Baranovského. Obsahují podrobnou statistickou analýzu a kritický přístup k vysvětlení dlouhodobých cyklů a výkyvů ekonomických veličin pomocí mimoekonomických faktorů.

⁹² Viz zejména první empirickou pravidelnost v průběhu dlouhých vln uváděnou N. D. Kondratěvem.

⁹³ „*Materiální základnou dlouhých cyklů je opotřebením, nahrazení a zvýšení zásoby základních kapitálových statků; produkce, která vyžaduje ohromné investice a je dlouhodobým procesem... Základní kapitálové statky tvoří velké podniky, významné železnice, kanály, velké meliorační projekty apod. To je také důvodem toho, že do této kategorie patří vzdělání a dovednosti pracovní síly*“ (Van Duijn, 1983, s. 66-67).

Kondratěvovo vysvětlení dlouhých vln je podobné i modelu holandského průkopníka jejich zkoumání S. De Wolffa.⁹⁴ Délka dlouhé vlny je spojena s životností, produkční dobou a investičními náklady pro jednotlivé typy kapitálových statků. Otázkou však zůstává, proč se investice do těchto statků objevují ve shlucích a nikoli nepřetržitě. Odpověď na tuto otázku si Kondratěv v podstatě vypůjčil od Tugana-Baranovského – z jeho „*teorie volných zápůjčních fondů*“ z roku 1901.⁹⁵ Na počátku fáze expanze existuje velká poptávka po zápůjčním kapitálu, který je k dispozici za nízkou úrokovou míru. Kromě toho je nízká i cenová hladina a existuje vysoký sklon k úsporám. S růstem investic do základních kapitálových statků dochází k postupnému vyčerpání disponibilních fondů a k růstu úrokové míry (roste i cenová hladina), což vede k poklesu investic. Snížení investic je doprovázeno poklesem cen a úrokové míry; celková úroveň ekonomické aktivity se začíná postupně snižovat. Během sestupné fáze pak sklon k úsporám opět vzroste – zvláště u subjektů, jejichž reálný příjem se zvýšil díky poklesu cenové hladiny. Rostoucí nabídka úspor, zvětšující se akumulace, nízká úroková míra a pokles cen pak vytváří podmínky eventuální nové vzestupné fáze.

Kondratěv, inspirovaný Marxem a Engelsem, hledá příčiny dlouhých vln v samotné podstatě kapitalistického systému. Hospodářské síly vedou k rozvoji procesů konkurence, dobývání nových trhů, válečným a sociálním otřesům aj. – a nikoli opačně, jak tvrdila většina raných autorů „*dlouhovlnné*“ problematiky. Ve svých příspěvcích Kondratěv dlouhodobé výkyvy ve vývoji kapitalistické ekonomiky především statisticky popisuje a povyšuje je na „*objektivní*“ zákonitost. I přes představený pokus většina pozdějších autorů teoretické vysvětlení jejich vnitřních příčin u Kondratěva ale nepovažuje za uspokojivé.⁹⁶ Pokusil se o nástin teoretického modelu, kde staví na obměně dlouhodobých kapitálových statků a potřebném kapitálu, v návaznosti na Tugana-Baranovského. Přesvědčivé a obecně akceptované vysvětlení vnitřních příčin dlouhých vln, resp. jejich mechanismu však ani N. D. Kondratěv ještě nevytváří.

Jak uvádí J. J. Van Duijn, téměř všechny stavební kameny pro vytvoření endogenní teorie dlouhých vln přitom Kondratěv však již akceptuje. Uznává význam technických

⁹⁴ Podrobněji viz (Sirůček, 1999b, 2016a,b).

⁹⁵ Blíže viz (Van Duijn, 1983).

⁹⁶ J. J. Van Duijn dokonce konstatuje, že Kondratěvovy cykly až do 70. let 20. století nebyly pro většinu ekonomů „*nic víc než pouhé cenové cykly bez příslušného teoretického vysvětlení*“ (Van Duijn, 1983, s. 68).

a technologických inovací⁹⁷ (i když samotný mechanismus dlouhých vln s nimi ještě přímo nespojuje), proniká i do načasování zásadních (bazických) inovací s ohledem na vzestupné a sestupné fáze cyklu. Uvědomuje si také, že expanze dlouhé vlny se shoduje s rostoucí produkcí základních kapitálových statků. Přesto, podle Van Duijna, opomenul Kondratěv připojit dvě důležité věci. Přehlédl (či nedocenil), že inovace⁹⁸ jsou spojeny s vytvářením nových průmyslových sektorů, a ty vyžadují svoji vlastní infrastrukturu. Místo toho si půjčil De Wolffovu (a v podstatě marxistickou) myšlenku „*echo-cyklů*“, použil teorii „*volných zápůjčních fondů*“ M. I. Tugana-Baranovského a obě přenesl do rámce dlouhodobých cyklů, a tím vytvořil umělou konstrukci komplexně neřešící uvedený problém.⁹⁹

Kondratěvovo originální dílo ovlivnilo řadu následovníků nejenom výzkumů dlouhodobých cyklů a může být v mnohém inspirativní i pro výklad naší doby. Kondratěvova koncepce dlouhých vln – i když je spojena se spornými, blíže nerozvedenými a nedopracovanými místy (a metodologickými aj. nedostatky) – může být považována za základ moderních přístupů k dlouhým vlnám. A samotný Kondratěv za faktického zakladatele jejich analýzy, resp. spolu s J. A. Schumpeterem i za dosud nejvýznamnějšího představitele. Kondratěv pokládá většinu základních stavebních kamenů moderní teorie dlouhých vln. Na dobově dostupné jeho studie navazuje v 30. letech 20. století J. A. Schumpeter analýzou vnitřních i vnějších faktorů cyklického vývoje kapitalistické tržní ekonomiky, svou teorií inovací a shlukováním inovací,

⁹⁷ U moderních teorií dlouhých vln převažují koncepce stavící na výskytu pravidelností v rámci ekonomického vývoje ve smyslu dlouhodobých cyklů. Mnoho zastánců mají zejména teorie zdůrazňující hlubší souvislost právě s inovacemi. Rozdělíme-li teorie dlouhých vln z hlediska kauzality, pak pozice Kondratěva spadá do skupiny koncepcí předpokládajících, „*že samy inovace jsou co do řádu, kvantity a času synchronizovány, strukturovány hospodářským cyklem, jehož rytmus je sám výrazem kapitalismu vlastního, vnitřního regulačního mechanismu*“ (Mejstřík, 1990, s. 1346). Kondratěv považoval za materiální základ dlouhých cyklů procesy spjaté s fixním kapitálem, jehož opotřebení, expanze a obnova neprobíhá plynule, nýbrž nárazovitě. Obměna základních investičních fondů vyžaduje dlouhou dobu a je spojena s vysokými náklady. Její skokovitý ráz se projevuje kolísáním dlouhých vln. „*Samy ekonomické prvky, podle jeho názoru, tíhnou k rovnovážné úrovni, která se sama v procesu cyklického kolísání posouvá vzhůru*“ (tamtéž). Obdobné poválečné „*kapitálové*“ či „*investiční*“ teorie dlouhých vln jsou následně spojeny s autory jako J. W. Forrester (s novou metodou analýzy ekonomických cyklů na základě simulačního modelu systémové mnohoodvětvové dynamiky), R. Ch. O. Matthews a R. Cherry (cykly vázané na určitá stejná odvětví) nebo specifickým modelem W. W. Rostowa. Podrobněji viz (Sirůček, 2016a).

⁹⁸ Význam inovací si uvědomuje, ale nevztahuje tyto k investicím – srov. (Van Duijn, 1983), (Sirůček, 2016a).

⁹⁹ (Garvy, 1943) v této souvislosti posuzuje celý výsledek, možná až příliš příkře, slovy: „*Tato Kondratěvova úplná teoretická konstrukce se po zvážení jeví jako neobyčejně nerealistická*“ (Van Duijn, 1983, s. 67).

a to včetně aparátu použitelného pro měření průběhu hospodářského cyklu. Klíčovou úlohu zaujímá idea shlukování inovací, vysvětlující vnitřní mechanismus hospodářských cyklů. Hlavní roli v mechanismu „*dlouhovlnných*“ cyklických fluktuací následně hrají vlny bazických inovací a změny inovační aktivity individuálních podnikatelů. Zárodky této myšlenky obsahuje již dílo Kondratěva (předtím částečně např. i J. Van Gelderena), ovšem teprve až Schumpeter tuto ideu staví do centra pozornosti a nejuceleněji rozpracovává.¹⁰⁰

Výběr z díla N. D. Kondratěva

Kondratiev, N. D. (1914): *Razloženiye ustno-kollektivnoj poezii. Istoričeskoje obozrenije*, roč. 6, č. 19, s. 40-53. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1922): *Mirovoje chozjajstvo i jeho konjunktury vo vremja i posle vojny*. Vologda: Gos. izdatelstvo. ISBN nemá.

Kondratiev, N. D. (1923a): *Michail Ivanovič Tugan-Baranovskij: Biografičeskaja spravka*. Petrograd: Kolos. ISBN nemá.

Kondratiev, N. D. (1923b): *Spornyje voprosy mirovogo chozjajstva i krizisa: Otvet našim kritikam. Socialističeskoje chozjajstvo*, roč. neuveden, č. 4-5, s. 50-80. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1924): *K voprosu o ponjatijach ekonomičeskoj statiki, dinamiki i konjunktury. Socialističeskoje chozjajstvo*, roč. neuveden, č. 2, s. 349-372. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1925a): *Bolšije cikly konjunktury. Voprosy konjunktury*, roč. 1, č. 1, s. 28-79. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1925b): *The Static and the Dynamic View of Economics. Quarterly Journal of Economics*, roč. 39, č. 2, s. 575-583. ISSN 0033-5533.

Kondratiev, N. D. (1926a): *Die langen Wellen der Konjunktur. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Díl 56, č. 3, s. 573-609. ISSN 0174- 819X.*

¹⁰⁰ Texty typu (Sirůček, 2001, 2016a,b aj.) kladou důraz na dlouhodobé cykly, resp. dlouhé K-vlny pracovně nazývané „*kondratěvsko-schumpeterovského*“ typu. Tyto vycházejí z odkazu především N. D. Kondratěva a J. A. Schumpetera a v teoretickém vysvětlení kladou klíčový důraz na kategorii inovací. Zdůraznit je přitom však nezbytné, že názory a modely Kondratěva a Schumpetera totožné samozřejmě nejsou. V neposlední řadě i to, že samotného N. D. Kondratěva není možné přímo přiřazovat k čistě „*inovačním*“ teoriím vysvětlení dlouhých vln.

Kondratiev, N. D. (1926b): *K voprosu o bolšich ciklach konjunktury. Plannovoje chozjajstvo*, roč. neuveden, č. 8, s. 167-181. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1926c): *K voprosu o tendencijach i sovremennoj faze razvitija mirovogo selskogo chozjajstva i selškochozjajstvennogo rynku. Puti selskogo chozjajstva*, roč. neuveden, č. 4, s. 3-25. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1926d): *Problema predvidenija. Voprosy konjunktury*, roč. 2, č. 1, s. 1-42. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1927): *Plan i predvidenije: K voprosu o metodách sostavlenija perspektivnyh planov razvitija narodnogo chozjajstva i selskogo chozjajstva v častnosti. Puti selskogo chozjajstva*, roč. neuveden, č. 2, s. 3-36. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1928a): *Die Preisdynamik der Industriellen und landwirtschaftlichen Waren (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur). Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Dfl 60*, č. 1, s. 1-85. ISSN 0174- 819X.

Kondratiev, N. D. (1928b): *Dinamika cen promyšlennych i selškochozjajstvennyh tovarov: K voprosu o teorii otnositělnoj dinamiki i konjunktury. Voprosy konjunktury*, roč. 4, č. 1, s. 1-85. ISSN nemá.

Kondratiev, N. D. (1935): *The Long Waves in Economic Life. Review of Economic Statistics*, roč. 17, č. 6, s. 105-115. ISSN 0034-6535.

Kondratiev, N. D. (1989): *Problemy ekonomičeskoj dinamiki*. Moskva: Ekonomika. ISBN 5-282-00700-2.

Kondratiev, N. D., Oparin, D. I. (1928): *Bolšije cikly konjunktury: Doklady i ich obsužděnije v Institutě ekonomiki*. Moskva: Institut ekonomiki. ISBN nemá.

Kondratiev, N. D., Jakovec, J. V., Abalkin, L. I. (2002): *Bolšije cikly konjunktury i teorija predvidenija. Izbrannye trudy*. Moskva: Ekonomika. ISBN 5-282-02181-1.

Doplňující informace a další prameny

Barnett, V. L. (1998): *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context*. New York: St. Martin's Press. ISBN 0312210485.

Day, R. B. (1976): *The Theory of Long Waves: Kondratieff, Trotsky, Mandel*. *New Left Review*, roč. 99, č. 1, s. 67-82. ISSN 0028-6060.

Garvy, G. (1943): *Kondratieff's Theory of Long Cycles*. *Review of Economic Statistics*, roč. 35, č. 4, s. 203-220. ISSN 0034-6535.

Kolektiv autorů SSSR a NDR (1986): *Buržoazní a maloburžoazní ekonomické teorie socialismu*. Praha: Svoboda 1986. ISBN nemá.

Korotayev, A. V., Tsirel, S. V. (2010): *A Spectral Analysis of World GDP Dynamics: Kondratieff Waves, Kuznets Swings, Juglar and Kitchin Cycles in Global Economic Development, and the 2008-2009 Economic Crisis. Structure and Dynamics: eJournal of Anthropological and Related Sciences*, roč. 4, č. 1, s. 3-57. ISSN 1554-3374.

Kovalevová, G. D. (1992): *Cykličeskaja dinamika ekonomičeskich processov: Izmerenie i modelirovanie*. Novosibirsk: Nauka 1992. ISBN 5020303763.

Louçã, F. (1999): *Nikolai Kondratiev and the Early Consensus and Dissensions about History and Statistics*. *History of Political Economy*, roč. 31, č. 1, s. 169-206. ISSN 0018-2702.

Makaševa, N. A. (ed.) (1991): *Vzgljady M. I. Tugan-Baranovskogo, A. V. Čajanova, N. D. Kondratieva, L. N. Jurovskogo i sovremennost'*. Moskva: INION – Akademija nauk SSSR. ISBN nemá.

Mejstřík, M. (1990): *Hypotézy o vztahu inovací a makroekonomického růstu v tržní ekonomice*. *Politická ekonomie*, roč. 38, č. 11, s. 1334-1350. ISSN 0032-3233.

Půlpán, K. (1997): *Vývoj ruského nemarxistického ekonomického myšlení (1890 – 1939)*. *Politická ekonomie*, roč. 45, č. 2, s. 269-280. ISSN 0032-3233.

Sirůček, P. (1998a): *N. D. Kondratěv – zakladatel moderních koncepcí dlouhých vln*. *Politická ekonomie*, 1998, roč. XLVI, č. 4, s. 575-588. ISSN 0032-3233.

Sirůček, P. (1998b): *Počátky analýzy dlouhých vln – přínos N. D. Kondratěva*. Doktorská disertační práce. Praha, IES FSV UK 1998.

Sirůček, P. (1999a): *Koncepce dlouhých vln J. A. Schumpetera*. *Politická ekonomie*, 1999, roč. XLVII, č. 5, s. 643-667. ISSN 0032-3233.

Sirůček, P. (1999b): *Počátky zkoumání dlouhých vln. Politická ekonomie*, roč. 47, č. 1, s. 97-111. ISSN 0032-3233.

Sirůček, P. (1999c): *Zkoumání dlouhých vln v meziválečném období. Politická ekonomie*, 1999, roč. 47, č. 3, s. 378-392. ISSN 0032-3233.

Sirůček, P. (2001): *Standardní a nestandardní přístupy k ekonomickým cyklům (vybrané problémy). Politická ekonomie*, 2001, roč. 49, č. 1, s. 109-126. ISSN 0032-3233.

Sirůček, P. (2016a): *Dlouhé K-vlny (historie zkoumání, vývoj, výhledy) a rozpory soudobé globalizace. Díl I. O cyklech a dlouhých vlnách. Díl II. O globalizaci a dlouhých vlnách. 3. aktualizované vydání*. Praha, Fórum společenských věd Klubu společenských věd, ročník 2016 (IV.). ISSN 2336-7679. <http://forum.klubspolved.cz/Sirucek160407-ch.htm>.

Sirůček, P. (2016b): *Dlouhodobé hospodářské cykly*. In: Heczko, S. a kol. (2016): *Hospodářské cykly: Teorie a realita*. Praha: Bankovní institut vysoká škola 2016, s. 48-100. ISBN 978-80-7265-229-7.

Sirůček, P. (2016c): *Polozapomenuté postavy ekonomického myšlení: J. A. Schumpeter*. *Acta Oeconomica Pragensia*, 2016, roč. 24, č. 3, s. 78-86. ISSN 0572-3043.

Sirůček, P. (2016d): *Polozapomenuté postavy ekonomického myšlení: N. D. Kondratěv*. *Acta Oeconomica Pragensia*, 2016, roč. 24, č. 2, s. 81-88. ISSN 0572-3043.

Sirůček, P. (2017a): *Ekonomický růst a rozvoj ve světle endogenních AK modelů*. In: Soukup, J. a kol. (2017): *Konkurenceschopnost zemí Visegrádské čtyřky v rámci EU*. Praha: Management Press 2017, s. 14-59. ISBN 978-80-7261-500-1.

Sirůček, P. (2017b): *M. I. Tugan-Baranovskij – teoretik cyklů, krizí a socialismu. Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 2017, č. 2, s. 114-145. ISSN nemá.

Solženicyn, A. I. (1990): *Souostroví Gulag. 1. díl*. Praha: OK Centrum. ISBN 80-900270-0-8.

Van Duijn, J. J. (1983): *The Long Wave in Economic Life*. London: G. Allen and Unwin. ISBN 0-04-330330-7.

Vrábek, V. (1947): *Hospodářská konjunktura*. Praha: Knihovna Sborníku věd právních a státních. ISBN nemá.

Abstrakt

N. D. Kondratěv byl ruský ekonom, teoretik plánování a statistik, který položil základy moderní teorie dlouhých vln. Stále nedoceněny zůstávají jeho úvahy o ekonomické dynamice, plánování, cyklech atd., jakožto i aktivity, jím řízeného, moskevského Institutu pro výzkum konjunktury.

Abstract

N. D. Kondratiev was a russian economist and statistician. Although he was interested in the planning theory, he became most famous for his modern approach to the economic cycles, first of all the long waves. Unfortunately either his ideas about the dynamics in economics, planning and cycles or his work for the Institute for conjuncture are still unappreciated.

Klíčová slova *N. D. Kondratěv – dlouhé vlny (K-vlny) – ekonomická dynamika – hospodářské cykly*

Keywords *N. D. Kondratiev – long waves (K-waves) – economic dynamics – economic cycles*

O autorovi:

prof. Ing. Pavel Sirůček, Ph.D.

*1965. VŠE v Praze. Studia na ČVUT a UK, absolvent VŠE (Politická ekonomie) a FSV UK (Ekonomie), dále studium politologie na VŠE. Působí na VŠE jako profesor ekonomie. Člen CSTS. Publikace zaměřené na dlouhé K-vlny, globalizaci, dějiny sociálně ekonomického myšlení, politické ideologie, politické analýzy a prognózy. Cykloturista, laický degustátor a glosátor piva.

Marie Hrošová

recence knihy

„Česká cikánská rapsodie“

Když se objevila koncem roku 2016 na knižním trhu publikace s názvem Česká cikánská rapsodie, kterou vydalo pražské nakladatelství Triáda, u běžného čtenáře to nevyvolalo výraznější zájem. Situace se nezměnila ani v následujících měsících, byť na internetu nechyběly informace, jak o jejím obsahu, tak okolnostech vzniku. Přičemž se bezesporu jedná o vydavatelský počin, který poněkud vybočuje z běžné knižní produkce. Nezvyklým je způsob rozdělení obsahu do tří samostatných částí. Poté, kdy se čtenář seznámí se všemi třemi, zjistí, že má před sebou kompaktní celek, který se vyznačuje přísnou vnitřní logikou, kdy jedna část doplňuje a vysvětluje další dvě. Pozornost je věnována jednomu z úseků naší moderní historie takovým způsobem, že na čtenáře doslova útočí množství informací, které není vždy jednoduché náležitě vstřebat a vzniká potřeba opět se vrátit k přečtenému. Současně je cílevědomě podněcován k zamyšlení, které nutně získává podobu souhlasu se sdělovanými myšlenkami, nebo právě naopak vznikají určité pochybnosti o správnosti výkladu. Jedná se sice o historickou práci, která je zaměřena na partyzánské hnutí jako součásti našeho druhého národního odboje, má však v mnoha ohledech charakter práce filozofické. Jsou v ní řešeny problémy a nastolovány otázky obecnějšího charakteru, které mají přesah až do současných poměrů. Práce jako celek v mnoha ohledech připomíná umělecké dílo, které burcuje prostřednictvím působení na citovou stránku člověka. V našem případě je emotivnost ukryta v racionálním přístupu, v logice výkladu, v důsledném zdůvodňování sdělovaných myšlenek. Je téměř nemožné, aby čtenář zůstal lhostejný.

První část třísvazkové České cikánské rapsodie obsahuje záznam vzpomínek Josefa Serinka, které byly v letech 1963–1964 zapsány na magnetofon a posléze převedeny do písemné podoby mladým historikem Janem Tesařem. V současnosti je jméno Josefa Serinka známé v málopočetné skupině odborníků, kteří se věnují domácímu protinacistickému odboji. Lze rovněž předpokládat, že povědomí o něm ještě nevymizelo z lidské paměti v místech, kde posledně jmenovaný působil za války jako organizátor partyzánského hnutí a po jejím ukončení tam našel nový domov. O Serinkově výpovědi můžeme konstatovat totéž, co o vzpomínkách jiných aktérů historických událostí. Jsou bezesporu zajímavým oživením a doplněním našich poznatků o minulých dějích. Pokud se navíc vztahují k činnosti, která měla charakter konspirace, jsou významným pramenem o jejím průběhu a někdy mohou být dokonce jediným zdrojem poznatků o působení v ilegalitě. V popisované situaci jejich význam nesnižuje ani zřejmá nespolehlivost jakéhokoliv subjektivního výkladu událostí v podání jednotlivce.

Ojedinělost vzpomínek Josefa Serinka je dnes nesporná. Podílely se na tom hlavně jeho výjimečné osobní vlastnosti, které mu pomohly přežít za nacistické okupace v krajně nepříznivých podmínkách v roli psance, hledané a pronásledované osoby. Dalším faktorem, který byl v době války popřením tolik žádoucí nenápadnosti, byl jeho zřejmý romský původ. Česká cikánská rapsodie je proto tím pravým názvem, který čtenáři mnohé napovídá o složitých osudech jedné výjimečné postavy našich moderních dějin. Další charakteristiky jen zdůrazňují vzpomínanou výjimečnost. Josef Serinek byl politickým vězněm, štvancem bez domova, účastníkem odboje a partyzánem. Výrazným a nesmazatelným způsobem se zapsal do historie českého partyzánského hnutí jako jeden z prvních organizátorů na moravské a zčásti i na české části Vysočiny. Za nacistické okupace byl mezi obyvatelstvem znám jako Černý partyzán nebo jednoduše Černý. Ovšem ještě před tím, než se mohl projevit a rozvinout jeho organizační talent i schopnost získávat dobrovolné spolupracovníky, měl za sebou epizodu věznění v koncentračním táboře Lety a rok neustálého pronásledování. Z tábora uprchl i s několika dalšími spoluvězni, aby se nakonec ocitl sám a bez jakékoliv podpory a pomoci.

Je zajisté věcí náhody, že Serinkovo svědectví se objevilo v knižní podobě právě v době, kdy ve veřejném prostoru vrcholila diskuze o táboře Letech. Připomeňme si, že jejím koncentrovaným vyjádřením byl spor, který lze stručně vyjádřit následovně: vepřín versus památník romského holocaustu. Kolik rádobý zasvěcených soudů bylo o Letech

vyřčeno. Najednou byl téměř každý odborníkem a s domnělou znalostí a přesvědčením diletanta popisoval život romských vězňů ve zmíněném koncentračním táboře. Hrubá neznalost a zkreslování byla typická pro značnou část názorů, které se vyjadřovaly o charakteru a poslání tohoto tábora. Český maloměšťák, neviděl či spíše nechtěl vidět, že Lety byly pouze jednou ze zastávek na cestě k fyzické likvidaci lidské komunity, kterou tvořili čeští Romové. Nacistická rasová perzekuce přece neznala žádné polehčující okolnosti. Ta měla jediný argument při rozhodování o právu na život. A tím byl původ. Právě tato stránka problému nebyla pochopena nebo byla vědomě ignorována v naprosté většině vyjádření o Letech. S nebývalou lehkostí docházelo k používání argumentace o „osobách štítících se práce“, kterou za války bez větších problémů a v návaznosti na prvorepublikovou politiku, převzala od nacistů protektorátní správa. V kontextu zmiňovaných diskuzí je proto více než poučnou příslušná část vzpomínek jednoho z mála přeživších letských vězňů, kterým byl pracovitý brusič Josef Serinek. Z jeho rodiny válku nepřežil ani jeden člen jeho tehdejší domácnosti.

Čtenář se seznamuje se vzpomínkovým materiálem ve stejně neupravené a syrové podobě, v jaké si vyprávění Josefa Serinka před více než před padesáti lety vyslech Jan Tesař. Ten mu ponechal volný průběh, aniž by se snažil o jakéhokoliv usměrňování toku myšlenek vypravěče. Právě tato spontánnost je jmenovaným historikem považována za jednoznačně kladný moment sděleného. Trvá na tomto svém konstatování i při vědomí, že časový odstup od popisovaných událostí společně s proměnami společenských poměrů se podepsal na míře přesnosti Serinkových vzpomínek a jeho vnímání minulých dějů. Je si plně vědom, že se nelze vždy spolehnout ani na hodnocení osobností, s nimiž se Černý partyzán za války stýkal. Nejsou často z nejrůznějších důvodů úplně pravdivé a nemusí být dokonce ani spravedlivé. A právě v tomto momentu přichází čtenáři na pomoc historik Jan Tesař, který se vydal po stopách Serinkova vyprávění a vystupuje v roli našeho průvodce.

Druhý svazek České cikánské rapsodie má proto následující označení: Jan Tesař, Komentáře ke vzpomínkám Josefa Serinka. Historikova práce na tomto úkolu trvala, jak sám uvádí, celých deset let. Bezesporu se jedná o obdivuhodný objem vykonané práce. Především bylo prováděno ověřování každého sděleného údaje. Tesařovo snažení se totiž neomezovalo na pouhou verifikaci faktografických údajů. Šlo mu o víc. Z jedné strany chtěl ukázat jednotlivce a jeho činy v širších souvislostech probíhajících společenských procesů

jako součásti tzv. velkých dějin. Poukázat na limity, které mu brání v plném rozvinutí svých představ a stojí na cestě jeho snažení. Z druhé strany usiluje o proniknutí do vnitřního světa a do pocitů člověka, kterému společnost přisoudila místo až na svém okraji a odpovídajícím způsobem se k němu ve většině případů tak i chová. Komentátor Serinkova vyprávění s pochopením a neskrývanými sympatiemi vnímá jeho úsilí, aby byl přijímán jako rovnoprávný člen lidského společenství. V případě odmítnutí se nehodlá s tímto stavem smířit. Jan Tesař velmi citlivě analyzuje, jak se Josef Serinek pokouší svým jednáním, svými činy realizovat svůj sen, svoji touhu po svobodě, sociální spravedlivosti, rovnoprávnosti a společenském uznání. Toto snažení vrcholí v přípravě a realizaci ozbrojeného odboje proti okupantům. Právě uvedené stránky Serinkovy osobnosti, které se realizují kromě jiného v odbojových aktivitách, jsou Janu Tesařovi nesmírně sympatické a blízké. Určitě bude sympatický všem, kteří se nenacházejí v zajetí společenských předsudků a předpojatostí. Jak jinak, když Josef Serinek vyjadřuje svůj základní životní postoj slovy „dělat lidi dobrými“.

Komentáře Jana Tesaře, které obsahuje druhý svazek České cikánské rapsodie, jsou dokonce objemnější než samo Serinkovo vyprávění. Cílevědomé historikovo pátrání a ověřování trvalo, jak již bylo uvedeno, celých deset let. Jan Tesař studoval v archivech, hledal v knihovnách, nacházel záznamy vzpomínek, které byly uloženy u jednotlivců nebo ležely zapomenuty v depozitářích četných institucí. Nejednou se vracel i k závěrům vlastní badatelské práce, která byla na zásah vnější síly přerušena na přelomu 60. a 70. let.

Tesařovy odkazy jsou sice prvoplánově zaměřeny na upřesňování a výklad Serinkových sdělení. V souvislosti s tím však vysvětluje, jakým způsobem vůbec vnímat vzpomínkový materiál a jak k němu přistupovat, aby sloužil jako efektivní pomůcka při historické rekonstrukci. Zkušenosti získané během práce s pamětníky mu napověděly, že vzpomínky účastníků určitých dějů, by měly být zaznamenány nejpozději do dvaceti let od popisovaných událostí. Snad ani není nutné zdůrazňovat, že v našich podmínkách se systematické zpovídání přímých účastníků druhého odboje téměř neprovádělo ve zmiňované optimální lhůtě. Jeho realizace měla sporadický, ale především opožděný charakter.

Komentování Serinkových vzpomínek poskytlo Janu Tesařovi možnost, aby čtenářské pozornosti předložil názory, které byly odezvou jeho úvah o osudu Černého partyzána.

Za velmi závažnou je možné považovat následující poznámku Jana Tesaře vztahující se k Letům: „... jediný, pravý, ústřední problém všech problémů, k němuž je Serinkovo svědectví ve svém celku pramenem první třídy: skutečnost, že odejít bylo snadné a pobít 38 nedostatečně vyzbrojených četníků v provizorním lágru bez většího zabezpečení velmi dobře možné – kdyby tu nebyla ta jediná a hrozná překážka: otázka co potom dál v prostředí tak zcela postrádajícím elementární pocit solidarity s těmi, kdo jsou teď právě první v řadě...“¹

Jan Tesař se vyjadřuje k mnoha problémům našeho protinacistického odboje. V jeho soudech se kloubí vysoká míra kritičnosti se zjevnými sympatiemi k těm, kteří si zvolili cestu ozbrojeného boje. Vyjadřuje se k osobnostem našeho vojenského odboje i k londýnskému vedení. Zmiňuje se o sovětských válečných zajatcích i uprchlích z nucených prací, kteří byli odvezeni hlavně z ukrajinského území. Jeho kritickému pohledu neunikly sovětské organizátorské výsadky, které měly za úkol rozvíjet na našem území partyzánské hnutí, stejně tak i samotné sovětské vedení. Čtenář nemusí souhlasit s každou Tesařovou myšlenkou a s největší pravděpodobností to jmenovaný ani neočekává. Pisatelku těchto řádků kupříkladu překvapil historikův údiv, že právě v komunistickém prostředí našla myšlenka ozbrojeného partyzánského boje největší pochopení. Domnívá se totiž, že právě praxe komunistického hnutí má nejbližší k aktivní činnosti s nezbytnou masovou účastí a podporou, kterou reprezentuje i partyzánské hnutí. Jan Tesař se nejednou vymezuje vůči marxistické historiografii i vůči marxismu. Ovšem i v tomto případě není uvedený vztah jednoznačný a nesporný. Historik rozhodně odmítá stalinistickou deformaci marxistické teorie. Ovšem k autentickému marxismu stojí daleko blíže, než se domnívá. V každém případě je vynikající dialektik, který vnímá množství souvislostí i rozporů a nachází vlastní řešení. Kromě toho jeho kritický přístup ke všemu a ke všem nešetří ani soudobé přístupy k období nacistické okupace.

Jan Tesař patří ke skupině historiků, kterým byla s nástupem nového Husákovy vedení KSČ znemožněna další vědecká práce. Jmenovaný nachází v sobě odvahu a sílu, vrátit se k tématům svého dřívějšího výzkumu, což nelze konstatovat v jiných obdobných případech. Využívá možnost připomenout výsledky vlastní trpělivé a mnohaleté práce. Třetí svazek České cikánské rapsodie obsahuje kromě map, tabulek a diagramů,

¹ Josef Serinek / Jan Tesař. Česká cikánská rapsodie. II. svazek. Jan Tesař, Komentáře ke vzpomínkám Josefa Serinka. Praha: Triáda, 2016. ISBN 978-80-87256-85-5. s.53

nejrůznějších seznamů a soupisů rovněž informace o působení partyzánů na Vysočině. Součástí zmiňovaného svazku je text, který autor označil jako Serinkovské inspirace. Tesař zde sumarizuje svoje rozsáhlé znalosti partyzánského hnutí. Věnuje se teorii i praxi partyzánského hnutí od počátku 19. století. Upozorňuje na názory vojenského teoretika Clauzewitze a zmiňuje se o boji proti Napoleonovi na území Španělska a samozřejmě Ruska. Můžeme zde najít zajímavé postřehy o slovenském partyzánském hnutí společně s kritikou neodůvodněné české nadřazenosti vůči tomuto hnutí. No a samozřejmě zde najdeme množství údajů o vzniku, rozvoji i výsledcích partyzánského hnutí v českých zemích.

Jan Tesař dokazuje na stránkách České cikánské rapsodie svoji vysokou vědeckou kvalifikaci. A nám nezbyvá, alespoň tak to vnímá a cítí pisatelka těchto řádků, vyjádřit lítost, že mu nebylo umožněno, aby se plně věnoval odborné práci ve věku, který obvykle patří k vrcholnému období tvůrců. Ublíženo nebylo pouze Janu Tesařovi. Možná si ještě ve větší míře ublížila společnost, která jej odvrhla. Jeho názor a názory jemu podobně postižených historiků pak chyběly v 90. letech. V této době se na ve sdělovacích prostředcích objevilo množství hrubých a znevažujících útoků proti všem směrům a formám protinacistického odboje, které byly oprávněně nebo domněle označeny za východní. Do této skupiny bylo tehdy zařazeno i partyzánské hnutí. Jedinou možnou obranou mohlo být střízlivé a vyvážené hodnocení našeho protinacistického odboje historiky, kteří by vyvraceli vulgárně zjednodušující pohledy na naši minulost. Právě ti však chyběli.

O autorce:

Mgr. Marie Hrošová, CSc.

**1953 Absolventka filozofické fakulty Lomonosovovy univerzity v Moskvě. Po studiu krátce vysokoškolská pedagožka. Dlouhodobě se zabývala protinacistickým odbojem. V současnosti se věnuje filozofii dějin. Členka CSTS.*

Kolektiv autorů
Alternativy – časopis CSTS
Číslo 3., rok 2018
Periodicita – půlročník

Texty neprošly jazykovou úpravou a vyjadřují názory autorů.

Redakční rada:

Ing. Jiří Dolejš, RNDr. Václav Exner CSc., prof. Ing. Pavel Sirůček Ph.D.,
RSDr. František Stoklasa, Ing. Lubomír Vacek CSc.

Vydavatel:

Centrum strategických a teoretických studií
Politických vězňů 9, 111 21 Praha 1

Ke stažení na www.kscm.cz/cs/nasi-lide/csts

Kontaktní e-mail: csts@kscm.cz